

HOLMI

VII. évfolyam 1. szám

1994. január

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Ludassy Mária,
Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tördelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Baka István:* Fém hőmérőtok • 3
Petri György: Hogy jövök ahhoz, hogy idejöjjenek • 4
Két capriccio
Mari bűnei • 5
Csak a Mari maradt • 5
Csukás István: Ki ette meg a nyarat? • 6
Vadgesztenye koppant a fejemen • 7
Máj-dal • 7
Helyetted élek, azt hiszed? • 8
Bodor Ádám: Gáspár B. Árpád írásai elé • 8
Gáspár B. Árpád: Orient Lux
1. A felállás • 9
2. Lili kisasszony • 13
Jakovits József: Válasz Körner Éva tizenhét kérdésére • 19
Utassy József: Roma romantika • 23
A csend hintája • 24
Utókor • 24
Deák Ágnes: Eötvös József és Lord Acton: találkozás
a liberalizmus és a nacionalizmuskritika
metszéspontján • 25
Gálgó Gábor: A szabadság antinómiái 1848 után:
Eötvös és a lombard „doktrínerek” • 37
Horváth János: Gyulai Pál (Részletek az 1927/28. tanévben
tartott egyetemi előadásból)
(Közlő: *Korompay H. János*) • 46
Kovács András Ferenc: Arany János azt üzenté • 58
Népköltés • 59
Vojtina vázlatfüzetéből • 59
Kukorelly Endre: Levél a „Poems for Bosnia”
című antológia szerkesztőjéhez • 60
Szba Mitrović: Elégia a disznóhoz, avagy a gyakorlati ész
kritikája (*Csorba Béla fordítása*) • 61

- Joyce Carol Oates*: Egy amerikai külföldön
(*Nemes Anna fordítása*) • 62
- Pacskovszki Zsolt*: A város erezete • 75
- Kántor Péter*: A nagynéném • 79
Szeptember vége • 81
- Szerb Antal levelei Szentkuthy Miklóshoz (*Közli Tompa Mária*) • 82
- Kardos Daróczy Gábor*: Az önmagát értelmező mű mint az interpretáció
kierkegaard-i alternatívája • 89
- Takáts Gyula*: Eltitkolt jelekkel • 105
Mint a teljes része • 106
Nézi s a minden tükre • 106
Az asztaláról • 107
- Mándy Iván*: A légyvadász • 107

FIGYELŐ

- Beney Zsuzsa*: Még egy írás a „Budá”-ról
(*Ottlik Géza*: Buda) • 109
- Szilágyi Márton*: De profundis...
(*Tár Sándor*: A te országod) • 115
- Tarján Tamás*: Hidavatás (*Temesi Ferenc*: Hid) • 119
- Kováts Zoltán*: Az ősi juss (*Kontra Ferenc*: Ősök jussán) • 124
- Niedermüller Péter–Rugási Gyula*: Két bírálat egy könyvről (*Komoróczy Géza*:
Bezárkózás a nemzeti hagyományba) • 127
- Boldizsár Ildikó*: Tündérmese és horror
(*Angela Carter*: A kinkamra) • 144
- Timár Árpád*: A teljesség felidézése (*György Péter*:
Az elsüllyedt sziget) • 149
- Keserü Katalin*: A művészet katonái (Sztálinizmus és kultúra.
Szerkesztette György Péter
és Turai Hedvig) • 152
- Melegh Attila*: Új történetírás, régi beidegződések
(*Arthur E. Imhof*: Elveszített világok) • 156
- Levelek egy ifjú költőhöz
(*George Szirtes* levele.
Rakovszky Zsuzsa fordítása) • 162
- A HOLMI postájából
Nádas Péter: Belebeszélő • 164

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
Terjeszti a Magyar Posta és a Sziget Rehabilitációs Kisszövetkezet
A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
Nyomtatta a Zenemű Nyomda Kft.
Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

ISSN 0865-2864

Baka István

FÉM HŐMÉRÓTOK

Ki jár a kert alatt kinek a dér-
útja vonul fehér penész a tájon
ködöt a megsodort diólevél
szivarkafüstjét ki tudózi le

kinek a könnye szélroham-bevágta
ablak szilánkja elkoszlott telek
pulóverét koszoruba ki gyűri
borostájával a virradatot

fényesre mint egy nadrágfeneket
ki smirglizi fémtokjába ki gyűjti
a Karakumot és a Szaharát?
Homokba tottyant kétéves kölyök

ő az kinek hiánya ujjaink
közül pereg ki mégse fogy soha
ki az időt mint EKG-papírt
vers-szívritmusgörbékkal teleírta

hőmérőtokból mint asszony-hüvelyből
világra csusszant egykor s bár sirása
eloxidált rég őt melengeti
a betlehemi baromszuszogás

a világ közepén szürkére izzadt
kisingben most is töltögeti még
s kiönti az évszakokat csücsülve
Háromkirályok csillaga alatt

nyáluk uszályán üstökösfejekkel
kerülgetik az ártatlant a marhák
ki fémtokjába hűvös égi ujjba
kapaszkodva oly magárahagyott

hogyan elszorul a torkunk és a tömjént
aranyat mirhát elhoznánk neki
és hódolnánk előtte míg a földre
kirázogatja a Tejút porát.

Kormos István vallomásából (SZEGÉNY YORICK, 1971):

„Kétéves se voltam, amikor nagyapám, vizet húzván mohos-békás udvari kutunkon, furcsállva nézte: mért ugrándoznak a ház előtt a tehenek, bögve-rugdosva egymást. De csak elvonult a csorda, s mikor leszállt a por, ott ültem még az útközépen, szürkére izzadt ingben, ismeretlen nyelvű mondókákat gajdolván, legkedvesebb játékomba, egy fém hőmérőtokba homokot töltögetve.”

Petri György

HOGY JÖVÖK AHHOZ, HOGY IDEJÖJJEK

Nem *a halottak élén*, csak a hátuk megett
álldogálok tanácstalan, úttalan úton lépdelek,
félve, óvatosan, mint nagybátyám, húszévesen a húsvéti sárban,
amikor a magyar csendőrök kísérték a halálba,
az akasztófához, és azt mondták kedélyesen nagyanyámnak:
Na, gyűjjék, jóasszony, még búcsút mondhat a fiának.
Öreganyám elájult. Gellert gondosan kerülgette a pocsolyákat:
rángatózó lábára a korszak mocska nem száradt.
Szerbzsídomagyar kommunista bácsikám a lakkcipőt
fontosnak tartotta, fontosabbnak mindennél és mindenekelőtt.
Ha elindulok Szabadkán az *Ulica Gellert Perlován*,
megtántorodok: hogy jövök ahhoz, hogy idejőjjelek?
Hol van az én *vanásom*, ahhoz képest, ahogy *ő volt*?
Bizony, előbb lehet az elevennél a megholt.
Bizony, a mi becsületünkért halt meg Nagy Imre,
ezért méltó neve egy halálosan komoly játszi rimre.
Ebben az országban most tisztesség-fogyta van,
gyűlölség, gyávaság, pimasz kéz-kezet-mos,
segg segget nyál, és vérengzeni kezd a nyúl,
és előhúsrá kap rá a pocok is. Vadak vagyunk megint,
s vadásznának reánk. Ne legyen így.
Gondolatok utolsó fényképére: a csontsovány
férfire, aki két fegyőr között is az utolsó szó jogán
nemhogy kegyelmet nem kért, kétségbe vonta
a bíróság illetékességét, a történelemhez, a munkásmozgalomhoz apellált,
vállalta helyettünk, méltatlan élet helyett
a szerény, emberhez méltó, tisztas halált.

KÉT CAPRICCIO

Mari bűnei

Mari mindig betöközi a cigarettát,
reggelente túlteng,
vadul mosogat, ágyaz,
ez még úgy-ahogy megbocsátható lenne,
de másfél perc alatt megfürdik,
és tíz másodperc alatt fel van öltözve.
Ez az *activité-rapidité* ejt engem mibe is?
Hát leginkább kétségbe. Én egy fél pohár sört
vagyok képes meginni, amíg ő
megszervezi a hátralévő életet.
Így odictamózok vele, magyarul gyűlölöm és imádom:
hatékony dög. De azért én is vagyok valaki,
és mondhatni: nem játszani születtem.
Sapienti sat. Bízom, hogy ért a szóból.
Mert eltekintve az eltekintendőktől
tényleg imádom.

Csak a Mari maradt

Ó, jaj, hogy eltűnt minden, csak a Mari maradt,
itt csapkod körülöttem, mint egy madárcsapat,
holott pimasz harkály, holott ázott veréb,
randa balkáni gerle, de én szeretem mindenképp.
Alapjában véve nem énekesmadár,
mégis olyan boldog vagyok, ha a karját kitár-
ja énfelém, ha fele lehetek,
miértvoltomra ő, csak ő a felelet.
(Úgy értem, hogy vagyok, de mért *legyek?*)
Ezért udvaroltam meg kiskegyed,
hogy legyen nekem egy gótikus kastély,
ám belsejében egy rokokó estély,
legyen misztériumjáték és maszkabál,
féltékeny férfi, aki ordibál:
kokett kis hölgy, Othello-szerű férj
– érintése életveszélyes, hozzá ne érh.
Ilyen vagyok, és ha így is szeretsz,
legyek neked a sör előtt a sósperec.

Csukás István

KI ETTE MEG A NYARAT?

Ki ette meg a nyarat? Tegnap
még itt volt, mértük a lázát:
37 fok árnyékban, vagyis a fák
hóna alatt. Most se láz, se nyár,
a fák dideregve kapkodnak a levelek
után, rémes csontvázak, kiköpött
halszállkák. De ki ette meg a nyarat?
A kutyámra nézek gyanakodva:
fejét rázza, pofáját nyitja, eloldalog,
megsértődve morog: „Megint mindent
rám kennek...” A fecskéket figyelem,
zsinórírást bögöznek a villanydróton,
silabizálom, de nem tudom elolvasni,
miről szól, kinek szól? Legyintek:
Á, nekik ez túl nagy falat! Macska
füstöl át a kerítésen, szájában egériz,
verébiz, lopott tejföl íze, nem foglalkozik
nyárevéssel, a harmadik szomszédból
gúnyosan visszanyávog. Finoman megpendül
a napraforgó cintányérja. Fülelek,
talán tud valamit. Talán a virágok!
A kertben rózsza, kannavirág, bűdöske,
a kifeszített madzagon hajnalka tornázik;
szimatolva motyogom: „Kölnigyár, ott a nyár!”
A rózsza a fejét ingatja, a kannavirág
üresen kondul, a bűdöske elpirul, a hajnalka
tele szájjal nevet: micsoda buta kérdés!
Fejemet ingatom, üresen kondulok, elpirulok,
de nem nevetek, mert nem, nem, egyáltalán
nem buta, mert hova tűnik, ami volt?
S dideregve kapkodok a leveleim után,
mert nyár vagyok és fa vagyok egy boldog
pillanatra, és miért voltam, hogyha
eltűnök s miért tűnök el, hogyha voltam?

VADGESZTENYE KOPPAN A FEJEMEN

Vadgesztenye koppan a fejemem, itt az ősz,
na, ez aztán elcsépett költői téma!
A vadgesztenyét mindenesetre zsebre vágom,
ajándék ez is, vagyis ingyen van, mint
a levegő, vagy a fák aranya, vagy a bokor
sün-szuszogása, mohón begyűjtök mindent,
jó lesz még – mikor is, mire is? Jó lesz
bizony! Madár fürdik a kerti csapnál,
kutyafej nyúlik ki a kerítésen, körte
bimbamoz, dió pislog manószemként
a ráncos szemhéj mögül, elteszem ezt is
a többihez, hogy a végén ne üres kézzel menjek.

MÁJ-DAL

Kinyírom a májam,
a májam kinyír engem.
Egymást lessük félidőben:
az állás döntetlen.

Én nyelem a mérget,
ő meg feldolgozza,
nem érdekli hülyeségem,
sem hogy mi okozza.

Vagyunk zsák s a foltja
már örökre ketten,
s együtt sóhajtuk a végén:
tettem amit tettem.

HELYETTED ÉLEK, AZT HISZED?

Helyetted élek, azt hiszed?
Azt képzeled, hogy helyetted él
a költő? Szememmel nézel,
fülemmel hallasz, orrommal
szimatolsz, tudómmal lélegzel?
Együtt ejtjük teherbe a Múzsát,
szuszogva, lihegve a kuplerájban,
de a nemibeteg-gondozóba
már egyedül járok? S ha náthás
vagyok, rosszkedvű, vagy eliszom
az eszemet? Akkor is velem
repülsz? Egészen a pocsolyáig?
Esendő vagyok, mint mindenki,
s nem biztatlak semmire,
mint az öntapadós Isten.
A költő nem művese,
s nem lélegeztető gép.

GÁSPÁR B. ÁRPÁD ÍRÁSAI ELÉ

Máramarossziget Kolozsvárról vagy Pest-ről nézve egyaránt reménytelen, eldugott fészek, a Tisza felső folyása mentén hegyek közé zárva mindig is afféle végállomásnak tekintették, ahol a vándor, ha még távolabbra igyekezett, fogatot és öltözetet váltott. A Tisza itt határfolyó, a két országot elválasztó képzeletbeli vonal a meder közepén húzódik, de az áthatolhatatlan tüskés, rozsdás drótsövények a par-ton, kertek, rétek alatt vonulnak. Pedig régente amolyan menedékvárosnak számított, s később, ahogy a határ erre-arratolódott ezen a völgyekkel, szorosokkal, vízmosásokkal sűrűn barázdált vidéken, Sziget kufárok, csempészek, megrögzött vándorok találkozóhelye lett, a béke és türelem szigete: románok mellett magya-

rok, zsidók, németek, ruszinok, lengyelek konok maradványai élnek itt, és bizony ki nem találánk, mint vélekednek a világról, ami itt őket körülveszi, hiszen a mintegy kétszáz méternyire, a folyó túlpartján élő rokonokhoz a hivatalos határátkelőhelyeken át háromszáz kilométer az út. A várost illatos, tarka lankák övezik, a völgyet döllyfős, az időtlenség mérhetetlen közönyét árasztó hegyormok, fölöt-tük tiszta időben is egy-egy felhőpamacs gomolyog.

Azért próbáltam megidézni pár sorban a hely szellemét, mert az alábbi írások szerzője, az irodalmunkban eddig ismeretlen, de őshonos magabiztossággal jelentkező Gáspár B. Árpád 1930-ban ebben a városban született, és leszámítva ko-

lozsvári és moszkvai átmeneti egyetemi éveit, eddigi egész életét Máramarosszigeten élte le. Első látásra életrajzi adatai is egy kisvárosi tervhivatalnok sorsát határolják be, nem pedig a gondolkodó prózaíróét, holott a két életút azonos. A rejtett írói pálya alakváltozásait bizonyára jó pár stáció jelzi, de azok feliratait, akár a máramarosi utakat szegélyező ködszívta, szélmarta mérföldkövekéi, kibetűzhetetlenek. Annyi bizonyos, hogy tulajdon képességeibe, irodalmi eszményeibe, tettének értelmébe vetett hittel, távol a szakma berkeiktől, a közgazdász álöltözetében két kitűnő regényt alkotott. Rácáfolva sejtéseinkre, miszerint az eltelt évtizedek során íróasztalfiókokban, ládák mélyén és padlásokon méltatlanul kézirat nem porosodott.

Kivételes meseszövekedvvel, nyelvi erővel és mértéktartással mesél köztudott dolgokról – történeteiben a történelem, politika, hivatás és magánélet kapcsoló-

dik össze szövevényesen – mintha tőle hallanánk először mindezekről. És annyi művészi tapintattal, ahogy a felhő árulkodik az általa beborított táj domborzatáról. Írásművészete újra igazolja, a peremvidék nem föltétlen provincia, másságát nem gondolkodása, inkább életritmusa jelenti – lassúbb lélegzetvétele, érverése, belső ideje –, innen ered termékenyítő- és megtartóereje. Ez a teremtmény szeme távol irodalmi műhelyektől, pezsgő szalonoktól éppen érintetlenségével, a naivval rokon nyíltságával, egyszersmind diszkreciójával ejt meg; az alkotás e meszei szentélyében a művészi szándék is romlatlan maradt. Úgy tűnik, bármi legyen majd későbbi sorsuk, a végvárak őrtornyai ma még a szemlélődés kiváltságos helyei, ahonnan, akár egy magasles mellvédje mögül, réteken, vizeken, berkeken túl kilátás nyílik az egész kelet-európai tájra.

Bodor Ádám

Gáspár B. Árpád

ORIENT LUX

1. A felállás

Az Orient Luxban dolgoztam. Ha nem kerülök oda, uram, akkor... Nem. Ezt így akarták a csillagok. Nekem az Orient Luxba kellett kerülnöm, a főváros legrangosabb mulatójába. A legrangosabb? Ezzel semmit sem mondtam. Ő meg a csillagok. Néha összekeverednek bennem. Már nem is tudom, ki volt előbb, ő vagy a csillagok.

Maga nem ismerte az Orient Luxot? Csak kívülről, hírből? Erősen csodálkozom ezen, uram. Mintha mást olvasnék ki a csillagokból.

Mit? Maguk rokonok voltak. De lehet, hogy tévedek. Félbolond csillagnéző vagyok, uram.

Igaz, osztán porrá égett. S nem építették újjá. De ha nem ismerte az úr, akkor hogy meséljek róla? Világtalannak a világ fényességéről? Már megbocsásson az úr. Egyetlenegy volt belőle a fővárosban, az egész országban. Az én paraszteszemmel, meg ahogy a csillagok mutatják, nélküle nem létezett volna főváros, az ország meg a tör-

ténelme sem, amivel az úr foglalkozik. Már én amondó vagyok. Minden dolognak megvan a maga fészke. Ez szent igaz. Így áll a Bibliában is.

Nem volt az közönséges mulató, hova gondol az úr. És a küszöbét nem közönséges halandók lépték át. Az ország föle. Akire a rang, a pénz, a múltja vagy a jövője ütötte rá aranypecsétjét. A homlokukon viselték, amitől minden mozdulatuk, szavuk, szemük nézése másmilyen volt, mint e nagy hangyaboly többi turkálójáé. Így láttam őket, és így volt. Eltátottam a számat, a szememet, mint aki előtt váratlanul megnyílt a hetedhét országon túli királyi palota ajtaja.

Nem tudom, hogyan csinálták, uram, de igencsak értettek hozzá. Ami igaz, az igaz.

A háborúnak épp hogy vége volt, a város lebombázva, üszkös falak, égnek meredő kísértetkémények, folyóba roskadt hidak, igen, ez volt, uram, meg csajkába mért krumplileves a törmelékett takarítóknak, a pincékből előbújt félig meggárgyult emberroncoknak. De az Orient Lux tetőtől talpig fényárban úszott, a bőség, a magabiztosság méhkasaként zümmögött.

Igencsak értettek hozzá, uram. A Biblia is égi szférákról szól, ott is van sorrend, közönségesebb és magasabb rendű. Akkor meg miért ne volna itt a földön? A csillagok közt is, uram, némelyike épp hogy pislog, járja vaksin kiszabott pályáját, a másik meg megragadja a tekintetet, szikrázó trónjáról néz reánk. Így rendeltetett. És ha ez így van, akkor törvényét követni kell, nem a mi véges eszünkkel felülbírálni, rátromfolni. Ezt csodálom a csillagokban, és utálok az embereket. Már elnézést, uram. Nagyon nem szeretem, ha a csillagok rendjébe beavatkoznak az emberek.

Az Orient Lux a földi szférák csúcsa volt. Sem előtte, sem utána nem létezett hozzá mérhető. Elhiheti nekem, uram. Reggelig nézem a csillagokat. Ők tudják.

Kik jártak oda, uram? Számít is az valamit, ha megmondom az úrnak? Nem ismerte az Orient Luxot. Maga mondta. Nagy hiba volt nem ismerni, de még nagyobb letagadni. Ismertem én ilyeneket.

Mondom, uram, mondom, hogy kik jártak oda. Miniszterek, a királyi udvar főemberei, pártvezérek, parlamenti képviselők, diplomaták és világhírű művészek, akik előbújtak valahonnan a bombák szaggatta föld mélyéből, és a győztesek önbizalmával birtokukba vették az országot, az utolsó cseppig ki akarták inni a létezés, az újra megragadott hatalom mámorító italát. És tiszték, ezredestől fölfelé. Volt belőlük bőven, uram. Amerikai, orosz, angol, francia. Ugyebár, a háborúnak alig volt vége, és még békésen osztozkodtak. Körülöttük meg a dámák. Nélkülük nem lehet. A Bibliában is ez áll: férfi mellett a nő. Különböző színűre festett szálak sorakoztak, zenekar pódiummal, énekesekkel, táncosokkal, meghitt szeparé, játék- és tánctermekek, öltöző hölgyeknek, férfiaknak, és lakosztályok a kettesben megpihenni vágyóknak. És mindent márvány borított, süppedő vörös szőnyeg. A falak mentén nagy levelű disznővények, fentről meg kristálycsillárok szórták a fényt. Mesepalota volt ez, uram. Nem kocsma, nem vendéglő. Felette állt a közönséges földi dolgoknak. Ahogy a csillagos ég a földnek.

Eltalálta, uram. Még most is büszke vagyok rá. Habár mostanában, ugye, uram, nem illik ezzel henecegni. Lehet, hogy az úr is azért mondta azt, hogy csak hallomásból ismerte. Nekem mindegy. Letudtam, amit rám rőtt a törvény, és a csillagokat néztem. Ők meg azt mondják, hogy sem előtte, sem utána hozzá fogható nem létezett. Szerencsés ember voltam. Még láthattam választékosságát, pazarló gazdagságának arany-sugarát. Nem tévedek, uram, amikor azt mondom, hogy külön Napja volt. Csak az övé. Ott ragyogott az égén, simogatott, melegített, életerőt ajándékozott, színültig töltötte örömmámorával a lélek poharát. Mindenkinek azzal, amit kívánt, ami hiányzott

neki, mert falai közt mindannyian édesgyermekei voltak, a földi lét ugyanazon jegyét hordozták homlokukon. Ha bűnös volt, még akkor is. Az ő bűnét viselte. Mennyit töprengtem én ezen. De megvilágosodott az agyamban. Elpusztult, a tűz martaléka lett, de ez egy mákszemnyivel sem bizonyítja hitványságát. Az a fára kúszó csillagász megmondta nekem: a legfényesebb csillagok örökre eltűnnek, és a helyükön betöltetlen úr marad. Hát ilyen volt az Orient Lux is, uram. Elhiheti nekem.

Ki szerzett engem az Orient Luxba? Az úgy volt, uram, hogy... Szóval Milán bácsi, a sánta pincér. Legalábbis az elején én pincérnek tudtam.

Tizennégy éves voltam akkor. A szüleim meghaltak ugyanazon a napon, ugyanabban az órában. Békesség és örök világosság fényeskedjék nekik. Hajtsa meg fejét mindenki Isten akarata előtt. Szépen mondta ezt a pópánk. Beesett arca, nagy fekete szeme volt, homloka, mint a templom boltozata, és lapos melléből a Szentlélek erejével dörgött a szó. Aranyszájú, áldott ember volt. Helye az Atya jobb kezén van, az angyali seregben.

Ugyanabban az órában. Mintha most is látnám őket. Én nyitottam rájuk az ajtót. Elhiheti az úr. Mint egymásra dűlt két fadarab feküdtek az ágyon. Anyaszülten, megmerevedve, már megbocsásson az úr. Ott laktunk azon a havason túl. Bekenték magukat rühzsírral. Miért szégyellném kimondani? Rühes volt nálunk télutóján mindenki. Vakarta magát férfi, asszony, gyerek, aggastyán. Száz kilométerre volt a falunk a legközelebbi vasútállomástól. Bizony, uram. Volt, aki életében nem látott vonatot. Nálunk úgy mondták: gőzös. És nem is akadt. Nem tudom, hogy miért, uram. Nem akadt. Inkább az ellenkező irányba indult el, beljebb, a hegyek, az erdők közé.

Szóval bekenték magukat, de másféle zsír volt az. Erősebb. Talán lovaknak való. Ki tudja? Nem bírta ki a szívük. Egymásra dűlve feküdtek viaszszárgán, akár a gyertya.

Olvadásos télutolja volt. A hó összetöppedt, piszkos lett, az ereszekről vékony gyöngyfűzér pergette szemeit. Én oda voltam szénáért. Őcséim a tornác lépcsőjén kuporogtak, várták, mikor kerül rájuk a kenés sora. Nem mertek benyitni a házba, de még nyüzszíteni se, mert az apám kemény, hirtelen haragú ember volt. Isten bocsássa meg neki! A hidegtől pirosra csipett arccal, vacogó fogakkal találtam őket, amikor hazakecmeregtem a gyalogszánnal. A hó alól kidugták már fejüket az út kövei, és a szán rúdja hol hajsza, hol csára rándult. A kezem már elzsibbadt, nem tudtam tartani a rudat, és csupa kék folt lett tőle az oldalam. Ha pedig megindult egy-egy meredekebb domboldalon, hiába kötöttem láncot a talpa alá, és sarkamat belevágtam keményen a hóba, vitt, amerre jónak látott. Néha a levegőbe emelt, néha belevágott a hóba. Bocskorom, kapcám térdig lucskos lett, gubám meg párolgott az izzadságtól.

Nem sirtam. Hányszor nézem a csillagokat, uram, és nem akar eszembe jutni, hogy mikor sirtam először vagy utoljára. Sokáig forgatom elmémben ezt a dolgot. Mikor és miért? Nem emlékszem. Nem tudom, hogy mi az. Vagy nem fontos ez, uram? A Delta börtönbarakkjaiban sokan sírtak éjszakánként. A fene tudja, hogy miért. De mindig éjszakánként. Meglágyul a lélek, körülfogják az árnyak? A csillagokból én világosan kiolvasom, uram, hogy nincs múlt. Sem jelen, sem jövő. Az emberek becsapják magukat. Ha nincs, akkor miért sírnak. Haragudtam rájuk. A „főgyöntató” is. Azt mondta nekem, rá se rántsak, megkönnyíti ő a lelkiismeretüket. Örvendező lélekkel fényes jövőt kell köszönteni. Majd megtanítja őket. Az ő szemében bűn és lázadás volt a sírás. Én meg nem értettem, és ezért gyűlöltem azokat, akik sírtak. Nekem nem volt múltam. A csillagoknak sincs.

Behúztam az udvarra a szánt, kibújtam a hámból, és bámultam az őcséimet. Nem őket láttam. Mögöttük a ház csendjét. Odabent a halál tanyázik. Rögtön tudtam. Ez így igaz, uram. Mint a világ legtermészetesebb dolgát, mint annyi mást azóta. A kerí-

tések mögül asszonynépek figyelték, hogy mit fogok csinálni. Ők megérzik a halál jelenlétét. Ez tölti ki az életüket. A szülés meg a halál. Az asszonynépeket itt a havasok között. Ez az ő titkuk. A férfiak nem szeretik ezeket a titkokat. Úgy tesznek, mintha nem léteznének, és nem beszélnek róla. Isznak, ha elpatkol egy-egy társuk, nézik me-reven a butéliát, és zavaros szemmel isznak.

Bementem a házba, az ajtót nyitva hagytam magam mögött, osztán egy darab hideg puliszkával meg egy fej hagymával a kezemben kifordultam, leültem az öcsém mellé, és szó nélkül falni kezdtem. Megéheztem reggel hattól. Az öcsémnek is törtem egy-egy falatot. Nem szóltunk mi egy szót sem. Ekkor kezdett óbégatni valamelyik szomszédasszony. Osztán a többiek is. Szaporán kondult a lélekharang. Én felálltam, és mentem az istállóba itatni a tehencskét, trágyát villázni. Ez az én dolgom volt. Mintha az apám ott állt volna a hátam mögött.

Ki volt Milán bácsi? Erről szóljak, uram? Miért is ne szólnék? Pincér volt. Öltözete után. Meg a néném férje. Szerbiából került hozzánk. Én így tudtam. Habár hallottam más dolgokat is, de nem értettem. Ő azt mondta, hogy Szerbiából jött, és kész.

Szóval Milán bácsi a háború után hozzánk keveredett, és megismerkedett a néném-mel, aki mosogatólány volt az Orient Luxban. El kellett mennie a falunkból, mert meg-esett egy csendőrtől. Jólelkű ember volt az a csendőr. Két napot töltött a falunkban, katonaszökevényeket kerestek, osztán megesett a dolog a néném-mel. Tudta az egész falu. És a néném az egyik katonaszökevény mátkája volt. Muszáj volt neki valamit csinálnia, mert a katonaszökevényt nem kapták el. A néném meg hangosan végigóbé-gatta a falut, és mély kutat keresett. Nálunk nem titkolják a fehérnépek az ilyesmit. Megtörtént. Pontot kell tenni rá. Csak igen óbégatott, és elment a mély kutak mellett.

Az a csendőr helyezte el a nénémet az Orient Luxba. Jólelkű ember volt. Milán bácsi megismerkedett a néném-mel, és tudja, uram, hogy szokott ez lenni ilyenkor. Az egyik is árva, mint az ujjam, a másik meg a párja. Bár elgondolkozhattam volna azon, hogy miért tetszett meg Milán bácsinak az én néném. Nem volt szép. Isten nyugtassa szegényt! A bánat elcsúfitotta az arcát, és beszélni sem szeretett. Napokig nem szólalt meg magától. Nem volt neki miről. Valami összekuszálódott a fejében. Valamikor a faluban épp rakoncátlan jókedvéről és beszédéről volt ismert. Valami ugye történik a lélekkel. Fúrt masina. Milán bácsinak mindent elhitt. Az meg ugratta. Nem tréfásan, dehogy-dehogy, uram. Milán bácsi sosem tréfált. Kint például süttött a nap, Milán bácsi meg rászólt: zuhog az eső, vigyél esernyőt. Néném kinéz az ablakon, bólint, és veszi az esernyőt. Ha jól meggondolom, uram, Milán bácsinak épp ez tetszhetett benne.

Ő ránézett valakire, és rögvést tudta, hogy azt mire használhatja. Annak a fejében meg sem fordult az a dolog. Érti, uram? Ő pedig már látta. Vannak ilyen emberek. Mint a vásárban a jó szemű kupec. Ránéznek az állatra, s már tudják, hányadán állnak vele, milyen hámba fogják, mivel ütik majd.

Szűk résű fekete szeme volt Milán bácsinak. Egy pillantása elég volt, és mindent látott a másikon. Annak meg sem kellett szólalnia. Szűk résű fekete szeme volt. Sosem felejttem el. Mifelénk nincs ilyen. Mindenkit fel lehet használni valamire, mindenkinek megvan a maga rendeltetése. A csillagokban is ez áll. Aki sokáig farkasszemét néz ve-lük, az tudja. Minden szónál, írásnál tisztábban és parancsolóbban mutatják az utat. Vagy kételkedik ebben az úr? Nem hinném, az arca... Jól van, uram, nem mondtam semmit.

Igen, uram, bennem is meglátta. Miért tagadnám? Tizennégy éves voltam. Ott álltam előtte szőrös gubában, bocskorban, ő meg hol rám vetette szűk résű fekete sze-mének pillantását, hol a pópánk levelét olvasta. Pópánk értesítette benne a nénémet,

hogy milyen szerencsétlenség szakadt a családkra, és a négy árván maradt fiókából kit melyik fészekbe dugott; engem meg, aki munkabíró vagyok már, az ő gondoskodásába ajánl, mivel a falunkban túl sok az éhes száj, és ennyivel ő is tartozik az Úr színe előtt.

Aranyszájú és szent életű ember volt a mi pópánk, lelkén viselte a gyülekezet minden hívének tekervényes földi sorsát. A Mindenható bocsássa meg neki, uram, de azt hitte magáról, hogy ő Isten lelkének egy darabkája, a Szentlélek tüzeinek szikrája lobog benne, amelyiknek fényében meglátják az örök igazságot és megmelegszenek a földi siralom fagyos völgyében vándorlók. Ezt a lángot, hirdette ő, nem olthatja ki senki az ő szívében. Két fekete szemé arcának csontüregében ennek a lángnak tüztől lobogott. Magas volt és igen ösztövé, mintha valójának minden testi ereje szemének lobogásába költözött volna. Isten bocsássa meg neki szent buzgalmát. Már bugyborékoltsa a Delta iszaposvize, de a kezét kidugta, és áldást, megbocsátást akart osztani. Úgy kellett eltörni, víz alá nyomni a kezét is. Félmunkát sosem szabad végezni, uram.

Néha elgondolkodom azonban, vajon a csillagos égbolt ismeri-e az emberi lélek melegét. Nem ismerheti. Én már csak így okoskodom, uram.

A csillagok és a lélek. Farkasszem néznek. Kihívással vagy szelíden?

Bennem nagy egyetértésben. Mondtam már, hogy én sosem sírtam. Szent életű, buzgó hitű ember volt a pópánk, de nem ismerte Milán bácsit. Ez volt a bökkenő, ahogy mondani szokták.

Milán bácsi nem volt egy a sok pincér közül, nem is volt ő igazi pincér, más helye és szerepe volt a felállásban.

Tetszik nekem ez a szó, uram: felállítás. Nem kedveltem meg soha az urak könyvszagú, mesterkélt beszédjét, de ez a szavuk igencsak megtetszett. Felállítás. Nem kevés időbe tellett, amíg rányílt a szemem, és megvilágosodott előttem ez a szó. Nem akarok felválni, uram, de a könyveket forgató, sok iskolát végzett emberek közül is csak kevesen látnak belé ebbe a szóba. Felesleges dolgokkal terhelik meg az elméjüket. Vagy vakok és süketek maradnak, elteve saját maguktól, lelki nemességüktől. A legtöbben a csillagokat sem látják. Nincs idejük rá, befonja őket az élet pókhálója.

Pedig mindenütt van felállítás: a házban, a faluban, a templomban, a vásárban és az országban, mindenütt; nyersebb vagy ravaszabb szövésű – egyre megy. Felállítás az mindenképp. Ezt látják a csillagok. Ők mindent látnak.

2. Lili kisasszony

Azt, hogy milyen volt Lili kisasszony, higgye el, uram, nem tudom elmesélni sem magamnak, sem másnak. Töprengtem én már ezen eleget. Néha már-már megfogható közelségben van, csak a kezemet kellene kinyújtanom, de minden hiába: ahogy hozzáérnek gondolataim, azon nyomban szertefoszlik. Ezért nézem a csillagokat. Ők mindent látnak, mindenről tudnak, s ott voltak előttem is, s ott lesznek, amikor rég a földben pihenek. Felettem fognak ragyogni. Azok a csillagok, uram, látja? S ők biztosan ismerték, uram, talán rokonok is voltak.

– Kik voltak rokonok?

– Hát Lili kisasszony meg a csillagok.

Már megbocsásson az úr, nem beszélek én badarságokat. És miért förmed rám? Én tudom, amit tudok. A csillagoknak vannak földi rokonaik. Ez csak így lehet, uram. Nem mindenkinek adatik meg ez.

Vannak közönséges halandók, akik eltompult lélekkel nézik a csillagokat, nem köti össze őket semmi, és nem tudják szétörni maguk körül féreg mivoltuk lárvaburkát. Ők azok, akik milliószámra nyüzsögnek körülöttünk, mihaszna földi dolgok után, és a boldogtalanság bűdös lápvizében fürödöznek, meg tapossák egymást. Közönséges férgek, uram, hallgasson rám, én tíz évet húztam le a Deltában, és tapasztaltam egyet s más.

Csillag nélkül nincsen ereje a léleknek, pókháló csak, földi léte a gyöngesség meg-alázó esendősége.

Vagy az úr nem rokona a csillagoknak? Mert ugye ide talált a havasra. Jól van, uram, folytatom.

Milán bácsi odatolt Lili kisasszony elé, és azt mondta: itt van a szobainasa.

Lili kisasszony az ágyán ült rózsákkal teleszórt, bolyhos pongyolájában, lábát egymásra vetette, kilátszott a térde, naptól óvott porcelánbőre, és bojtos, magas sarkú papucsát játékosan billegette.

Mintha most állnék előtte... egy pillantást vetett rám, s tovább ráspolyozta pirosra lakkozott körmét. El-eltartotta magától a kezét, vizsgálgatta derűs arccal, mintha kellemes emlékei cirógnának belülről, és lábat cserélt. Ezt úgy csinálta, hogy közben bolyhos pongyolája, amelyik tavaszi virágként messzire illatozott, még inkább szétnyílt, s én gyorsan elkaptam a szemem, hogy meg ne vakítson a gyönyörűség.

Ő észrevette zavaromat, bár az arcom nem pirult el, inkább feketén elkomorodott. Ez igen tetszett neki. Hátravetette a fejét, megrázta aranykoszorúként leomló rengeteg szőke haját, és Milán bácsi arcába kacagott.

– Új szerepet írtak nekem, maguk agyalágyult kecskebakok? Ifjak megrontója? Ki ő? – célozta meg a mellemet mutatóujjával, és a jókedv helyében düh öntötte el az arcát.

Milán bácsi ráordított: – Coki!

Ő nem hagyta magát.

– Coki neked meg az anyádnak, aki a világra hozott, te viperafajzat. Arra felelj, hogy ki ő, és miért nincs karika az orrában, mint a befogott medvének?

Milán bácsi vigyorgott. Olyan vigyorgást maga, uram, nem látott az életben. Nem tudom, hol tanulta, de keveset mondok azzal, hogy félelmetes volt. Vigyorgása mögött egy más, addig nem sejtett világ arca lapult, olyan magabiztos világé, amelyik porrá zúzza az embert, akár a mázsányi malomkövek a közéjük pergő életet. Nem ő vigyorgott, hanem azoknak a forgó malomköveknek a világa.

– Ez a szobainasa, nagyságos kisasszony, vakarja le róla a koszt, és szelídítse meg. Mindenben engedelmeskedni fog magának, erről én kezeskedem.

Milán bácsi ezzel ki is fordult, és becsapta maga mögött az ajtót.

Lili kisasszony szobája nem volt nagy, és olyan melegség áradt belőle, mint a leg-takarosabb madárfészekből. A padlót vastag szőnyeg borította, az alacsony, támla nélküli székeket kipámázták, az ágyon varrottas diszpárnák heverték, és a nyitott ajtajú, talpig tükrös szekrényben szebbnél szebb ruhák csüngtek. Asszonyi melegség és varázs töltötte be a szobát, amitől én enyhén szédültem.

Lili kisasszony megnyugodott. A körmével foglalkozott tovább, rám sem nézett. A szótlanságtól, a váratlan körülményektől kiszáradt a torkom. Nyelni akartam, de nem tudtam. Mereven bámultam magam elé.

– Tehát te vagy az új spionka? – kérdezte ártatlan, majdnem jókedvű hangon. – És Légyfogónak becéznek?

Nem hiszem, hogy elpirultam, uram, de az arcomon változhatott valami, gondolom, a csodálkozó butaság telepedett rá, mert Lili kisasszony hangosan kacagni kezdett. Hátravetett fejjel, csupa gödröcskével az arcán kacagott, s kék szemének ártatlan vidámsága mögül gúnyos érdeklődéssel figyelt engem. Szőke hajának egy-egy rakoncátlan tincse a homlokába hullott, és félig takart keble hullámozott a vidámságtól. Azon nőszemélyek közé tartozott, uram, akik nem szeretik a borult eget, a komor gondolatok felhőit. És a vidámság is fegyver, uram, méghozzá igencsak kiváló, különösen, ha fehérnép birtokolja.

De én akkor ott előtte nem ilyen bölcsességeket forgattam a fejemben. Azt hittem, hogy megnyílik alattam a föld. Nem hallottam, nem láttam zavaromban. Fülembedugult szívem hangos dobogásától, szemem nem látott az arcomat égető forróságtól. Kirántották lábam alól a földet, s el akart nyelni a szédület mélysége. Ilyesmit még sosem tapasztaltam.

Ő újfent megcserélte hófehér lábát. Én villámsújtottan álltam ott, és tudtam, hogy sorsomat immár megszabták.

Ne arra gondoljon, uram, hogy fejembe szállt és halántékomban lüktetett a férfigerjedelem. Ne erre gondoljon, mert nem igaz, százszorosán nem igaz.

Buta falusi bunkó voltam, de megéreztam, hogy egy olyan világba cseppentem, amelyiknek nincs határa sem lenn, sem fenn, sem ezen, sem a másvilágon. Mintha váratlanul a csillagok borultak volna fölébem, az a még nem ismert, fára kúszó csillagász lázas, habókos beszédjével, és tudtam, hogy velem is egy fa csúcsa ring jobbra-balra, körülöttem a Delta párja száll. A jövőbe láttam, uram, láttam a helyemet, mindent, mindent.

Neki kedvére volt a zavarom. Felemelkedett széles ágyáról, körbejárt, megnézett minden oldalról, osztán puha, illatos kezével fel akarta emelni az állam, hogy szemembe nézhessen.

Elrántottam a fejem, hátráltam egy lépést. Féltem a közelségétől. Igen, uram, akkor, ott az első találkozáskor végérvényesen megérintett ez a félelem.

Nem úgy, ahogy az úr gondolja. Ez a félelem másfajta volt. Tudtam, hogy már nem a Milán bácsi útján járok. Mint amikor a vonatot más pályára állítják át. Csattogtak alattam a váltók, éreztem a kanyart, azt, ahogy a vonat magával ragad más irányba. Lili kisasszony világa ismeretlenebb volt számomra, mint a Milán bácsié vagy a faluban ismerteké. Vonzóbb és fenyegetőbb volt. Sötét szakadék szélére kerültem, amelyiken át csak a csillagok porának hídja vezet. Higgye el, uram, én nem akartam, én legszívesebben visszamenekültem volna a havasok közé, de ugyanakkor tudtam, hogy ez már végképp lehetetlen, becsapódott mögöttem az ajtó.

Lili kisasszony a hajamba túrt, mint egy állat bundájába. Meg is markolta. Nem gyengéden, uram, erről biztosíthatom. Azt akarta tudtomra adni, hogy most már az övé vagyok, behúzott a karámba. Már elnézést, uram, de nekem ez jutott az eszembe. Nézem a csillagokat. Maga, uram, mit szokott nézni?

Nem erről van szó? Arra kíváncsi, hogy mi történt osztán abban a szobában?

Semmi. Milán bácsi visszajött. Valami nyugtalaníthatta. Ott talált engem lesunytt fejjel, komor arccal. Azt vélhette, hogy kiütközött vad, paraszti természetem. Nem teketóriázott. Hátba vágott öklével, ahogy a marhákat rúgják farba, amikor nem akarnak bemenni a karámba. Erős keze volt, döngött tőle a hátam. Tette ezt okulásképp arra fel, hogy hogyan kell viselkednem. Szóval döngött belé a hátam. Mondtam már, uram, hogy tizennégy éves voltam akkor, de már kinőttem a gyereksorból. Nem pa-

naszképp ismétlem, isten ments, uram, nem is rovom fel apámnak, de hatéves koromtól munkára fogott. Féktelen, erőszakos ember volt, eszébe sem jutott kimélni.

Ha én belegebbedek, akkor gebedjenek belé ők is, ordította a pópánknak meg a tanítónak, akik kiméltre szólították.

A tanítónk szerint nem volt rossz fejem. Két elemít jártam a keze alatt, és valamiért kedvelt. Nézem a csillagokat, és eszembe jut ez is. A tanítónkkal nem találkoztam többé. Kivégezték. Golyó általi halál. Így fogalmazzák meg hivatalosan ezt a fajta ítéletet. A Deltában tudtam meg.

Az elsők között volt, akin Habverő kipróbálta új kormányzási módszerét. Valahonnan visszahívatta mint nagykövetet, osztán falhoz állította. Ismeretlen parcella lett a sírhelye.

Mi sok mindent tudtunk a Deltában. A gyóntatóinknak is beszélniük kellett valakivel.

Nem velem, hová gondol, uram – bár évek múltával néha ez is előfordult.

Voltak közöttünk egykori nagykutya: tábornokok, miniszterek, professorok. Tőlük hallottam, hogy a tanítónk abban a távoli országban, ahol nagykövetként képviselte az országot, teadélutánokat rendezett Habverő jóváhagyása nélkül. Szeretett beszélgetni. Ilyen volt ő mint tanító is. Arról, ami épp eszébe jutott. S neki mindig eszébe jutott valami.

Nekem például azt mondta egyszer, hogy álljak be katonának. Erre születtem, és az országnak új katonákra lesz szüksége, akik megvédik hazájukat.

– Az is lesz néktek, meglátjátok – mondta. – Most még nem tudjátok, hogy mit jelent hazát birtokolni, de arra születtetek, hogy megtudjátok. Nem adják ingyen, és nem tejbe aprított kenyér. Az igazságnak és a gonoszságnak fura ötvözete, de nélküle semmik lesztek.

Addig nem gondoltam én a tanítómra, amíg nem hallottam, hogy golyó általi halálra ítélték. Akkor eszembe jutott. És nem fogja elhinni, uram, ott a Deltában, az összezsúfolt emberek pállott szagától bűzlő barakkban jöttem rá arra, hogy van hazám. Akaratom, tudtom nélkül, de van hazám. Nem értettem, de bizonyosságához nem fért kétség még attól sem, hogy nagyon keserűket nyeltem.

Jól van, uram. Ezt úgysem hiszi el. Ott folytatom, hogy az apám munkába fogott. Ágat gyűjtöttem az erdőn, hátamon, gyalogszánon cipeltem haza; itattam a marhákat, amíg volt belőlük az istállóban – el nem pálinkázta őket az apám, az Úr kegyelme legyen vele; trágyát villáztam, később már kaszáltam is. Csontjaim megvastagodtak a munkától, hátam széles és domború lett, akár a medvéé.

Amikor Milán bácsi hátba vágott, Lili kisasszony szeme kerekre tágult. Nem az ijedségtől vagy a szájalomtól, uram. Az Orient Luxban nem tudták, hogy mi fán teremnek ezek. Lili kisasszony szeme kerekre tágult, mert nem buktam az orromra, sőt meg sem inogtam.

Milán bácsit ez feldühítette. Megint nekem akart jönni. Elhatalmasodott rajta a nevelési szándék. Azt akarta, hogy úri módra köszönjek Lili kisasszonynak, megmondjam a nevem, és nézzek becsületesen a szemébe.

– Kitaposom a beledet, te hálátlan bivalybornyú – ordította.

Lili kisasszony erre felszólította, hogy hagyja el az ő szobáját.

Rövid ideig farkasszemet néztek. Osztán Milán bácsi kibicegett.

Lili kisasszony hátat fordított nekem. Éreztem, hogyan suhintja meg arcomat pongyolájának lebbenése. Az ablakhoz sétált, széthúzta egy zsinórral a redőkben alá-

omló függőnyt, mintha azt akarná, hogy ne félig homályban, hanem a beömlő nap-sugarak világosságában halljam a szavait.

– Utálom a parasztokat. Különösen, ha olyan alamusziak, mint te.

Nem értettem ezt a szót, de a megvetést igen. Nem bántott. A közelében akartam maradni, ott kellett maradnom. Nem számított, hogy milyen áron.

Nem hiszem, uram, hogy érti. Nem voltam szerelmes Lili kisasszonyba, vagy ha a teljes igazságot akarja: akkor sem tudtam, most sem tudom. És nem érdekelt. A szerelem. Más volt a felállás. Ott az Orient Luxban és az én egész életemben. Bizony, uram, a felállás. Nagy szó ez.

Erősen különböző világban élünk mi, uram. Már megbocsásson, de ez így van. Nem ismernek maguk minket, bármennyire is tudósok a könyvekben.

Lili kisasszony újfent fordult, megint meglegyintett illatos pongyolájának szele, és az arcomat akarta látni.

– Nézz a szemembe! Ne játszd meg az ártatlan ostobát.

Azt kérdezte az előbb, uram, hogy milyen volt Lili kisasszony arca. Nem értek a szavakhoz. De ha az úr kíváncsi valamire, akkor kérdezzen, és én becsületesen válaszolni fogok.

Ismertetőjel az arcán...?

Gondolkozzam egy kicsit, uram. Egy jel? A homlokán? Nem. Jobb vagy bal orcáján? És nem is az ajkán?

Megvan. Volt valami. Mintha nem szeretne volna mutogatni. Pedig ahányszor önfeledten nevetett, előbújt a szemfoga. Kettő volt belőlük egymásra nőve. És ettől mélyült bal orcáján a gödröcske.

Azt kérdi, uram, hogy kitől hallottam ezt a kettős szemfogat? Senkitől. Láttam. Különöseket kérdez az úr.

Lili kisasszony felemelte az állam, és azt mondta, hogy ronda ábrázatom van. Megvonta a vállát, mintha azzal folytatná: felőlem. De a szíve másképp irányította a dolgok alakulását, vagy inkább az esze. Ki tudja, mire gondolt. A hátamat ő is megdöngögette, nem olyan erősen, mint Milán bácsi, de többször, és csodálkozott. Valami motoszkált a fejében. Ez biztos, uram. Különben nem kérdezte volna meg első találkozásunkkor, hogy öngyilkos lett-e a pincemester, vagy elnyisszantották a torkát. Igyekezett a szemem közé nézni. Állnom kellett a tekintetét, de hogy beszélni is tudok, arról megfeledkeztem. Ő megismételte a kérdést, én meg erdőből szabadult bivalybornyúként megvontam a vállam.

Könnyű szolgálatom volt Lili kisasszony körül. Nekem kellett begyűjtani reggelenként a vaskályhába, fát, szemet cipelnem fel, tüzet raknom a fürdőszoba kazánjába, amíg ő fürdött, addig kitakarítottam, szellőztettem, és tiszta ágyneműt váltottam. Tizenegy órakor felhoztam a konyháról a kisasszony hideg reggelijét: sonkát, vajat, ikrát, vagy mézet és aranyzárga kalácsseleteket hozzá. Teát is főztem gyorsforralón.

Ebbe a könnyű szolgálatba eleinte beleizzadtam. Nem tudtam, hogy melyik a jobb vagy a bal kezem, hogyan kell fognom a tálcát, a csészét, féltem a fürdőszoba kazánjától, a sisterső forró víztől, és a szőnyegetek olyan igyekezettel ráztam ki, hogy a kezemben maradt a végük.

Két dolog volt a legnehezebb, uram. Úgy járkálni a szobájában, hogy ne lássam őt – oldalt, háttal fordulni neki, munkám fölé hajolni mélyen, mert bosszorkányos asszonyi szépségével próbára akart tenni. Vagy nem vett emberszámba? Elöttem vetkőzött, öltözött, próbálta alsó- és felsőruházatát, kérte kint felejtett fürdőköpenyét vagy

szappanát, amikor már bent volt a kádban, és milyen melegem van kiáltással végigvetette magát az ágyon, kigombolkozott, és már megbocsásson az úr, de néha melltartójától is megszabadult.

Sokat nézem a csillagokat, uram, és megmagyarázták nekem, hogy ő nem tudott betelni saját szépségével, létezésének csodájával, azzal, ami közönséges halandóknak eszébe se jut. Ő saját magának a csillaga volt. Senki el nem érhetette őt, senki pályáját meg nem szabhatta, és azért feküdt órák hosszat mozdulatlanul a hátán, nézte nyitott szemmel a mennyezetet, hogy csodálhassa ezt a csillagot, megfürödjön titkának édes boldogságában. Ennek a boldogságnak fénypermetege az arcára hullott, beborította kékes-ezüstös fátylával, a csillagporos éjszakák lélekfájdító titkával.

Mit mondott, uram?

Hóbortos volt világeletében? Ismerte őt?

Csak feltételezi? Az más. Feltételezni sok mindent lehet.

Ha jól belegendolok, uram, huszonhárom éves lehetett akkor. Ezért kellett neki játszania néha velem. Ez volt a másik megpróbáltatás, amit állnom kellett. Kifigurázta ügyetlenségemet, rosszul mutatta meg a dolgokat, osztán rám fogta, hogy én tévedtem, hogy kétbalkezes paraszt vagyok. És kigondolt mindenféle bolondságot. Szoknyába akart bújtatni. Ravaszul kitervelte. Kidobálta szekrényéből az összes szoknyáját, lobogtatta orrom előtt, hogy melyik tetszik, körülöngörgött, hízelt, hogy csak egyszer, egyetlenegyszer, ne legyek már olyan csökönyös paraszt, és hogy megijesszük a vén kecskét. Ez Milán bácsi volt. Azt hiszi majd, hogy idegen személy jutott be Lili kisasszony szobájába. Ettől féltek a legjobban. Nehogy idegen férközzék a közelébe.

Nem tellett sok időbe, amíg rájöttem arra, hogy ő kalitkába zárt madár. Minden lépését figyelték. Milán bácsi, a lépcsőfordulónál őgyelgő gorillák, a barátja, aki civil ruhás őrnagy volt, és olyanok is biztosan, akiről én nem tudtam.

Szóval szoknyába akart bújtatni, én meg menekültem előre.

A végén mégis sikerült neki.

Elbújt az ajtó mögé, de nekem azt mondta, hogy fürödni megy, és hátulról rám húzta a szoknyát a fejemen keresztül. A szoknya leszorította a két kezemet, nem tudtam hirtelenében kievickélni belőle. Forgolódtam, rúgkapáltam. Olyan lehettem, mint egy szoknyába bújtatott medve, akit a vásárokon mutogatnak. Ő meg hanyatt vágta magát az ágyon, és visított gyönyörűségében, a lábával meg a levegőben kalimpált.

Berontott Milán bácsi.

Én épp akkor próbáltam lehúzni a szoknyát a fejemen keresztül.

Milán bácsi megijedt, a legrosszabbra gondolhatott, és előkapta pisztolyát. Valahol a kabátja alatt tarthatta.

Lili kisasszony felsikoltott.

Ettől a sikoltástól én is megijedtem. Látni nem láttam semmit, csak a sikoltást hallottam. Mit tehettem egyebet? Rúgtam egyet oldalt, ahol egy lábat véltem látni. Nem akartam sípcsonton találni Milán bácsit. Nem is tudtam, hogy ő az. Akkor nem rúgok olyan erőset. A pisztoly kiesett a kezéből, és jajgatva, sziszegve táncolni kezdett sánta lábán.

Lili kisasszony ríkoltozva kacagott. Majd felkapta a pisztolyt.

Erre Milán bácsi abbahagyta az ugrálást, s a fájaldalmát is elvágta. A pisztoly után kapott.

Lili kisasszony hátralépett, s a pisztoly csövét halántékához szorította.

A szobában szivdermesztő csend lett.

Akkor már nem volt rajtam a szoknya, mindent láttam.

Milán bácsi előregörnyedt, mint aki térdre akar bukni, vagy ugrásra készül. Szűk résű fekete szemében akkor láttam először a gondolatok utáni kapkodást. Az zakatolhatott a fejében, hogy valamit tennie kell. De az álla leesett, távra maradt a szája. Szerjes arcú, szánalmas figura volt.

Lili kisasszony végigmérte, osztán a mennyezetbe lőtt. Biztosan kezelte a fegyvert, értett hozzá.

Vakolatpor hullott ránk, éreztem a puskapor csípős szagát.

Jakovits József

VÁLASZ KÖRNER ÉVA TIZENHÉT KÉRDÉSÉRE

Maga jobban tudja, hogy nálunk nem volt progresszió a képzőművészetben. Sőt nagyon kevés jó művészet volt. Kivéve a parasztit, a templomi barokkot. No és az örültekét, azaz a szentekét. Bernáth Aurél jó előre meghatározta a mindenkori használható „természetelvű” művészetet. Ők a mindenkori államhatalom védelme és támogatása alatt működő polgárok.

„A paradicsomból kizártak” szerencsére megteremtették a magukét. Greco, Csontváry, Grünewald, Arp, Huelsenbeck, Kandinsky, Klee, Max Ernst és Vajda Lajos. Richard Huelsenbeck DADA DRUMMER című könyvéből: „Mivel az alkotó tehetség különleges kísérletező tudással jár együtt, ezért a művész arra törekszik, hogy a már létező megoldási módokat és normákat újakkal váltsa fel. Ebben az értelemben a művésznek szükségszerűen kívül kell maradnia a társadalmon. A félrevonulásnak ez a merészsége, a függetlenség, amely a létező értékeket tagadja, nem marad következmények nélkül. Az alapvető különbség a kreatív művész és a nem alkotó természetű csoport között szociálpszichológiai kategóriákban ragadható meg. A csoport abban érdekelt, hogy a meglévő értékeket konzerválja. A csoport kiáll bizonyos normák mellett, és a valóságot aszerint értékeli, hogy milyennek is kellene lennie. Ezzel szemben áll a művész, aki az ilyen categoricus imperativust visszautasítja, és önmagát a mivé is lehetne lenni struktúrájában határozza meg.”

A festészetben még csak akadtak olyanok, akik mondani akartak valami újat, de a szobrászat a Herendi-gyár és az emlékművek között próbálta megkeresni a kényerét. A második világháború után a rózsadombi művésztelepen tömörült művészekkel megismerkedve korán kialakult az a véleményem, hogy a festőktől kell tanulnom. Mert csak ők voltak azok, akik valami mást tudtak és akartak mondani. És két kedvencem? Grünewald és Barlach, a drapéria mesterei. Barlach, ahogyan többé kevésbolja mondanivalóját. Most visszanyúltam hozzá a MÓZES-szobrommal. De hát Max Ernst, Picasso, Miró, jobbak, mint a kortárs szobrászok, kivéve egypárat. Kezdetből fogva mesevilágban éltem, a külvilágot nehezen vettem tudomásul, mondhatnám, állandó meglepetéssel. Valahogyan nem tartoztam sehová sem, lényegében barátok nélkül. Sokkal később tanultam meg a társas életet a valahová tartozással. Pontosan tizéves koromban kezdtem rajzolni természet után, kerek négy évig. Antal Sándor fes-

tótanár jóvoltából, aki egy tanítóképző gyakorlati iskolájában tanított, ahová én is jártam volt. Újra feltalálta a betűk ornamentális jellegét (lehetőségét), úgy, hogy tükörbe fordította az írott betűt, különféle szögben és szalagban. Én gyorsan átvettem a módszerét, éjjel-nappal ontottam a rajzokat. Ez lett barátságunk alapja. Nagy dekoratív-jövőt jósolt nekem.

Biztosan az akkori élményei játszanak vissza a jelenlegi képeimen. A legtöbbje a szimmetriára épült. Nagy könyvtár volt az iskolában, amit természetesen próbáltam megenni. Nagy részét csak sok idő múlva értettem meg. Az évek folyamán nem alakult ki semmiféle elképzelésem, hogy mit is kezdek magammal. Sok minden érdekelt. Amikor az utolsó évfázón bejelentettem, hogy műszerésznek megyek, az egész osztály röhögött. Én egyszerűen nem értettem, miért.

Végig, gyermekkoromtól nem volt egy fiókom sem, így holmim sem.

Azután Budáról Kispestre mentünk lakni. Eleinte hangszereket fabrikáltam, de tizenhét éves koromban elkezdtem mintázni. Találtam faszobrász barátokat, így faragtam is. A többiekkel együtt én is bejártam az Oroszlán utcai rajziskolába. De nem ízlett az élő gipszek utáni halott rajzolás. Próbáltam valahová bejutni, de nem sikerült. A harmincas évek második felében bejárhattam az Epreskertbe, ahol tanultam valami technikát. Amit ott művészetként csináltak, nem érdekelt. Én emberibb szobrászatot szerettem volna kialakítani. Ma már tudom, hogy az akkori expresszionista próbálkozásom miért volt idegen. Egyenesen menekültem az úgynevezett művészekről. Akik erőszakosan próbáltak tolni a naturalista kifejezés felé. Emlékszem, egyszer valaki belenyúlt egy készülő szobromba, és elvette karakterét. Épp nem voltam otthon, de másnap halálra kerestem. Mindkettőnk szerencséjére nem találtam meg a nagy konyhakéssel.

Miért vállaltam a művész felelősségét, nem emlékszem. Talán mert lehúzott munkás mivoltom, vagy mert letörtem a vasárnapi festő mivoltomon.

Tudtam, ha nem csinálhatom csak a szobrászatot, nem megyek semmire. Küzdöttem a környezetemmel. Már tíz éve próbáltam valamit kihozni. Veszélyes idők jöttek, úgy határoztam, megbolondulok. Csak így tudtam megszabadulni a hadiüzemből. Évekig tanulmányoztam Moravcsik dr. elmekórtanát, szerencsésen megkaptam a hivatalos papírjaimat állítólagos betegségemről.

Az anyag sohasem volt döntő számomra, a jó szobor bármilyen anyagban élhet. Tele voltam mondani akarással, ami túlmutatott a hadonászó férfiak és anyaszobrok tömegén. Sokat álmodoztam ligetekben a természettel együtt élő szobraimról.

1940-ben elmentem művészetanatómiát tanulni a Bonctani Intézetbe Koren István szobrászművésztől, akivel Budapestről való eltűnésemig együtt dolgoztam. Életem első szakaszában főként hallgattam másokat, jártam az országot, székelyek, tótok stb. meséit és dalait éltem át velük együtt.

Faragtam szenvedő Krisztusokat, és ahol kellett, elhajtottam egy-egy terhességet. A cigányok éjszakai beszélgetését vagy a halászok hallgatását, hanyatt fekvé a csillagos ég alatt filozofálgatásaikat hallgattam. Életem inkább a nőkre épült, akik meghallgatták dadogásaimat, és szívesen segítettek tévedéseimben. Nagy hálával gondolok rájuk.

1945 után a Rózsadombon a telep lakói megadták nekem a hiányzó iskolát. Ott találkoztam a modern művészettel először, és Vajdával is. Akivel (a sors iróniájaként) azután húsz évig egy ágyban aludtam. (Az ő ágyában, amelynek az ágyneműtartójában voltak a képei.) Nagy beszélgetések és vitatkozások ideje volt ez. Ahogyan csináltam

szobraimat, úgy fedeztem fel a magam számára a világ művészetét. Míg fiatalabb koromban az úgynevezett primitív művészet érdekelt, most egyszerre kinyílt a világ. Kitért, ahogyan együtt éltem a modern művészekkel. Realista érdeklődésem megszüntével első szobraim a család és barátság élményéből fakadtak. Ekkor születtek az egyszerűsödő aktok, fókák stb. A politikai nyomás belesodort egy mágikus védekező állapotba. Egy egész sorozata kezdeti mondanivalómnak, akkor úgy tűnt, készen állt, hogy megszülessen.

A kis bronzaim: gyilkos, oltár, főpap, zuhanóbika, gyermekgyilkos, büszkebika és a harcosok.

Az első kiállítást Kállai Ernővel csináltam, kölcsönkérve Nolipa festő konflisát, hogy kivigyük a képeket a Weiss Manfréd-gyárba. Ebben a kezdeti időben a Gresham hallgatott, csak a Bernáth-cikk (KRITIKÁK ÉS KÉPEK, 1945–1975, Bernáth, 73. o.) után foglaltak el pozíciókat. Látszólag közelebb álltak a szükségletekhez, kiszorítván a moderneket a területről hosszú évekig. Így ők kapták meg az „ingyen kiállítóhelyiség”-eket újra, mint a Horthy-korszakban. Mind a Rottenbilleren, mind a Rózsadombon a Vajda-probléma került a centrumba. Az első pillanattól kezdve úgy éreztem, otthon vagyok. Elvesztettem az anyagi világban való hitemet, és elindultam azon az úton, ahol ma is vagyok. Ez természetesen széttörte az emberi alakot, hogy helyet adjon erotikus biológiai formáimnak, amivel jobban meg tudtam közelíteni mondanivalómat.

Sokáig vonzott Max Ernst, de igazán nem kellett vele megbirkóznom. Korán ki tudtam alakítani saját mondanivalómat. Természetesen kapcsolódom a szürrealizmus-hoz, az álomelmélet nélkül. Hiszek a kifejezés mély vallásosságában, a belülről kifelé mozgó teremtésben.

Ezt egyszer Pátzay Pállal folytatott beszélgetésemben próbáltam kifejezni. Egyetlen fontos eredményre jutottunk, hogy valamelyikünk nem szobrász, amennyiben ő az, úgy én biztosan nem! Ez volt az első és utolsó beszélgetésem vele.

Már egyszer leírtam volt, a MŰ hosszú előkészületben születik vagy elvetél.

Az életben maradás öröme alakította ki gondolkozásomat, azaz viszonyomat az élettel, a művészeti alkotás felelősségével. A szobor és kép végigmegy egy dialóguson, amíg mozdulatlanra tömörül az idők végéig. Sokévi kísérlet után emberi körülményeket keresve helyzetemen nem tudtam változtatni. Ezért mentem át Amerikába, ahol mindent megtaláltam, ami a munkámhoz szükséges.

1965. június 9. Amerika

A reptérről egyenesen vagy százötven mérföldet autóztunk, az út a régen látott Wild Westeket idézte. De a csoda városa mégiscsak NYC lett, és azóta is fogva tart. A sohasem ismert szabadsága ennek a városnak, veszélyeivel együtt. Rövidesen kitanultam, hogy mindenért fizetni kell.

1965 még erősen forrongó periódus volt, én mindent megnéztem és megszagoltam. Tudtam, nekem nem lehet autóm, és a legegyszerűbben kell élnem, ha valamit ki akarok kaparni. El akartam kezdeni dolgozni, így vettem vagy ötven kiló rossz amerikai magazint, sikerült csinálnom vagy tizenkét montázst belőle. Azután abbahagytam, mert éreztem, valami mást kell csinálnom. Ahogyan írva vagyok, bejöttem a City-be, és egy kiállításon ott állt egy régi barátom, neve Erz, egy héber tankönyvvel a hóna alatt. Egy kávézóban kaptam az első leckét, hogy azután folytatódjon napokig egy szállodában. A betűk csodája megfogott. A betűknek hangértékük, számuk és szimbólum-

muk van. A néma „Alef” csak a szóban kapja meg értelmét. Számértéke egy, szimbóluma a bika. Csodás! Hazaérve napokig hajszott voltam. Eszembe jutottak a szárnyas istenek, sumer bikák és a szvasztika. Éreztem, itt van valami lehetőség zsidó művészetet csinálni, elszakadni a keresztény tradíciótól. Pár nap múlva megszületett az első képem. Kék háttérben egy lángoló fekete Alef. Azután végtelen térben az Apa az Anya árnyékával, de nem akartam ilyen banálisra fogni. Az Alef egyben a centrumba került. Láttam házakon, ablakokban, sőt zsinagógákban is.

Barátnőm bemutatott rabbiknak és festő barátainak is. Mindenki segíteni próbált, hogy beilleszkedjem az itteni életformába, még galériát is szereztek.

Könnyező öreg zsidó bácsikat kellett volna festenem. – Szerencse is ért, kaptam egy KABALÁ-t. Ez azután elsodort mindenfajta realitástól. Az Alef egyben Isten-szimbólummá vált. Hiába próbáltak lebeszélni. Egy ideig rabbiképzőbe is akartam menni, hogy pótoljam hiányzó zsidó tradíciómat. Az ortodoxok egyenesen utáltak, hogy játszom a szent betűkkel. Azután a beszélgetések és gyanakodások következtében láttam, hogy ez az út nem járható. Lassan féléves tapasztalat volt mögöttem, bejöttem a Citybe lakni, egy nagy helyiség sarkába, és tudtam, ha tovább akarok jutni, magamra vagyok utalva. Csak annyit dolgoztam, amennyi az élelemre kellett. A TÓRA megköti követőit 613 törvénnyel, ezt én nem vállaltam. Hála a KABALÁ-nak, megragadtam a teremtésénél, ahol jelenleg is vagyok. Természetesen próbáltam kiállítani, de legjobb esetben üzletet akartak csinálni velem, mindent amerikai méretekből, én meg, szerencsétlen, csak beszélgetni akartam. És főként kerestem egy etimológust. JÓ VICC!

A szavakra tértem át a betűkről. A szavakból szimbólumot csináltam, úgy, hogy tükröztettem, más formákat szerkesztettem hozzájuk. Hogy jobban kifejezzék azt, amit mondani akartam. A zsidósághoz való viszony hosszú vitatkozások alapja volt már évek óta az ÓTESTAMENTUM-on keresztül. A zsidóságom vállalása következménye munkásságomnak. Valahogyan belül kellett éreznem magam, és belementem a szakirodalomba. Az utolsó képem A TEREMTÉS TRIPTICHONJA, ami véleményem szerint összefoglalja mindazt, amit ma mondani akarok és főként tudok. Közben pár szobor is született, már nem tipikusan kispasztikák: SHEKINA, MOSES, ADAM CADMON, FŐPAP és a FONOTTKALÁCS-FEJŰ HOLY. No, lényege a működésemmek, hogy tartozom valahová, van Istenem, akivel párbeszédet folytathatok! Így, képzelheti, nem nagyon érdekelt az emberek véleménye. A TÓRA több, mint holmi illusztrációs lehetőség. Mondjuk: Ben Shan vagy Chagall számára. Ők illusztrálnak. Én szeretnék valamit letenni, ami közelebb van a TÓRÁ-hoz. Újra átélni a teremtsést, minden pillanatban, és kifejleszteni egy szimbólumrendszert, amit majd mások is folytatni tudnak. (A heraldikus a Bálint Endre kifejezése.)

A kezdeti körülbelül negyven kép: a betűk. Egy korai képem: ZSIDÓK KIVONULÁSA, ALEFEK MASÍROZNAK KÜLÖNFÉLE SZÍNBEN JOBBRA. Volt egy másik képem: ALEF SÉTÁL A KERTBEN. Hát így.

1967 után a képeim nagyobbak lettek, festettem egy győzelmi zászlót: 122x183 centiméter. Azóta nagyon lelassultam. A KABALÁ-val való házasságom erősen meghatározta irányomat, és csökkentettem is a lehetőségeimet. Használok a három teremtsébetű színeit: kék-piros-zöld-barna, és mint isteni beavatkozást, a sárgát. Ragaszkodom a plakátszerűséghez (Blickfang).

Igyekszem megtartani a KABALA ejtett szimbólumait, rögzíteni képélményeimet a lehető legegyszerűbb módon és formában. A MŰ meg akar születni, ezt én segíthetem és megakadályozhatom. Nem, nem a „Deus ex machinára” gondolok. Az angol nyelv-

ben: agyafúrt: egyszerűen bolond. Míg a magyarban: okos, ravasz. Mi még közelebb vagyunk a samanizmushoz. Az indításaim is hasonló kultúrákból táplálkoznak.

Olvasmányaim: samanizmus, vallás, mítosz, mese, kultúrtörténet, művészet, antropológia és misztika.

Végre három nyelven tudok olvasni öregségemre.

Hatéves koromban anyám kézen fogott, és ott hagyott egy szó nélkül az árvaházban. Természetesen én is, mint a többi bepisló gyerek, végigjártam a röhögőkálváriát a szalmazsákkal a hátamon. Mint a legkisebb, mindig az utolsó voltam. Azután egyszer a konyhánál egy szőke copfos leányka megszólított, mondván: nálunk a faluban a bepisló gyerekeket „ottand” megmosdatják. Magyarázta hosszasan, hogy megértsem. Izgatottan vártam, hogy mindenki elaludjon. A nagy hálóba besütött a hold, és én reszkettem a félelemtől. De kimentem, és beleálltam a mosdóba. Dideregve lemostam magamat, az egész felért egy valódi beavatási szertartással. Teljesen spontán, a röhögők törülközőjével szárítottam le magamat. Ekkor lettem autodidakta!

A szobrászok Pesten azt állították, hogy nekem könnyű, mert nem rontott el az akadémia. Tudom, nem erről van szó. Az ember vagy akar csinálni valamit az életével, vagy csak meg akar élni nagy kompromisszumokkal, és nem hajlandó semmi újat kezdeni. Én sokáig védekeztem, nem akartam „művész” lenni. De Picasso mondja valahol: „A művész nem lesz, hanem születik.” Ma már tudom, én akartam megszületni, és eleve vállaltam, ami történt és történni fog. Időnként azért szükségem volt egy-egy huszárvágásra. Így maradtam életben.

Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy már a kezdet kezdetén, Kállai Ernő sem akarta bevenni kis mágikus bronzaimat az 1948-as Nemzeti Szalon-kiállításra, és Bálint Endre, valamint Bán Béla festőművészek jöttek a segítségemre. Absztrakt próbálkozásaim után ezek voltak az első szürrealista művek.

1977. június, New York City

Utassy József

ROMA ROMANTIKA

Úgy néz rám az én szeretőm,
mintha szarvas volna,
szeme unszol epekedőn:
vinném a vadonba.

Róka ugat, kuvik rikolt,
ágyunk mohabárony,
reflektoroz a telihold:
hempergünk egymáson.

Részeg a mindenség, részeg!
Izgul értünk, biztat,
orrát az ég üvegéhez
nyomja ezer csillag.

Én cigánkám mindörökkön,
látod: nincs tapintat
sem az égen, sem a földön!
Nagy szemed kiverrad.

A CSEND HINTÁJA

Kijárok a játszótérre.
Szeptember van, még zöld a csend,
Isten őszi remeklése.
Magányosan egy hinta leng.

Egy hinta leng magányosan,
benne a drága Senki ül,
arcán bánat, talán mosoly,
de nem beszél csak senkiül.

Hát akkor: senkiül egy hangot!
Nézzel maga elé, mereng.
Ne raboljátok el, harangok!
És leng a csend hintája, leng.

UTÓKOR

Nos,
az utókor,
ez a kis taknyos,
engemet nem nagyon érdekel,

mert
lopni jár majd
a csillagokhoz,
és hadonászik vagy térdepel.

Deák Ágnes

EÖTVÖS JÓZSEF ÉS LORD ACTON: TALÁLKOZÁS A LIBERALIZMUS ÉS A NACIONALIZMUSKRITIKA METSZÉSPONTJÁN

A magyar politikai gondolkodás történetével foglalkozó kutató számára az európai eszmétörténeti párhuzamok keresése az esetek többségében a magyar alkotó inspiráló forrásainak megnevezését, az átvett vagy átformált gondolat eredeti megfogalmazásával való összevetését jelentheti csupán. Ritkán adódik alkalom arra, hogy nyomon követhessük egy magyar gondolkodó szellemi teljesítményének beépülését kora nyugat-európai intellektuális közegébe. Ezen kivételek egyike Eötvös József A TIZENKI-LENCEDEK SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLADALOMRA című műve, amelynek német nyelvű kiadása, az első köteté 1851-ben, a másodiké 1854-ben igen számottevő külföldi visszhangot váltott ki. Concha Győző EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFÖLDI KRITIKA című tanulmányában részletesen ismertette a nyomtatásban megjelent bírálatokat éppúgy, mint az Eötvösnek küldött, elismerő szavakat tolmácsoló magánleveleket. Munkájában kitér Charles Montalembert, Joseph Hammer-Purgstall, K. J. Anton Mittermaier, F. L. Georg von Raumer, Joseph M. von Radowitz, Jakob Philipp Fallmerayer, Alexis de Tocqueville, Julian Schmidt, E. R. Laboulaye, Victor Cherbuliez, Johann Kaspar Bluntschli véleményére. Mindazonáltal már Concha írásából is sejthető, s az eredeti kritikákat és leveleket olvasva pedig egészen nyilvánvalóvá válik, hogy ezen általános elismerés Eötvös művének a szabadság és egyenlőség viszonyát fejtegető alapgondolatait övezte. Eötvös azonban százada uralkodó eszméi között harmadikként a nemzetiségi eszmét is megjelöli, s ennek történeti és politikai szerepéről, az általa kívánatosnak tartott fejlődési irányról részletesen szól művében. Ezért is igen sokat mondó az a hallgatás, amellyel a megjelent kritikák Eötvös elméletét fogadják ebben a vonatkozásban. Cherbuliez nyíltan leszögezi, hogy elemzésében eltekint ettől a kérdéstől, Julian Schmidt egy fél mondat erejéig megemlíti, hogy Eötvös kiemeli a nemzetiségi eszmét, amely – Schmidt szerint – az államok egyéniségének lényeges elemét alkotja; Radowitz is azt fejtegeti, hogy a nemzetiségi elv a történelmi fejlődés menetéhez kapcsolva az állami élet lelke, Európa jelen korának megkülönböztető sajátossága lehet. Ezek a kijelentések azonban egyáltalán nem csengenek össze Eötvös alaptételeivel és következtetéseivel, ellenkezőleg, azokat közvetve cáfolni látszanak. Ha végiglapozzuk azokat a munkákat, amelyeket az URALKODÓ ESZMÉK eszmétörténeti párhuzamaiként számon tartunk (Laboulaye: L'ÉTAT ET SES LIMITES, Wilhelm von Humboldt: IDEEN ZU EINEM VERSUCH, DIE GRENZEN DER WIRKSAMKEIT DES STAATS ZU BESTIMMEN, John Stuart Mill: ON LIBERTY, Jules Simon: LA LIBERTÉ, Tocqueville: L'ANCIEN RÉGIME ET LA RÉVOLUTION), a nemzetiségi eszmét illetően ismét csak nem találunk Eötvös elképzeléseivel párhuzamba állítható elméleteket.

Paul Bödy JOSEPH EÖTVÖS AND THE MODERNIZATION OF HUNGARY, 1840–1870

című művében felhívja a figyelmet arra, hogy Lord Acton, a XIX. század második felének nagy tiszteletben álló angol liberális történésze Eötvöséhez nagyon hasonló történeti és politikai nézeteket vallott épp a nemzeti eszme tekintetében, hiszen mindketten azon a véleményen voltak, hogy *„a korlátlan népszuverenitás és a nacionalizmus arra ráépülő elmélete megsemmisíti az egyén jogait, és korlátlan önkényuralomhoz vezet a modern társadalomban”*.

Lord Acton a NACIONALIZMUS (NATIONALITY) című tanulmányában fejtette ki részletesen álláspontját a nemzetiségi eszme és a nemzetiségi mozgalmak történetfilozófiai és politikai szerepéről. Jól tudjuk, hogy a magyarországi közvélemény milyen hűvös elutasítással fogadta Eötvösnek az URALKODÓ ESZMÉK-ben meghirdetett nemzetiségi programját, mivel abban a magyar nemzetállam megteremtésére irányuló törekvések kritikáját látta. Acton nacionalizmuselméletének párhuzamait sem könnyű megtalálni az angol politikai eszmék múlt századi történetében. A viktoriánus Anglia közvéleménye a brit birodalmi eszmét tekintette kiindulópontnak, így a kontinens nemzeti mozgalmainak értékrendjében a legfőbb helyen álló nemzetállami intézmény természetesen nem kerülhetett a gondolkodás fókuszába. Mindemellett az angol kultúra felsőbbbségébe vetett hit, az angol politikai és kulturális missziótudat igen erős volt. Az utóbbi évtizedben maga az angol történettudomány kezdi felülvizsgálni azt az igen sokáig általánosan elfogadott nézetet, miszerint az angolszász politikai eszmék történetében a kontinentális értelemben vett kifejtett nacionalizmus elemei hiányoznak, s ott pusztán a patriotizmus értékei domináltak. Ma már tanulmányok sora bizonyítja erős kulturális és politikai nacionalizmus jelenlétét a múlt századi angol politikai gondolkodásban.

Ebben a viktoriánus szellemi közegben Acton már származásánál és neveltetésénél fogva is kissé idegenül mozgott, hiszen ő maga Nápolyban született, apja angol nemesi családból származott ugyan, nevelőapja, Lord Granville, a whig korszak külügyminisztere szintén az angol arisztokráciához köti, de édesanyja családja bajor főnemesi család, s Acton tanulmányait Bajorországban, Münchenben végzi. Az angol, német, francia és olasz nyelvet egyaránt „első nyelvként” használta, a kozmopolitizmus természetes jelenség volt számára. John Nurser 1987-ben megjelent könyvében így jellemzi őt: *„Lord Acton európai volt. Mindenesetre nem volt egészen angol.”* Ehhez a kölcsönös idegenségérzethez hozzájárult katolikus volta, ami a korabeli Angliában, ha nem is a társadalmi életben, de a politikában mindenképpen jelentős hátránynak számított.

Acton a nemzetiségi eszméről, a nemzetállamiság értékeléséről kifejtett gondolatai ugyanúgy kivételt s nem tipikus álláspontot jelenítettek meg a korabeli angol közgondolkodásban, mint ahogy ezt Eötvös esetében is elmondhatjuk Magyarországon. Acton erre vonatkozó nézeteit majd csak az 1940-es évek időszaka fedezi fel, hogy azokat némileg „modernizálva” Actonban a nemzeti eszme szélsőséges változataként értelmezett fasizmus veszélyeit megjósoló látnokot s a nemzeti kisebbségek jogainak védelmezőjét lássák.

Összehasonlíthatjuk Eötvös URALKODÓ ESZMÉI-nek és Acton az 1860-as évek elején írt tanulmányainak, mindenekelőtt a NACIONALIZMUS-nak a történetfilozófiai keretét, amelybe beleágyazták mindketten nemzetiségi programjukat. Elméletük lényeges pontjain azonosságokat állapíthatunk meg.

Mindkettejük számára kiinduló tétel az a megállapítás, hogy az egyén modern szabadságának forrása a kereszténység, annak értékei és tanításai, modern politikai fo-

galmaink a keresztény eszmekörből nőnek ki. Mindketten jól érzékelhetően katolikus nézőpontból tekintik át az európai kultúra fejlődését. Acton életművének kutatói egyetértenek abban, hogy pályafutásának ezen első szakaszában a katolicizmus jelenti számára elméleti és politikai tevékenységének legfontosabb motívumát. Szellemi fejlődésére a legerősebb hatást müncheni tanára, Ignaz von Döllinger, a németországi liberális katolikus teológia kiemelkedő alakja gyakorolta. Acton az 1850-es évek elején éveket tölt tanítványként Döllinger házában, kapcsolatuk egészen az 1870-es évek elejéig rendkívül erős marad. Németországból való hazatérése után Acton azonnal, 1858 körül bekapcsolódik a *The Rambler* című angol liberális katolikus folyóirat szerkesztőségének munkájába. 1859 és 1865 között egy írországi katolikus választókörzet whig párti országgyűlési képviselője. Acton az erős, független, univerzális katolikus egyház szellemi és világi hatalmát az egyén szabadságának közvetlen és legerősebb biztosítékának tekintette. Életművének e korszakában bizonyos feszültség mutatható ki whig párti liberális nézetei és a katolikus egyház politikai érdekeit gondolkodásának centrumába helyező álláspontja között. Az egyházi hierarchiával s az azt megszemélyesítő pápai hatalommal való konfliktusai majd csak a liberális katolikus eszméket elítélő SYLLABUS ERRORUM pápai enciklika kibocsátása után kezdődtek 1864-ben. Eötvös számára is a kereszténység eszméi ihlető forrást és az egyén szabadságának biztosítékát jelentik. A protestantizmus történeti szerepének megítélésében – Actonhoz hasonlóan – ő is a fejedelmi önkényuralom megerősítésében látta a hangsúlyt, mindazonáltal Eötvös történetfilozófiai és politikai elveit soha nem kötötte oly szorosan a katolikus egyház aktuálpolitikai érdekeihez, mint ahogy ennek nyomait Acton 1860-as évek eleji írásaiban megtalálhatjuk.

A korabeli Európa fő szellemi-politikai áramlatainak meghatározásában is találkozunk nézeteik. Mindketten egyszerre érvelnek a régi típusú feudális abszolutizmus és az 1850-es évek Franciaországának III. Napóleon-féle új típusú despotizmusa ellen, mely utóbbit a francia liberális-demokrata eszmék megtestesüléseként értelmezik. III. Napóleon véleményük szerint pusztán kiteljesítette azt a két elvet, amely a francia liberális eszmekörben már korábban is létezett: az egyenlőség értékeinek előtérbe állítását a szabadság értékeivel szemben; valamint az állami mindenhatóság elvét az egyénnel szemben. E mindkét típusú abszolutizmussal vitázva az angol liberális alkotmányosságot jelölik meg eszményként, mely az államhatalom korlátozásán keresztül leginkább biztosítja az egyén szabadságát. Az államhatalom korlátozásának elvét még két további elvvel egészítik ki, a decentralizált közigazgatás, a helyi önkormányzatok programjával és a társadalomnak az egyesületi, társasági formában az államhatalomtól függetlenül kibontakozó kulturális, vallási stb. önszerveződésével.

Koruk Európája politikai viszonyainak értékelését illetően mindketten alapelveként vallották, hogy a kor fejlődési iránya a nagy államiság felé mutat, s hogy a nagy államok a civilizáció fejlődésére nézve különlegesen kedvező adottságokkal rendelkeznek.

Mind Eötvös, mind Acton nézeteiben központi jelentőségű szerepet foglal el Ausztria. Ez talán magától értetődő Eötvös esetében, hiszen a magyar liberális mozgalom kezdettől fogva egyöntetűen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Habsburg-birodalom léte az Oroszország expanzív területi ambíciói és a németiség nagy kulturális tömbje közé szorult magyarság számára szükséges védelmet jelent. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményei a liberális vezető réteg egy részében megingatták ezt a hitet, s ők majd későbbi emigrációjukban már más utakon kívánták Magyarország helyét biztosítani Európában. Magyarországon azonban a birodalomtól való el-

szakadást hirdető nézetek nem tudtak túlnyomó befolyást gyakorolni. Az 1850–60-as évek fordulóján, az európai hatalmi erőviszonyok átrendeződésének időszakában Acton is megkülönböztetett figyelemmel fordult az osztrák birodalom kérdése felé. Ausztria számára a katolicizmus érdekeinek védelmezője, az egységesülő Németország hivatott vezetője és a német kultúra terjesztője volt Közép-Kelet-Európa kevésbé fejlett népei irányában. Acton a német egyesítés lelkes híve, mégpedig egyértelműen a „nagynémet” elképzeléseket, a katolikus Ausztriát támogatja a hatalmi rivalizálásban a protestáns Poroszországgal szemben.

Acton Ausztriához fűződő viszonya nagyon lényeges szempont nacionalizmusról írott tanulmányának értelmezése kapcsán, ugyanis ahogy Eötvösnél is világosan körvonalazódik, leginkább talán épp a nemzetiségi eszméről írott részekben, hogy az URALKODÓ ESZMÉK megírására konkrét politikai élmények és célok, az 1848-as európai forradalmi mozgalmak s a nyomukban tapasztalható politikai és szellemi elbizonytalanodás ihlették, a közvetlen politikai motívumok Actonnál is kimutathatók. NACIONALIZMUS című tanulmánya először a már említett *The Rambler* című lap utódaként kiadott *Home and Foreign Review* első számában jelent meg 1862 júliusában. A *The Rambler* 1859-től kezdve folyamatosan figyelemmel kísérte a francia–olasz–osztrák háború eseményeit, az azt követő ausztriai belpolitikai válságot. Acton könyvtára, amelyet ma a Cambridge University Library őriz, tucatjával tartalmazza az ebben az időszakban Ausztriában megjelent röpiratokat. Minden bizonnyal Ignaz von Döllinger ébresztette fel tanítványában az Ausztria iránti érdeklődést, hiszen például már Acton 1850. júniusi Münchenbe érkezését követően augusztusban Döllinger magával viszi Ausztriába, melyet később Acton több útja is követ. A *The Rambler* szerkesztésének időszakában Acton már nagyon tudatosan fordult Ausztria politikai viszonyainak vizsgálata felé. Szerkesztőtársával, Richard Simpsonnal folytatott levelezéséből tudjuk, hogy párhuzamosan dolgozott a lap aktuálpolitikai rovatában megjelent ausztriai helyzet-elemzéseken és a nacionalizmusról szóló írásán. Nem véletlen tehát, hogy tanulmányában néhány bekezdésben külön is kitér Ausztriára. Bizonyítja ezt az is, hogy könyvtárában az Ausztria belső viszonyaival foglalkozó egyik politikai röpirat belső borítóján Acton kézírásával feljegyezve megtaláljuk NACIONALIZMUS című tanulmányának alapgondolatát: a nemzetiségek a szabadság akadályát jelentik, mivel az egyéni szabadságot kollektív függetlenségként értelmezik. Ahogy Eötvössel kapcsolatban is megfogalmazódott a vele foglalkozó szakirodalomban, hogy programja túlságosan is a Habsburg-birodalom fenntartásának igényéhez szabott, úgy Acton életművének igen kritikus elemzője, Hugh Tulloch is kifejtette: Acton elsősorban azért érvel a nacionalizmus ellen, mert az a katolikus egyházra nézve jelent veszedelemet, s az uniformizmus ellenében a különbözőség iránti óhaját a soknyelvű osztrák–magyar birodalom csodálata táplálta. Ezen megfogalmazások túlságosan leegyszerűsítőek, de az kétségtelen, hogy Ausztria nagyhatalmi helyzetének helyreállítása, a birodalom szervezetének megújítása, a neoabszolutista berendezkedés alkotmányos átalakítása mindkettejük számára megoldandó kérdés és feladat volt – ennek nyomát politikai filozófiájukban is megtalálhatjuk.

Acton NACIONALIZMUS című tanulmányában a korabeli nemzettudatnak két típusát különbözteti el: a franciát és az angolt. A franciát úgy jellemzi, mint a közös nyelven, a közös származás hitén, természeti, faji tényezőkön alapuló identitástudatot, mellyel szemben az angol a történeti összetartozás jelentőségét, a politikai és erkölcsi kohéziós

erőket hangsúlyozza és képviseli. Célja a francia típus bírálata, melynek keretében kritikájában többféle elemet ötvöz össze.

Mindenekelőtt határozottan elutasítja az etnikai, nyelvi, kulturális tényezőkre alapozott nemzetkonceptiót. Ebben a vonatkozásban persze nem helytálló kritikájának élt a francia nemzettudatra irányoznia, hiszen a modern francia nemzet programja a XVIII. század végén elsősorban nem nyelvi, kulturális egységként fogalmazódik meg. A francia nemzet mindenekelőtt a népszuverenitás legitimációs elvén alapuló új típusú politikai közösséget testesített meg. Igaz ez még akkor is, ha a nyelvi nacionalizmus elemei már a francia forradalom idején is jelentkeztek.

Acton kritikája azonban kiterjedt a nemzet mint emez új típusú politikai integrációs forma kritikájára is. Az 1860-as évek elején született más munkáiban általánosabb formában is kifejti a modern politikai legitimáció legfőbb elemévé vált népszuverenitás elvének bírálatát, ez adja a demokrata elvekkel és mozgalmakkal szembeni fellépésének alaprétégét. Ebben az összefüggésben hangsúlyozza, hogy *„a múlt hatalmától megszabadult népfelség eszméje egy, a történelem politikai hatásától független nemzet eszméjét segítette világra. Az állam és a múlt autoritásának visszautasításából született”*. E megállapítás egy részét azonnal vitathatjuk, hiszen a francia nemzettudat épp az állam intézményében megtestesülő állampolgári közösséget tekintette kiindulópontjának, de ezt a politikai közösséget az állampolgári egyenlőség és a népszuverenitás elve alapján a feudális típusú államhoz kötődő rendi nemzettudattal való tudatos szakítás útján definiálta, ebben az értelemben a múlt autoritásának visszautasítása valóban lényegi elemét képezte. Acton kritikájának fókuszába *„a nemzeti egység demokratikus felfogás szerinti abszolút jogát”, „a kollektív akarat megdönthetetlen hatalmán alapuló”* nemzeti elvet helyezte, mely a demokratikus egyenlőség elvének legveszedelmesebb megjelenési formáját jelentette számára. Ezzel az egyenlőség- s annak nyomában járó egyenlősítő törekvésekkel szemben Anglia – Acton értelmezésében – *„a nemzeti szabadság liberális követelését”* testesíti meg. A francia nemzettudat kapcsán kifejtett gondolatai tehát szorosan kapcsolódnak a liberális és a demokrata elvek szembeállításán alapuló általánosabb történetfilozófiai és politikai nézeteihez.

A történettudomány által a modern európai nemzettudat két típusaként számon tartott nyelvi-kulturális nemzettudat, illetve az állam közösségére épülő politikai nemzettudat egyikét sem tartja Acton elfogadhatónak. A nemzetiség érzelméről mint természet adta érzelemről beszél, amelyet az ókorban a nemzetek közötti földrajzi elszigeteltség, a vallási és kulturális különbségek tápláltak. Az európai keresztény civilizáció azonban ezeket a különbségeket nagymértékben csökkentette, ami természetesen nem járt együtt a nemzeti érzelmek megszűnésével. Acton értékelése szerint a modern nacionalizmus legfőbb tévedése és bűne az, hogy a nemzetiségi érzést politikai ideológiává transzformálja, s a nemzeti egységeket a politikai-állami szerveződés alapegységeivé kívánja tenni: a nacionalizmus *„... végül olyan teljes és konzisztens elméletté állt össze, amely szerint az állam és a nemzet határainak egybe kell esniük”*. Acton nacionalizmus-kritikájának első számú célpontja a nemzetállami eszmény.

A népszuverenitás elvén nyugvó nemzetállam természetszerűleg az egyénnek az elvont kollektív akaratot megtestesítő állammal szembeni teljes alárendelését vonja maga után – szól Acton alaptétele –, így a nemzetállam minden eddiginél korlátlanabb abszolút államhatalom csíráit hordozza magában. Mindez nemcsak az egyén, hanem a többségi nemzet mellett ugyanabban az államban, számszerű kisebbségben élő nemzetek, etnikai csoportok alávetését is jelenti, mivel az uralkodó nemzettel a többi nem-

zet nem lehet egyenrangú, hiszen akkor az állam nem lenne „nemzeti”. *„A nemzeti jogok legnagyobb ellensége a nacionalizmus modern elmélete”* – összegzi véleményét. Acton elismeri, hogy az európai történelem során kialakulhattak nemzetállamok oly módon, hogy a meglévő államkeretek között kulturális-nyelvi egységesedési folyamat lejátszódhatott – bár ezt sem tartja kedvező és kívánatos jelenségnek –, de azt a lehetőséget, hogy a nacionalizmus nemzetállami eszményének megfelelően átszabják Európa államhatárait, kategorikusan elutasítja: *„Egy állam az idők során megteremthet egy nemzetet, de hogy egy nemzet államot alkosson, ez ellentmond a modern civilizáció természetének.”*

A nemzetállamisággal szemben Acton a több népet magukban foglaló birodalmakat állítja a figyelem középpontjába, melyekben – mint kifejti – a nemzetiség elve fontos, de nem uralkodó szempont, s ahol a nemzetek együtt, elnyomás nélkül élhetnek. A birodalom politikai szférája az egység szférája, ahol a nemzetiségi különbségek és sajátos szempontok nem játszhatnak döntő szerepet, a nemzetiségi sajátosságok ápolásának, kiteljesítésének érvényesülési terepe a társadalom önszerveződése lehet az egyesületek, vallási felekezetek, oktatási intézmények stb. formájában. Hasonlóan ahhoz, ahogy a különböző felekezetek egymás mellett élhetnek egy állam keretein belül, a nemzetek között is megteremthető ez a harmónia. Ugyanakkor Acton kitér arra is, hogy egy birodalom fennállása nem teremti meg automatikusan ezt a harmóniát, ahogy Anglia sikeresen oldotta meg ezt a feladatot, addig az Ausztria esetében még a jövő nyitott kérdése. A birodalmi centralizáció és az azt ellensúlyozó közigazgatási autonómia elvének erőterében biztosítható a nemzeti sokszínűség és annak hordozója, az egyén szabadsága. A nacionalizmus helyett ajánlott *„megosztott patriotizmus”* viszonyai között épp a különböző nemzetek léte jelentheti a leghatásosabb gátat az állami hatalom túlterjeszkedése ellenében. Az ugyancsak a Cambridge University Libraryben őrzött kéziratos feljegyzéseiben többször is visszatér az a gondolat, hogy a nemzetiségi mozgalmak öntudatlan reakciót jelentenek az állami hatalom növekedésének tendenciájával szemben, melynek visszaszorításában fontos szerep vár rájuk. Ebben a formájában a nemzeti eszme immár nem az egyén szabadságát korlátozó s így a civilizáció fejlődését gátló tényező, amint az Acton nézetei szerint a nemzetállami formában elkerülhetetlen, hanem épp az egyéni szabadság egyik legfontosabb biztosítója: *„Míg az egység igénye a despotizmus és a forradalom fészkevé teszi a nemzetet, a szabadelvűség az önkormányzat védőbástyájává állítja, és az állam túlzott hatalmával szembeni legfőbb korlátnak tekinti.”*

Acton végkövetkeztetése az, hogy a nacionalizmus elmélete történelmi visszalépésnek tekinthető a civilizáció menetében. Nem a nemzetek, hanem az államok a modern politika alapegységei, s a nemzetállami formával szemben a birodalmak kedvezőbb keretet nyújtanak az emberi haladás és szabadság értékeinek megőrzéséhez. Megítélése szerint a politikai szabadság és a nemzeti függetlenség kivívásának ügye csak rövid időre léphetett szövetségre egymással, mivel az igazi szabadelvűség a nemzetállami programmal nem egyeztethető össze.

Eötvös URALKODÓ ESZMÉK-ben kifejtett nézeteit összegezve az Actonéhoz nagyon is sok ponton illeszkedő elmélet körvonalai bontakoznak ki. Eötvös is azt vallja, hogy a nemzetiség a népek természet adta különbözősége, az etnikai-nemzetiségi csoportok az emberi együttélésnek természetes, eredetükben vérségi kötelékeken alapuló társadalmi formái. Identitásuk hordozói a múltban a közös eredet mítosza, közös nyelv, vallás, történelmi emlékek és a földrajzi elszigeteltség voltak. A kereszténység univerzalizásra törekvő szelleme azonban kultúrájukban, hagyományaikban jelentősen köze-

litette egymáshoz az európai népeket. Színre lépésével kialakul a modern egyéniség, az egyén leválik tradicionális közösségeiről, s ez a nemzetiségi közösséghez való kötődés lazulását is eredményezi. Az individuum válik a történelem főszereplőjévé, s nem a nemzetiségi kollektívum, a nemzetiség megszűnik a társadalom politikai integrációs tényezője lenni, az egyén magánéleti szférájába szorul vissza, hasonlóan a szabad vállalkozás modern értelmezéséhez. A társadalmi integráció fő intézménye az európai civilizációban az állam, az állam intézményét a nemzetállami eszmény jegyében a nemzetiségi elvre alapozni egy korábbi történeti állapothoz való visszatérést jelentene. Eötvös tehát Actonhoz hasonlóan bírálja a modern nacionalizmus alapítóit: a nemzetnek mint a népszuverenitás elvére épülő legfőbb politikai közösségi formának a fogalmát és a nemzetállami ideált. Ő is kifejti, hogy az államhatalom nemzetiségi elv szerinti átszervezése korlátozná az egyén szabadságát, a népfelség elve alapján érvényesülő többség uralma magában foglalná a többségi nemzet uralmát is a többi fölött. Ezzel szemben Eötvös programként a nemzetiségi eszme „depolitizálását” javasolja: a nemzetiség szférája nem a politika s nem az állam, hanem a centralizált államhatalomtól független helyi közigazgatási autonómia, az oktatás, az egyén egyesülési, vállalkozási szabadsága. Ilyen államberendezkedés mellett – jelenti ki Eötvös is – a nemzetiségi érzelmek és törekvések az állami túlhatalom üdvös és hasznos ellensúlyai lehetnek. Gondolatmenete mindvégig jól érzékelhető módon birodalmi keretekben mozog.

Mindez még akkor is a legnagyobb mértékben alátámasztaná Paul Bödy álláspontját, ha – mint írja – kettejük között közvetlen hatást nem lehetne kimutatni. Ez azonban nem így van, nem pusztán a kor problémáinak azonos csoportjára való érzékenységből eredő eszmetörténeti párhuzammal állunk szemben: a Cambridge University Libraryben őrzött Acton-hagyaték vizsgálata nyilvánvalóan bizonyítja azt a meglepő s eddig ismeretlen tényt, hogy Acton olvasta és gondolatainak formálásában, természetesen más alkotókkal és művekkel együtt, felhasználta az URALKODÓ ESZMÉK-et.

Személyes találkozásról kettejük között nem tudunk, bár ennek földrajzi akadálya nem lett volna, mivel Acton 1850 júniusában érkezett Döllinger müncheni otthonába, Eötvös pedig 1849–50 telét töltötte Münchenben, majd 1850 nyarán a várostól az egyórányi vasútútra fekvő Tutzingban telepedett le, s itt tartózkodott 1850 decemberéig. Azonban arról sincs tudomásunk, hogy Eötvös és Döllinger között létrejött volna bármiféle közvetlen kapcsolat, sőt Eötvös Lónyay Menyhérthez írt 1866. október 2-i levele, amelyben kifejti, hogy Bluntschli Heidelbergbe költözése és Görres halála óta nem ismer senkit a müncheni egyetemen, s levelezésben sem áll senkivel, kifejezetten cáfolja ezt a lehetőséget. Ennek ellenére szinte teljes biztonsággal feltételezhető, hogy Döllinger volt az, aki felhívta Acton figyelmét az URALKODÓ ESZMÉK-re. Acton a későbbiekben szenvedélyes könyvgyűjtővé vált, könyvtárában sok más osztrák és magyar vonatkozású könyv mellett megtalálható az URALKODÓ ESZMÉK eredeti német kiadásának mindkét kötete.

Hogy olvasta is a munkát, s nemcsak jó diákként megvette, bizonyítják kéziratos feljegyzései. Az 1850-es évek végéről származó jegyzetfüzeteiben a federalizmus, a nemzeti karakter, a nemzetiségi problémák címszavaknál többször is rögzíti Eötvös nevét, de sajnos kifejtett megjegyzések nélkül. A *The Rambler* szerkesztésének idejéből fennmaradt cédlák között például a tervezett – nem feltétlenül maga által írt – cikkek listájában a következő bejegyzést találjuk: „Hungary, political or literary. Eötvös („Ma-

gyarország, politikai vagy irodalmi. Eötvös”). Hasonló témájú cikk a lap hasábjain végül is nem jelent meg. A könyvtárában fellelhető köteteket kézbe véve ceruzás margószerű vonaljeleiből (margószerű szöveges jegyzeteket csak nagyon ritkán készített) is következtethetünk arra, érdeklődését mi keltette fel leginkább. Igen árulkodó például az, hogy a mű első kötetének tartalomjegyzékében felfedezhetők e ceruzás jelölések a három, nemzetiségi kérdéssel foglalkozó 3., 5. és 7. fejezet mellett, és csakis ezek mellett. A mű főszövegében az első kötetben egészen a 8. fejezetig találunk egyenletesen vonaljeleket, a második kötetben viszont csak az utolsó, összefoglaló fejezet őrzi Acton keze nyomát.

Az URALKODÓ ESZMÉK külföldi visszhangját oly gondosan összegyűjtő Concha Győző is megállapította, hogy a mű angliai recepciójáról igen keveset tudunk. Igaz ez annak ellenére, hogy Pulszky Ferenc erőfeszítései nyomán – ahogy azt Czigány Lóránt *A MAGYAR IRODALOM FOGADTATÁSA A VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN, 1830–1914* című műve is említi – *A FALU JEGYZŐJÉ*-nek angol nyelvű kiadása már 1850-ben megjelent Angliában, tehát Eötvös nem lehetett teljesen ismeretlen a művelt angliai olvasókörzség számára. Mindemellett a nyelvi akadályok és az angol közvélemény még ekkor is jól érzékelhető katolicizmusellenessége magyarázatot adhat az URALKODÓ ESZMÉK visszhangtalanságára. Az már köztudott, hogy a *Westminster Review* 1855-ös évfolyamában megjelent egy rövid ismertetés az URALKODÓ ESZMÉK-ről, ezt most kiegészíthetjük azzal, hogy Acton is hangot adott elismerésének a *The Rambler* 1861. szeptemberi számának *AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG* című írásában (az írás szignó nélkül jelent meg, de Acton szerzősége bizonyítottan tekinthető), melyben az URALKODÓ ESZMÉK-ről a következőket írja: „A legjobb létező cáfolata volt a demokratikus liberalizmus elvének, s nagyszerű védelme a hatalom korlátozása elvének.” A cikkben Acton Eötvöst Deákkal egyetemben mint őszinte meggyőződésű katolikus és politikájukat a történeti jogra alapozó konzervatív politikusokat állítja az angol közvélemény elé, akik jellemüket és képességeiket tekintve nem szorulnak koruk egyetlen államférfija mögé sem. Külön kiemeli az URALKODÓ ESZMÉK gondolataiból a többségi szuverenitás és az állami mindenhatóság elvének kritikáját, amellyel szemben Eötvös az erkölcsi egyeniségek, köztük a nemzetek autonómiáját vallja, így – folytatja Acton – az egyén jogaihoz hasonlóan minden nemzetiség jogai, szabadsága és önállósága az állam hatalmát korlátozó tényezővé válik.

De nem az URALKODÓ ESZMÉK az egyetlen Eötvös-mű, amely fellelhető Acton könyvtárában, megtalálhatjuk ott az 1859-ben megjelent *AUSZTRIA HATALMÁNAK ÉS EGYSÉGÉNEK BIZTOSÍTÉKAI (DIE GARANTIEN DER MACHT UND EINHEIT OESTERREICHS)* című röpiratának német kiadását is. Figyelmét erre a munkára valószínűleg 1859-es őszi útja során hívták fel Ausztriában. Eötvös Széchenyi Istvánhoz 1859. április 7-én írott levelében szembeállítja a röpiratot fogadó magyarországi „*legnagyobb ingerültséget*” a bécsi és németországi kedvező visszhanggal, Acton utazási naplója megerősíti Eötvös kijelentését. Többször is idézi Bernhard Meyert (a *RÜCKBLICK* szerzőjét), akivel még müncheni tartózkodása idején ismerkedett meg az 1850-es évek elején, amikor Meyer németórákat adott Actonnak. Meyer Eötvös munkáját nagyszerűnek nevezte, ami – jegyzi fel Acton – Bach nagy csodálójától igen figyelemreméltó. Meyer értékelése szerint helyes Eötvös azon törekvése, hogy a tartományok sajátosságait s részben – teszi hozzá – saját kormányzatukat is megőrizték, de a birodalom egységének nagy célját nem szabad szem elől téveszteni, s azt meg kell valósítani. Helyteleníti Eötvös ama javaslatát, hogy a birodalmat alkotó részeket három csoportba:

szláv, német és magyar tartományok csoportjába osszák, mivel az a német elemet teljesen „megsemmisítené” a birodalomban. Acton saját álláspontját jegyzetfüzetében a következőképp rögzíti: a Meyer neve alatt megjelent, de valójában inkább közvetlenül Bach nézeteit tükröző RÜCKBLICK röpirat – Meyer saját programját kifejtő cikke a *Historisch-Politische Blätter für das Katholische Deutschland* című folyóirat 1859-es évfolyamában – és Eötvös röpirata között található „az igazság Ausztriáról”.

Acton mindenesetre beszerezte a röpiratot, s el is olvasta, mutatják ezt ceruzával húzott vonalai. Kitüntetett figyelmet szentelt a mű 6. fejezetének, melynek címe: VALÓBAN ELLENTÉTEN ÁLL AZ EGYES NÉPEK NEMZETISÉGI JOGOKRA VALÓ TÖREKVÉSE AZ OSZTRÁK ÁLLAM BIZTONSÁGÁVAL ÉS HATALMÁVAL? Ebben a fejezetben találjuk ugyanis a legtöbb vonalbejelölést. E kötet tartalmaz szöveges megjegyzést is. Egyrészt a mű 19. oldalán Eötvös a jelen állapotot jellemezve kifejti, hogy a bécsi kormány a teljes passzivitással, az együttműködési készség teljes hiányával kell hogy szembenézzon. Ezt Acton igen lényeges gondolatnak találhatta, mivel a lap aljára feljegyezte: „without resistance but without support” („ellenkezés nélkül, de támogatást sem élvezve”). A röpirat 71. oldalán pedig a következő bejegyzés fedezhető fel: „In Austria they ask what nationality shall prevail; whereas not nation, but state ought to”, azaz „Ausztriában azt kérdezik, mely nemzetiség fog uralkodni, miközben nem nemzetnek, hanem államnak kellene azt tennie”.

Eötvös röpirata az 1850-es években már korábban is kifejtett programjának nyomvonalán halad, elfogadva kiindulópontként az összbirodalmi szemléletet. Hangsúlyozza, hogy amíg a múltban a birodalom legitimációja a dinasztikus kapcsolatokon alapuló perszónalunión nyugodott, addig a jelenben ezek a kapcsolatok már nem biztosíthatják a birodalom nagyhatalmi állását és belső szilárdságát. Ugyanakkor az állam egységének új szervezetét csak a történelmi jog és az eddigi történelmi fejlődés alapjaira lehet ráépíteni, ezért kudarcra ítélt az 1849 utáni neoabszolutista kísérlet, amely a tartományok s a köztük besorolt Magyarország történelmi különállásának teljes megszüntetésére és az abszolutisztikus kormányzati rendszer visszaállítására tett kísérletet. Eötvös szerint a birodalom egységének megerősítése csakis az alkotmányosság elve alapján képzelhető el, a birodalom közös ügyeit, a külügyeket, hadügyeket, pénzügyeket, a kereskedelmet összbirodalmi parlament és felelős birodalmi kormány hatásköre alá kell rendelni, míg az ezen a körön kívül eső ügyekben az újra életre hívandó tartományi törvényhozó testületeknek és végrehajtó tisztviselőiknek kell teret engedni, a tartományok számára közigazgatási autonómiát biztosítani. Ebben az esetben, véleménye szerint, a történelmi jogra alapozott nemzetiségi igényeket – így a Magyarország birodalmon belüli különállására vonatkozó követeléseket is – a korlátozott tartományi autonómia keretein belül ki lehet elégíteni, a különböző „nem történelmi” nemzetiségek számára pedig a községi autonómia intézményén belül biztosítható az anyanyelvhasználat joga. Eötvös hangsúlyozza, hogy Magyarország nem igényelhet megkülönböztetett jogi státust a birodalom többi tartományához képest, ugyanakkor elismeri, hogy Magyarország a tartományok effajta felépítése mellett is lakosságának számát és területét tekintve túlsúllyal rendelkezne, bár véleménye szerint ezt az örökös tartományok gazdasági fejlettsége némileg kiegyenlítené.

Acton könyvtárában megtalálható az OESTERREICH'S POLITIK IN ITALIEN UND DIE WAHREN GARANTIEEN SEINER MACHT UND EINHEIT című, 1859-ben Bécsben megjelent röpirat, amely címében is Eötvös röpiratára utal, s mely annak kritikájaként jelent meg. Szerzője szerint Eötvös művének legfőbb hiányossága abban áll, hogy miközben dicsőíti a tartományi alkotmányok történetiségét, nem ismeri el, hogy az összbirodal-

mi centralizáció tendenciája legalább oly régóta érvényesül a birodalmi politikában, mint az egyes részek különállási igénye, s a birodalom egységének megteremtése a jelenben is a legfőbb feladat, amelynek minden más politikai célt alá kell rendelni. Acton szöveges bejegyzése a röpirat hátsó belső borítóján mutatja, hogy egyetértett a kritikával: Az egy nemzetiséget magukban foglaló államok erejüket a hazafiúi odaadásra építhetik, háborúban támaszkodhatnak a lelkes önkéntesekre, azaz a nemzeti mozgalom erejére. A többnemzetiségű államban ez lehetetlen, épp ezért itt ellensúlyként szükséges az állam szervezetének centralizációja, következésképpen több nemzetiség együttélése egy állam keretén belül önmagában egyáltalán nem igazolja a decentralizációra törekvést. Acton kéziratos feljegyzései között rögzítette egy Ausztriáról szóló tervezett, de el nem készült cikk vázlatát, ebben a következő olvasható: „*Theory of legitimate centralization, against Eötvös*” („*A legitim centralizáció elmélete, Eötvös ellen*”).

A *The Rambler* 1861. szeptemberi számának cikkében Acton néhány mondat erejéig kitér Eötvös röpiratára is. Tévesen úgy értékeli Eötvös programját, mintha az a birodalom nemzetiségi elv szerinti felosztására tenne javaslatot. Acton az osztrák birodalom politikai szervezete alkotmányos átalakításának centrumába az összbirodalmi parlamentet kívánta állítani. Bár az osztrák politikusokról igen csipős megjegyzéseket tett mind magánfeljegyzéseiben, mind cikkeiben, mégis volt egyetlen olyan osztrák politikus, akit legalább a nyilvánosság előtt nem támadott, s az a birodalom alkotmányos liberális centralizációjának programját meghirdető Schmerling. Mindamellett általános szinten bírálta a kontinentális liberális pártok, így az osztrák liberálisok egyoldalú centralizációs programját, mely mellé, Acton véleménye szerint, ellensúlyként a közigazgatási decentralizáció elvét is alkalmazni kell az állami túlhatalom megakadályozása érdekében. A közigazgatási decentralizáció elvét vallja Ausztria vonatkozásában is, de a birodalom tartományi autonóm egységekre való felosztását elhibázottnak tekintette.

Acton levelezésében, könyvtárában, kéziratos feljegyzéseiben nem találjuk annak jelét, hogy ismerte volna Eötvös 1860-ban németül, majd egy évvel később magyarul is megjelent röpiratát, a *MAGYARORSZÁG KÜLÖNÁLLÁSA NÉMETORSZÁG EGYSÉGÉNEK SZEMPONTJÁBÓL* (*DIE SONDERSTELLUNG UNGARNS VOM STANDPUNKTE DER EINHEIT DEUTSCHLANDS*) című munkát. Csak valószínűsíthetjük, hogy A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című röpirattal együtt létezéséről tudomást szerezhetett, hiszen a *The North British Review* 1866. márciusi számában M. E. Grant Duff, akit Acton személyesen is ismert, több munkáról szóló összefoglaló recenziójában említést tesz mindkét műről, bár néhány mondatnyi terjedelemben csak Eötvös 1860-as röpiratára tér ki. (Erre az adatra, bár csak A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című röpiratot említve, Frank Tibor hívja fel a figyelmet *THE BRITISH IMAGE OF HUNGARY, 1865–1870* című munkájában.) A *Home and Foreign Review* megszűnte után Acton közreműködött ennek a folyóiratnak a kiadásában, feltételezhető, hogy olvasta is. Ez az 1860-as röpirat a német egyesítés ügyét illetően jóval közelebb állt Acton álláspontjához, hiszen Eötvös 1859-es röpirata Ausztria és Németország különállásának alaptételéből indult ki, míg az utóbbi munka érvelésének fő szálát épp a nagynémet egyesítés politikai követelményei és következményei alkotják. Ugyanakkor Magyarországot illetően a perszonáluniós viszonyhoz mint jogalaphoz való visszatérés Magyarország–Ausztria viszonyában, amelyet Eötvös meghirdet, Acton számára elfogadhatatlan volt. E perszonáluniós álláspontot képviselte a magyar liberális politikai elit az 1861-es országgyűlésen is. Amint már említettük, az Ausztriában és Magyarországon lezajlott politikai mozgalmakról az 1850–60-as évek fordulóján a *The Rambler* folyamatosan tájékoztatta olvasóit, a már többször idézett 1861.

szepemberi cikkben Acton is részletesen szól a magyar országgyűlésről. Deákról és Eötvösről irt elismerő szavai ellenére is programjukat határozottan elutasítja. Részletesen kitér Eötvös május 17-i országgyűlési beszédére. Ebben Eötvös, legutóbbi röpirata gondolatmenetét követve, kifejti: az Ausztria vezetésével létrejövő nagynémet egység lehetetlenné teszi a Habsburg-birodalom centralizált államként való létezését, mivel ezen egységben csak a birodalom német tartományai vehetnek részt. Épp Ausztria németországi hatalmi ambíciói igénylik azt, hogy a birodalom eredeti perszonáluniós legitimitációját újra elismerjék, s lemondjanak az egységes birodalmi eszményről. Ezzel Acton értelmezésében Eötvös szembefordult saját, az URALKODÓ ESZMÉK-ben kifejtett nézeteivel, feladta elméletének konzervatív-történeti alapját: *„elismerve minden nemzetiség jogát arra, hogy önmagát politikai egységként kormányozza, a nemzet természeti és fiziológiai tényezőkre épített meghatározását fogadta el a történeti és politikai definícióval szemben. Az ő nemzete a rokonság terméke, s nem az államé. Ez a történelem és a tradíció legteljesebb tagadása, a legnagyobb mértékig demokratikus eszme”*. Súlyos vádak ezek Acton tollából, s nem is igazolhatók, hiszen a birodalom kívánatos politikai intézményrendszerére vonatkozó nézeteik közötti eltérés sokkal inkább a történeti jog másfajta értelmezéséből származik (Acton a fennálló egységes birodalmi szerkezetet tekinti legitimnek s egyetlen lehetséges kiindulópontnak, míg Eötvös, újra csatlakozva a magyar liberális mozgalom fő áramlatához, az 1848-ban törvényesen létrejött viszonyokat nevezi a történeti jog kiindulóállapotának), mintsem a történeti jog és az azt tudatosan félretevő nemzeti legitimitáció különbségéből. Eötvös a perszonálunió programjának támogatásával valóban elfogadta a magyar liberális nemzeti mozgalom követeléseinek leglényegesebbikét, de az egységes nemzetállamiság megteremtésére irányuló nyelvi és államnacionalista törekvések józan kritikusa maradt a továbbiakban is, mutatják ezt az 1868-as nemzetiségi törvény keze nyomát viselő előmunkálatai. Acton Eötvös nézeteiben fordulatot feltételező kijelentései ugyanakkor bizonyítják azt a feltételezést, hogy Acton az általa kívánatosnak tekintett nemzetiségi eszme képviselőjeként tartotta számon Eötvös elméletét az 1850-es években.

Acton Ausztria iránti érdeklődésének intenzív szakasza az 1858 és 1862 közötti időszak, ezután figyelme ebben az irányban mintha gyengülne. Hozzájárult ehhez a folyóirat-szerkesztői munka nem teljesen önkéntes feladása is, mivel a liberális szellemiségű *The Rambler* és *Home and Foreign Review* az angliai hagyományörző katolikus körök állandó támadásainak ösztüzében állt. Acton 1862 után önálló írást Ausztriáról már nem jelentet meg, levelezésében is csak nagyon kevés utalást találunk erre vonatkozóan. A továbbiakban is szép számmal vásárolt Ausztriával és Magyarországgal kapcsolatos kiadványokat, további Eötvös-művel azonban nem találkozunk. Eötvös neve később is felbukkan Acton levelezésében, mégpedig az első vatikáni zsinat körüli időszakban, amikor Acton 1870-ben római tartózkodása alatt igyekezett a pápai csalhatatlansági dogma zsinati ellenzékének ellenállását ösztönözni, s közvetíteni a zsinati kisebbség és a zsinat ideje alatt is Münchenben tartózkodó, de az ott történeteket folyamatosan figyelemmel kísérő Dollinger között. A magyarországi főpapság is e kisebbséghez tartozott, Acton Haynald Lajos kalocsai érsekkel, de különösen Strossmayer vukovári püspökkel igen szoros baráti viszonyba került. Eötvös katolikusautómóia-tervei megvalósítási kísérletének időszakában a magyar püspöki karban Haynald Lajossal tartott fenn szoros kapcsolatot, a zsinat időszakában is mint vallás- és közoktatásügyi miniszter közvetített a kormány és a klérus között. Haynald Lajoson keresztül így Acton is igen jól tájékozott volt a magyar kormány álláspontját illetően,

ezek a feljegyzései azonban közvetlenül Eötvös személyéhez vagy tevékenységéhez már nem kapcsolódnak.

Az utóbbi években Lord Acton esszéi az addigi teljes ismeretlenségből kiemelkedve hirtelen nagyon divatosak lettek Magyarországon, anélkül azonban, hogy maga a teljes életmű, az adott esszék történeti háttere is ismertté vált volna. Pedig ezek felkutatása éppen Magyarországon igen érdekes lehet, hiszen az osztrák birodalom legitimációjának megerősítése, szerkezetének alkotmányos átalakítása az 1860-as évek elején központi jelentőségű kérdés Acton számára. Ezért fordul figyelme Magyarország felé is. A demokratikus és nacionalista eszmékörrel szembeni elméleti állásfoglalásait a maguk teljességében csak az ugyanabban az időben született aktuálpolitikai cikkeivel összevetve értelmezhetjük. Jól mutatja ezt Eötvös életműve iránti érdeklődése is, melyben összefonódik az elméleti gondolkodó teljesítményének és rokon eszméinek elismerése a politikus programjának egyértelműen a birodalmi centralizáció nézőpontjából való megmérettetésével. Álláspontjának áttekintése mutatja azt is, hogy Eötvös életművének európai recepcióját még távolról sem ismerjük minden részletében.

Felhasznált irodalom

Eötvös József életművének európai recepciójára vonatkozóan lásd: Concha Győző: EÖTVÖS JÓZSEF ÉS A KÜLFOLDI KRITIKA. *Budapesti Szemle*, 1908. 134. k. 187–212., 374–391. o., 135. k. 91–113. o.; külföldi tudósok Eötvös Józsefhez intézett levelei az URALKODÓ ESZMÉK-ről: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár; Paul Bödy: JOSEPH EÖTVÖS AND THE MODERNIZATION OF HUNGARY, 1840–1870. New York, 1985. 70., 126. o.; Czigány Lóránt: A MAGYAR IRODALOM FOGADTATÁSA A VIKTORIÁNUS ANGLIÁBAN, 1830–1914. Bp., 1976.; Tibor Frank: THE BRITISH IMAGE OF HUNGARY, 1865–1870. Bp., 1976. 185. o.

A Lord Actonnal foglalkozó gazdag szakirodalomból a cikk a következő műveket érintette: John Nurser: THE REIGN OF CONSCIENCE. INDIVIDUAL, CHURCH, AND STATE IN LORD ACTON'S HISTORY OF LIBERTY. New York–London, 1987. 1. o.; Hugh Tulloch: ACTON. London, 1988. 25. o.; G. E. Fasnacht: LORD ACTON ON NATIONALITY AND SOCIALISM. Oxford, 1949.

Az URALKODÓ ESZMÉK általam használt kiadása: A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLAMRA. Bp., 1981. Eötvösnek Lónyay Menyhérthez, illetve Széchényi Istvánhoz írt levele: Eötvös József: LEVELEK. Bp., 1976. 472., 295. o. Acton tanulmánya megtalálható ESSAYS ON FREEDOM AND POWER. Meridian Books. New York, 1956. kötet 141–170. oldalán, a közölt idézetek AZ ANGOLSZÁSZ LIBERALIZMUS KLASSZIKUSAI (I. k. Bp., 1991) című kötetből származnak (fordította: Horkay Hörcher Ferenc): 128., 139., 137., 150., 144., 141. o. Acton kéziratoss hagyatékának idézett részei: Cambridge University Library Acton Add. 5752 Acton's Notebook for 1857 and 1858. 117. o.; Add. 5528 Collections of Notes from Acton's Connection with *The Rambler* 181–185., 173. o. Acton könyvtárának katalógusa: CAMBRIDGE UNIVERSITY LIBRARY BULLETIN (EXTRA SERIES). ACTON COLLECTION. 1–4. k. Cambridge, 1908–1910. Acton és Richard Simpson levelezésének kiadása: THE CORRESPONDENCE OF LORD ACTON AND RICHARD SIMPSON (ed. Josef L. Altholz and Damian McElrath) 1–3. k. Cambridge, 1971–1975.

Az URALKODÓ ESZMÉK-ről Angliában megjelent korabeli rövid ismertetés: *Westminster Review*. New Series 7 (1855) 230–231. o. Acton értékelése a műről: *The Rambler*, 1861. szeptember. 416. o., ugyanitt szól Eötvös 1859-es röpiratáról is; Eötvös 1861-es országgyűlési beszédéről: uo. 421. o. M. E. Grant Duff ismertetése Eötvös 1860-as röpiratáról: *The North British Review*. New Series 5 (1866) március. 92. o.

Gángó Gábor

A SZABADSÁG ANTINÓMIÁI 1848 UTÁN: EÖTVÖS ÉS A LOMBARD „DOKTRINEREK”

Közismert, hogy 1848 liberálisai a forradalmak után Európa-szerte az íróasztal mellett igyekeztek a köz javára fordítani a bennük maradt tetterőt. Széles horizont kínálkozik tehát arra, hogy a magyar szabadelvűek elméleti frontemberének, Eötvös Józsefnek az 1848 utáni állambölcseleti rendszerét – illetve jelen esetben annak alapelveit – az összehasonlító esztorténet mérlegére tegyük. Ez a tanulmány megmarad a Monarchia keretein belül: annak délnyugati végeire tekint; nevezetesen két lombard politikus-gondolkodónak – a *Risorgimento* eszmei küzdelmei során kapott elnevezés szerint a „mésékelték” („*moderati*”) két képviselőjének, Carlo Cattaneónak és Giuseppe Ferrarinak a forradalom utáni összegző írásaira. Az Eötvössel való összehasonlítást (akár az itt nyitottnál tágabb perspektívában is) szinte megköveteli hármójuk hasonló műveltsége, forradalom előtti érdeklődési és tevékenységi köre és az azutáni elméleti kérdésfeltevéseknek a (továbbra is) közös birodalmi alávetettségéből és a hasonló '48-as tapasztalatokból eredő azonossága.

Az itáliaiak esetében – rendkívül gazdag anyaországbeli irodalom mellett – nem törekedhettem új eredmények felmutatására. A cél e nálunk igen kevésbé szem előtt tartott politikatudósok szabadságról, alkotmányosságról és a birodalom lehetséges berendezkedéséről alkotott nézeteinek ismertetése, mintegy háttérül – és ellenpontjául is – Eötvös 1848 utáni eszméinek. Az összehasonlítás eredményeképpen talán jobban láthatók lesznek azok a történeti és tudati kényszerítő erők, amelyek miatt Eötvös 1848 után *rovid időre* ugyan, de letér, naprakész tájékozódása ellenére, a nyugati politika-elmélet fő nyomvonaláról.

Amiről szó lesz, az vegytiszta párhuzamtörténet: nincs adat arra, hogy e politikusok, akik ugyanazokért a célokért és ugyanazokkal az eszközökkel küzdöttek, valaha is tudomást szereztek volna erről. Egyébként is, míg Cattaneo hazájának sorsát a birodalom mozgalmával egységben szemlélte, addig Eötvös számára a forradalmi Itália nem létezett. Az olasz segély ügyében tartott nagy képviselőházi beszéde is egyértelműen és kizárólagosan a birodalom érdekeit tekintette; akkori magatartására később vizsgatérve, így keresi az önigazolást a forradalomról szóló, alább bőven idézendő kéziratban: „Magyarországban elfelejtett: hogy ott, hol kötelesség teljesítése forog kérdésben, a rokonszenvenek hallgatni kell, és a birodalomnak olasz ügyében sem azon anyagi, sem azon morális istáp nem nyújtott, melyet az joggal követelhetett volna.”

A két milánói születésű Romagnosi-tanítvány idősebbike, Carlo Cattaneo (1801–1869) tanári gyakorlat és főként gazdaságtani publikációk után lett 1848-ban a milánói öt nap egyik vezetője. A forradalom bukását követően Svájcba emigrált, ahol legfontosabb feladatának az elmúlt évek eseményeinek dokumentálását tekintette. Ennek érdekében indította el, Francesco Dall'Ongaróval közösen, ARCHIVIO TRIENNALE (HÁROM ÉV LEVÉLTÁRA) című forráskiadás-sorozatot, melynek 1850 és 1853 között három

kötete jelent meg. A századközép Itáliájának politikai életében már jobbra csak írásaival jelen levő Cattaneo közelebből szemügyre veendő, eredetileg franciául írott műve, az *INSURRECTION DE MILAN EN 1848* (AZ 1848-AS MILÁNÓI FELKELÉS) még a forradalom évében jelent meg Párizsban.

Jóllehet itt a forradalmi időszak írásairól lesz szó, érdemes megemlíteni, hogy részletes elemzést kívánnának Eötvös és Cattaneo korai munkásságának hasonló jellegzetességei is. Még ha tudjuk is, hogy e kérdések a forradalom előtti évtizedek liberálisait Európa-szerte foglalkoztatták, akkor sem mehetünk el mellett minden ámulás nélkül, hogy szinte egy időben – a harmincas évek második és a negyvenesek első felében – keletkezett A SZEGÉNYSÉG IRLANDBAN és a SU LO STATO PRESENTE DELL'IRLANDA (ÍRORSZÁG JELEN ÁLLAPOTÁRÓL) (melyet néhány évvel később a SUI DISASTRI DELL'IRLANDA NEGLI ANNI 1846 E 1847 [AZ 1846–47. ÉVI ÍRORSZÁGI TERMÉSZETI CSAPÁSOKRÓL] követ), a FOGHÁZJAVÍTÁS és a DELLA RIFORMA PENALE (A BÜNTETŐREFORMRÓL), A ZSIDÓK EMANCIPÁCIÓJA és az INTERDIZIONI ISRAELITICHE (A TILTÓ ZSIDÓTÖRVÉNYEK).

Giuseppe Ferrari (1811–1876) jogi és filozófiai előtanulmányok után fiatalon főleg Vico munkáiban mélyedt el, a SCIENZA NUOVA új kiadását is ő rendezte sajtó alá. 1839-ben a francia fővárosba érkezett hosszabb tartózkodásra, többször publikált a *Revue Des Deux Mondes*-ban, és 1843-ban Párizsban jelent meg filozófiájának alapvetése, az *ESSAI SUR LE PRINCIPE ET LES LIMITES DE LA PHILOSOPHIE DE L'HISTOIRE* (ÉRTEKEZÉS A TÖRTÉNETFILOZÓFIA ALAPJÁRÓL ÉS HATÁRAIRÓL). (Csak sajnálhatjuk, hogy az előszeretettel széljegyzetelő Eötvös példánya abból a műből, amelyikkel Ferrari polemizál – *Buchez INTRODUCTION À LA SCIENCE DE L'HISTOIRE* [BEVEZETÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBA] című munkája –, mára már eltűnt az Akadémiai Könyvtár állományából.) 1848-ban hazatért, de nem kapcsolódott be a forradalomba, rövidesen ismét Párizsban vette útját. Élete végén képviselő, egyetemi tanár volt az immár egységes Itáliában. *MACHIAVEL, JUGE DES RÉVOLUTIONS DE NOTRE TEMPS* (MACHIAVELLI, KORUNK FORRADALMAINAK BÍRÁJA) című, kevésbé elemzett, ám számunkra fontos munkája 1849-ben jelent meg. Rá két évre publikálta történetfilozófiai főművét, melynek címe *FILOSOFIA DELLA RIVOLUZIONE* (A FORRADALOM FILOZÓFIÁJA).

Mind Cattaneo, mind Ferrari számára – Lombardiának az osztrák birodalomba való beágyazottságából eredően – 1848 legfontosabb dilemmája szabadság vagy függetlenség prioritása. Ahogy az utóbbi összegezte: „A szabadság és függetlenség kivívásának kettős feladata [...] túl nehéz egy nemzetnek.” Mindketten egyértelműen úgy ítélik meg, hogy az alkotmányosság kivívása az elsőrendű feladat. „A forradalom útja világosan ki volt jelölve” – írja Ferrari a *MACHIAVEL*-ben. – „Az igazságosság azt követelte, hogy a szolgaság alapját támadjuk meg, mielőtt a külfölddel harcba bocsátkoznánk; az igazságosság azt akarta, hogy semmisítsük meg a pápai abszolutizmust a lombard–velencei királyság felszabadításáért indított harc előtt.” A forradalom bukásának legfőbb okát a szabadságról való lemondásban látják, egyrészt azok részéről, akik azt függetlenségi aspirációknak áldozták fel, másrészt a lombard arisztokrácia részéről. Cattaneónál ezt olvashatjuk: „Itália nem Ausztriának esett áldozatul, nem a császári hadseregeknek, hanem előkelői retrográd nézeteinek. [...] Ausztria csak a szabadság erejével győzhető le; és ők jobban féltek a szabadságtól, mint Ausztriától.” Továbbá: „Nem igaz, hogy honfitársaim, kizárólag az őket körülvevő veszélyekkel lévén elfoglalva, csak az anyagi erőben bíztak és a végső politikai eszközökben. A szabadságukat, amely a maga erejéből már győzedelmeskedett, feláldozták a katonai erő fantomjának. Nem voltak eléggé meggyőződve arról, hogy minden forradalom egy eszme kifejlődése, és hogy csak akkor győzhet, ha ezt az eszmét követjük rendíthetetlen odaadással.” Ferrari szerint: „Feláldozták a szabad-

ságot a függetlenségnek, az alkotmánynak szinte még a nevét is eltörölték, mintha az abszolutizmust és a szent inkvizíciót reformok útján akarták volna tökéletesíteni. [...] Soha nem szabad a háborút a forradalom elé helyezni, nem szabad elnapolni a szabadságot függetlenségi megfontolások miatt; ez az egyetlen alapelve, amely maga képes Itália baját megoldani.”

A föderált Ausztria keretében való megmaradás gondolata, amely Cattaneo előtt elsősorban a Károly Alberttel való személyes ellentéte és a piemontiakkal szembeni bizalmatlansága miatt merül fel lehetőségként, már 1848 márciusában megfogalmazódik abban a kiáltványban, amelyet Ausztria népeihez akart intézni. E szövegben, amely a maga idejében végül is nem jelent meg, arra inti a birodalom nemzetiségeit, hogy az abszolutizmus korának ellenségeskedése után „a szabadságot mindannyian a kölcsönös barátságban keressék”, majd így folytatja: „vegyetek példát a svájci szomszédokról, akik ugyanazt a láncot viselték, és széttrétek a kölcsönös barátság és testvériség erejével”. Alétesítendő konföderáción belül a legmesszebb menő, szinte önálló államiságot feltételező önrendelkezési jogok tiszteletben tartását itéli kívánatosnak: „Minden államnak legyenek saját törvényei, pénzügyei, hadserege.” Egymás belügyeibe nem szabad beavatkozni, a szabad nyelvhasználatot garantálni kell.

E tervre az INSURRECTION ... lapjain így tér vissza: „Az olaszok, éppúgy, mint a lengyelek és a magyarok, vazallusaivá lettek az ausztriai németeknek, akiket a németek is szinte lenéznek. Nem lehetett volna-e ezek elé a szép és erős nemzetek elé állítani az alternatívát: vagy hagyják magukat eltörölteni egy olyan faj által, amelyet nem kedvelnek, nem becsülnek, vagy elszakítani az összeköttetés szálát, ami a lealázottság zálogává vált? Az anyagi egység utáni vágy fogja elveszíteni Ausztriát. A dolgok ereje által nem lehetne egyéb, mint föderált monarchia.” Ez a gondolat még később, 1851-ben a levelezésében is előkerül, a magyaroknak oly ismerős Dunai Egyesült Államok álomképének formájában: „Nagy eszme, amely sok kérdést megoldhatna Italiában és egész Európában, és megelőzhetne százezernyi ellentétet. Mennyivel más lett volna, ha Kossuth a becsúgyó magyarok köztársasága helyett a Dunai Egyesült Államokat kiáltotta volna ki; Szerbia, Horvátország és Erdély kisebbségének mennyi gyűlölete és mennyi szembenállása [lett volna elkerülhető]; micsoda nagyszerű közös cél (mezzo termine) az ahhoz vezető úton, hogy a Kronlandokat Freylandokká alakítsuk, az ausztriai birodalmat egy óriás és legyőzhetetlen Svájcjal!”

A forradalmak bukása után a végső következtetéseket mind Cattaneo, mind Ferrari már a formálódó olasz nemzeti egység keretében gondolkodva vonja le. Cattaneo: „A forradalomban egyáltalán nem elvetélt kísérletet látok; egy nagy nemzeti forradalom első erőfeszítésének tekintem, amely, megváltoztatva Itália politikai helyzetét, végül felsorakoztatja a szabadság és a haladás ügye mellé egy nagy nemzet minden erejét. Továbbá olyan befejezett eseménynek tekintem, amely máris hatalmasan megrázkódtatta az ausztriai birodalom építményét. A történelem: tapasztalat; siessünk történelmet csinálni, hogy késedelem nélkül profitáljunk a tapasztalatainkból. Honfitársaimnak őszintén meg fogom mutatni ebben az írásban azokat az illúziókat, amelyeknek áldozatul estek, azért, hogy ha tudom, megakadályozzam, hogy legközelebb ugyanaz a szerencsétlenség érje őket.” Ferrari: „Az 1848-as év nem veszett kárba: felszínre hozta az összes problémát. Palermo a szabadságát, Milánó a függetlenségét, Róma a pápaságát [...]. Az 1848-as év csak a forradalom prológuza volt.”

Hogy Eötvösnél az alkotmányos szabadság volt az az elérendő cél, amelynek egész reformkori munkásságát a szolgálatába állította, azt, úgy gondolom, főlegesen bizonyítani, és az e kérdésben 1848 után elfoglalt álláspontját is bőven tárgyalja a szakirodalom. Az itt középpontba állított jelenség – akárcsak a két lombard gondolkodónál

– e megváltozott álláspontnak az alkotmányosság és föderáció elkerülhetetlenül összekapcsolódó problémájában való gyökerezése. E kérdéssel az URALKODÓ ESZMÉK-et megelőző kéziratok művei egyikében, az igen korán, már 1848 végén készen levő AZ 1848IKI FORRADALOM TÖRTÉNETÉ-ben nézett szembe. Az alapvető antinómiát a következőképpen fogalmazza meg: „A kérdés csak az, vajon [...] feltartva a történeti jog alapját, melyen az Austriai birodalom alapítva vala, s mely annyi nemzetiségnek, sőt egy kettős – azaz a magyar és austriai tartományok – külön birodalomnak fennállását igénylél – lehetett e a birodalmat alkotmányossá változtatni, anélkül hogy annak egysége s vele egész hatalma kérdésbe vétessék. [...] A szabadság eszméje a közös monarchia eszméjével ellentétben állt.”

Eötvös választása – „Szükséges tehát, hogy a Monarchia erős legyen” – közsímet. Az említett kéziratok munka fontosságát az adja, hogy ennek alapján dokumentálható: Eötvös Cattaneóhoz és Ferrarinhoz hasonlóan nemcsak jól látta a birodalom belső gyengeségeit, hanem fontolóra vette az egyik lehetséges megoldást, a föderatív átalakítást is.

Jóllehet a függetlenség egész kérdéskörét legszívesebben megkerülné, és ezért történeti értékelése során is abból a nem létező eszményből indulván ki, amit az 1848. tavaszi-nyári sorozatos egyeztető tárgyalásokon képviselt (Magyarország és Ausztria „között [...] az öszveköttetés [...] alapját senki a personalis uniónál egyébben nem keresheti”), mindazonáltal világosan látja, hogy a polgári alkotmánnyal szükségszerűen együtt jár a föderatív államberendezkedés. „Austria tudta: hogy ha Magyarország constituálása sikerül, benne egy magában kiegészített alkotmányos monarchia fog felállni, mely a magyar koronához tartozó minden tartományokat magába foglalja, s a feloldhatatlan szövetségen kívül, melyben Ausztriához áll, minden más tekintetben önállólag rendezi dolgait.” Azt is tisztán felismeri, hogy ennek az államformának az életképességét csak az egész Monarchia alkotmányossága szavatolhatja: „Az örökös tartományok részéről Magyarország biztosságát a tartományok alkotmányosságában látá, s azon meggyőződésben, hogy Austria népei Magyarország függetlenségét nem támadhatják meg anélkül, hogy saját szabadságokat veszélyeztetnék.” Értékelhető beszéd: és Eötvöst mégsem viszi rá a lélek, hogy ezt az alapelvet, amit maga állított fel, „a birodalom tukorképeben”, vagyis a magyar koronához tartozó területek esetében is elismerje. „Egyszóval a nemzetiség címe alatt oly alkotmányos változások követeltettek, melyek által a magyar közállomány, egy országból, több országok foederatiójává alakult volna által. Ezen követelések kielégítésére a 848iki törvényhozás nem tett semmit. [...] Különállási követeléseiket sem a történeti jog, sem a dolgok helyzete által igazolva nem látá.” Ennek oka, hogy mivel „a magyart kivéve nem találunk népfajt, melynek tetemes része nem laknék a birodalom határain kívül”, a nemzeti önrendelkezés biztosítása óhatatlanul a történeti Magyarország széthullásához vezetne. (Amit más népektől megtagad, azt Magyarország esetében viszont természetesnek veszi: „A magyarságnak úgyse s az alkotmányosságáé annyi időtől oltta identicusoknak tartattak, hogy most, midőn az utóbbi győzött, ez egyszersmind a magyar nemzetiség tökéletes győzelmének tekintetett.”)

E felismerésével Eötvös persze nincs egyedül. Még ha a közvélemény a dezorganizáció fenyegető veszélyével nem volt is oly általánosan tisztában, ahogy azt például Bibó – a nemzetiségi kérdés kötetnyi irodalmával és még néhány történelmi kataklizma tapasztalatával a háta mögött – A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGÁ-ban magától értetődően állította, hasonlóan gondolkodó kortársak azért akadtak. Elég Kemény Zsigmond FORRADALOM UTÁN-jára emlékeztetni: „Azonban késő volna afelől kételkedni, miként a nemzetiségek szeparációja, az eszély követelésein dacolva, a képtelenség és az

örjögés minden fegyvereivel küzdeni fog. Az osztrák monarchiában lakó népfajok közül csak a magyar nem terjed a birodalmi határokon túl. Sőt a más népfajok többsége és erősebb érdekei e határokon kívül fekszenek.” Azonban most nem e párhuzam a fontos, és nem is az, hogy Eötvös Keményt a felismerés dokumentálásában tán egy évvel megelőzte, hanem a felismerés kiváltotta pánik tartós hatása Eötvös politikai helyzetelemzésére.

A közvetlen befolyásról azok a sorok tanúskodnak, amelyeket a múlt „elszalasztott” lehetőségeiről olvashatunk. Az alkotmányos szabadságról szólva az az Eötvös, aki mindig a dolgok lényegét s nem nevét tekintette, fájdalommal gondol vissza a látszatalkotmányosság felülről való bevezetésének elmulasztására: „Ha maga idejében a kormány az alkotmányos életre nézve iniciatívához nyúl, a népek a szabadságnak kisebb mennyiségével elégedtek volna meg, mint melyet most erővel kiváltak – [...] Csak Németország kisebb statusainak példáját kelle nézni, hogy gyakorlati úton megtanuljuk, miként létezhetnek alkotmányos formák az absolutizmus lényege mellett.” Továbbá sajnálattal veszi tudomásul, hogy „a birodalomnak nem volt egy nemzetisége, s azon nemzetiségek, melyekből állt, nem voltak oly csekélyek vagy rokonok egymáshoz, hogy azoknak teljes absorbíója vagy assimilatio remélhető vala”.

A veszélyérzet a nyomtatott művekben is érezteti a hatását – áttételesebben ugyan, de sokkal tartósabban.

Eötvös az önrendelkezési jognak a rend érdekében történő megtagadásához az erkölcsi igazolást – még az 1848-i forradalom történetében – Hobbes *bellum omnium*-ának a nemzetiségekre való alkalmazásában találja meg. „Nem egészen osztjuk azon status philosophnak nézetét, ki az emberek természetes állapotját háborúállapotban találta – [...] áll egyébiránt ott, hol nemzetiségeket látunk egymással érintkezésben.” E gondolatból majd az AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYENJOGÚSÁGÁRÓL írott röpiratában (1850) bomlik ki a rendszer („Minden nemzeti törekvés alapja felsőbbségének érzete, célja az uralkodás”), hogy változatlan szöveggel visszatérjen az URALKODÓ ESZMÉK első kötetében (1851) is.

Mindez azért is fontos, mert ez az a pont, ahonnan – immár sokadszorra – megkísérelhető, hogy bevilágítsuk a „szabadság, egyenlőség, nemzetiség” frappáns szentháromságának a már Jászi által (BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF ÁLLAMBOLCSELETE ÉS POLITIKÁJA című nagy tanulmányában) szóvá tett definicionális homályát. Ennek útja vezessen ismét Itálián keresztül.

Giuseppe Ferrari a nemzetiségi eszme fontosságát a MACHIAVEL -ben elismeri, azáltal, hogy Franciaország kiemelt helyét az európai társadalomfejlődésben éppen e kérdés megoldásának tulajdonítja: „Nem véletlen, hogy Franciaország halad a nemzetek élén. Attól fogva van ott, mióta egyszer s mindenkorra bevégezte a nemzetalkotás munkáját (a *achevé le travail de sa nationalité*); attól a naptól fogva teljesen a megújulásnak szentelhette magát.” A FILOSOFIA DELLA RIVOLUZIONE is vállalja a kötődést a francia forradalom kontinuuusnak tekintett hagyományához, és megmarad a kortárs francia politikai irodalom – mindenekelőtt Proudhon – felvetette kérdések körén belül. Aprólékos dedukciójú, mereven dialektikus gondolatmenetébe – amellyel Ferrari éppen a módszer működésképtelenségét kívánja bizonyítani – csupán a szabadság és egyenlőség antinómiájának vizsgálata fér bele.

Ferrari végigviszi az abszolút értelemben vett fogalmak logikai szembeállítását egészen *ad absurdum*; az ellentét feloldásához – ahogy egész művében – a *reveláció* (*rivelazione*) fogalmát hívja segítségül, ami nem egyéb, mint az egyes fogalmaknak a kézzelfogható, társadalmi keretek között való megjelenése.

„A szabadság a jog alapja: megvédi az életet, a testet, a szellemet, az erkölcsöt, az ember lelki életét; a jog nem más, mint ennek különböző megnyilvánulási formái. Kitől kell kérnünk? a dologtól? Nem, az embertől. Miért? Nem tudjuk; érezzük, és azt is érezzük, hogy az ember szabadsága éppúgy határtalan, mint fejlődésének lehetősége. Az erkölcs feltételezi a jó és rossz közötti választás képességét; ha a választás kényszerű, az erkölcs elenyészik. A szabadság éppen annyira védi a rosszat, mint a jót. Jogunk van valamennyi emberi vétekhöz, amint valamennyi erőnyhez; senki nem tudja ránk kényszeríteni a háládatosságot vagy a mértékletességet, mivel senki nem kötheti a felelősséghez, az érdemhez, a kezdethez, ahonnan sorsunk ered. [...] A szabadság minden ember joga. Megteremtésekor az erkölcsi felismerés egyidejűleg megteremti az egyenlőséget; mivel a lelkiismeretem arra kényszerít, hogy más jogát is tiszteletben tartsam arra nézve, amit magamnak követetek.” Ebben az értelemben „a szabadság korlátlan; ha nem az, többé nem szabadság”. Viszont a formális egyenlőség megteremtése éppen az ellentétes következményekkel jár: lerombolja a szabadságot. Ferrari példája: ha két családot kiteszünk egy lakatlan szigetre, és ha az egyik meggazdagodik, a másik nyomorba süllyed: „ebben az esetben a szabadság és egyenlőség nevetségessé válik: a jog teremti meg a szolgaságot; a logika egymással rombolja le a jog két alapfogalmát”. Ezért „a szabadság és egyenlőség nem tekinthetők elvontan, fel vannak áldozva az igazságosságnak, és mértékük meg van szabva az érdekek által. Az absztrakt szabadság semmi, a jog akkor kezdődik, amikor megtámadtatunk; akkor érezzük magunkat szabadnak, és a szabadság igazságosságai átszellemítése védi meg tevékenységünket. Meddig? Ameddig az érdekeink megkövetelik. Mi tehát a szabadság szférája? Magában foglalja az összes lehetséges javakat. [...] Kiterjedése minden új felfedezéssel növekszik; a keresztények szabadabbak, mint a pogányok, mi pedig szabadabbak vagyunk a keresztényeknél. A tudat és az érdek tehát a két összetevője a szabadságnak; a magát védelmező ember törekvése alkotja a jog erkölcsi erejét, az érdek fogalma adja a mértékét. [...]”

„A probléma azon a ponton keletkezik, ahol az egyenlőség határt szab a szabadságnak. Itt a logika minden jogot felfogat; a metafizika új antinómiákkal járul hozzá a logika antinómiáihoz; a revelációt kell követni, [...] és a reveláció feloldja az ellentétet a tudattal, amely az egyenlőséget teremti meg, és az érdekekkel, amely annak mértékét adja. Más szavakkal: az embereknek ahhoz az egyenlőséghez van joguk, amelyet annak éreznek, és amelyet el akarnak érni. [...] De ha az alávetett ember fellázad, és nagyobb tevékenységi teret követel, akkor a szabadsága kiterjed, az egyenlőtlenség csökken, az anyagi egyenlőség felé tart. [...] A szabadság megteremtette az urakat, a fejedelmeket, a királyokat; a megvalósuló egyenlőség megteremtette a polgárokat, és nekivágott az emberi nem alkotmánya felé vezető útnak. De a céltól messze vagyunk.”

A gondolatmenet ezt követően a tulajdonviszonyok – vagyis az eszmei ellentétek társadalmi megjelenése – felé fordul. Ferrari a szabadságot és egyenlőséget igenis összeegyeztethetőnek véli, nevezetesen a tulajdon és öröklés korlátozása, valamint a saint-simoni értelemben vett *legge agraria*, vagyis a mezőgazdaság „ipari forradalmának” megvalósítása révén.

Ferrari ebben a folyamatban – az egyenlőség fokozatos megvalósulásában – látja a francia forradalom értelmét. Ez hát a válasz, amely már előre látható volt a minden későbbi módszertani kritika ellenére alapvetően a hegeli rendszeren belül maradó racionális-revolucionista kérdésfeltevésből: „A forradalom az emberiség kormányzására hivatott filozófia diadala. A filozófián kívül nincs forradalom; az ész nem szabad, a tudomány nem úr; a kultusz uralkodik a társadalom felett, uralja a gondolkodást, törvényt hoz, és kormányozza az emberiséget. Forradalmon ezek után minden ember azt a nagy mozgalmat érti, amelylyel Franciaország felrázta Európa valamennyi népét. Most az a feladat, hogy megtudjuk, abban hogyan jelent meg a filozófia.”

Eötvös az URALKODÓ ESZMÉK legelején a szabadság, egyenlőség, nemzetiség fogalmait definiálni kívánja ugyan, ám ezek a meghatározások nem tekinthetők másnak, mint az 1848 előtti meggyőződése mintegy önkéntelen ismétlésének. Eszerint a szabadság és egyenlőség az egyéni képességek szabad kibontakoztatásának lehetősége minden ember számára a törvény előtti egyenlőség alapján. Ettől azután a továbbiakban el is tekint, lényegében erre utal későbbi megjegyzésével is: „*az angol alkotmányból vont tapasztalásokat viszonyainkra alkalmazni nem lehet*”. Ehelyett szándéka szerint a francia modellt venné figyelembe. Az érdemi fogalomanalízist Ferrarinhoz hasonlóan a szabadság és egyenlőség abszolút felfogásának kritikájával vezeti be: „*Hogy a szabadság és egyenlőség eszméi, abszolút értelmükben véve, egymással ellenkeznek, az nem szenved kétséget. Az egyenlőség eszméje talán posztulátuma az észnek vagy inkább az érzelemnek; de annyi bizonyos, hogy nem tény, mellyel a természetben találkozunk. Létesítése csak a polgári társadalomban és csak a szabadság tetemes megszorítása által eszközölhető, azáltal, hogy a képességek között létező különbségek kiegyenlítése végett az egyesek tevékenységének korlátokat állítunk.*”

A továbbiakban azonban a francia társadalmi állapot valóságára rávetíti némely – zömében valóban frankofon – utópia papirosvizióit: Platón, Vairasse, Babeuf és Cabet az alapvető referenciái a szabadság és egyenlőség ellentétét tárgyaló fejezet jegyzetanyagának. És természetesen az egyébként „*nagy bolond*”-nak tartott Rousseau, akinek korlátlan népszuverenitás-felfogásából kiindul. A gondolatmenet itt két ágra válik, ám ezek egyike sem a létező antinómiák eredetét kutatja. Egyfelől mégiscsak a korlátlan egyenlőségnek az egyéni szabadsággal való ellentétét vizsgálja, az olvasót megajándékozva a kommunista államhatalom látnokian éles elméjű természetrajzával (bár nem ez itt a kérdés), és megterhelve az általános választójog és a vagyoni különbségek ellentétének hosszas bizonyításával, melyről – Tocqueville Amerika-könyvében – maga is olvashatta, hogy az alapvetően nem államtudományi, hanem adminisztratív jellegű nehézség. Az érvelés másik szála pedig a korlátlan államhatalom szükségszerűségének elismeréséhez vezet el.

Mindebből levon egy tapasztalatilag voltaképpen helytálló, ám módszertanilag – mivel ismét megkerüli a címben felállított antinómia vizsgálatát – problematikus következtetést. Eötvösnél a szabadság és egyenlőség fogalma a továbbiakban nem ellentétben áll, hanem egymásba olvad: „ *mivel az egyéni szabadság fogalma – az államról alkotott újabb nézetek szerint – fel van oldódva a népszuverenitásban, így az egyenlőség, a neki tulajdonított értelemben, csak abban állhat, hogy minden egyes polgár egyenlő mértékben vesz részt az abszolút hatalomban, amely az összességet megilleti*”. Vagyis magyarul a két fogalom tartalma ugyanaz; ez pedig csak akkor lehetséges, ha a szabadság mértéke elenyésző, és minden ember egyenlően és teljességgel alá van vetve a hatalomnak. Ettől kezdve valójában közömbös, hogy a hatalom letéteményese vajon a korlátlan népszuverenitás vagy az abszolút egyeduralom. Nem véletlenül hivatkozik többször Hobbesra és Arisztotelészre, akik ugyanezt mondják.

A továbbiakban, áttérve a nemzetiségi eszme antinómiáira, Eötvös a szabadság és egyenlőség fogalmát valóban egységként is tárgyalja. „*Az általános egyenlőség és szabadság s a külön nemzeti jogosultság mint fogalmak ellentétben állnak egymással – miután amazok az állam valamennyi lakójának egyenlő jogokat s a többségnek korlátlan uralmat követelnek, ez pedig minden törzs- és nyelvkülönbséget külön jogosultság forrása gyanánt tekint [...].*” Eötvös itt lényegében az abszolút hatalom versus nemzeti önrendelkezés antinómiáját fogalmazza meg. E megállapítás a nemzetállamok esetében nem értelmezhető, a birodalom viszonylatában pedig evidensnek tűnhet, az alkotmányosság és önrendelkezés egymást feltételezésének korábban ismertetett levezetése nélkül.

Úgy tűnik tehát, hogy a „szabadság, egyenlőség, nemzetiség” eszmei triászja inkább csak a megfogalmazás (némiképp megtévesztő) módjában, mintegy *dallamában* rokona a *liberté, égalité, fraternité* erkölcsi maximájának. Ennek helyébe éppen hogy ezen eszmék gyökeres ellentéte lép, az abszolút államnak és a nemzeti ellenségeskedésnek a szomorú valósága, az utóbbinak az eddig tulajdonítottnál sokkal meghatározóbb fontosságával. Ekképpen Eötvösnek a politikából való 1848. őszi kivonulása mögött nemcsak Kossuth országlásától való idegenkedése áll, és az egységes Ausztria szorgalmazása mögött nemcsak a Világos utáni helyzet elfogadása, hanem egész 1848 utáni magatartásának és elméleti munkásságának fő mozgatója az a korai, a nemzetiségi mozgalmakkal jóformán egyidejű felismerése is, hogy az alkotmányos átalakulással együtt járó föderatív államberendezkedés nemcsak a birodalom, hanem a történelmi Magyarország széteséséhez is vezetne. A polgárosodás szükségessége és Ausztria kényes külpolitikai helyzete mellett ez utóbbi a harmadik fő érve Eötvös birodalmi patriotizmusának.

A fentiek ismeretében teljességgel érthető, hogy a korabeli európai kritika, miközben Eötvösnek a szabadságról és egyenlőségről írott elemzéseit (amelyek az itt tárgyalt spekulatív bevezetésen túlmenően remekül megírt, történetírói és recenziári erényeket csillogtató részekből is állnak) készséggel befogadja, a nemzetiség eszméjére vonatkozóan nem tud mit kezdeni a partikuláris birodalmi problémákból elvont általánosításokkal.

A modern olvasatok esetében pedig megfontolandó a felülvizsgálata az eddig bevett kritikai gyakorlatnak, amely az URALKODÓ ESZMÉK „tévedéseit” későbbi – ellentmondó – történeti tapasztalatokkal cáfolja. Sokkal közelebb juthatunk egy valóban historikus értelmezéshez akkor, ha Eötvös mára teljességgel érvénytelen kijelentéseit egyfelől olyan ábrándképeknek tudjuk be, melyekkel elnyomni kívánta magában fenyegető és nyomasztó sejtéseit (pl.: „meggyőződése, hogy a nemzetiség eszméjére nem nagy jövő vár”), továbbá, ha megalapozatlannak tűnő előrejelzéseit elsősorban a nemzetiségi eszmére vonatkoztatjuk, és – Halász Imre egykori felismerésének értelmében – csupán a birodalomra kiterjedő érvénnyel (pl.: „egyik [eszme] sem válhat valóra anélkül, hogy ugyanakkor a jelenlegi államélet egész formáját le ne rombolná”).

Nem volna teljes a párhuzamtörténeti tabló, ha nem esne szó Eötvös forradalomértelmezéséről is. A központi jelentőségű kérdés megválaszolását illetően kétségtelenül vannak eredmények: immár negyven-egynéhány éve annak, hogy Sőtér István a *Forum* lapjain Eötvös 1848 előtti felfogását elemezte (EÖTVÖS ÉS A FORRADALOM). Azóta legtöbbet forradalomellenességéről olvashatunk: ebben az értelemben a forradalom egyenlő a tömegmozgalmakkal, valamint az ezen alapuló olyan hatalmi gyakorlattal, amely a túlzott erőszaktól sem riad vissza.

Ugyanakkor létezik a forradalmaknak Eötvös számára olyan aspektusa is, amely minden kiábrándító történeti tapasztalat ellenére egész élete során markánsan jelen van: ebben a jelentésében a forradalom az emberi szellem fokozatos felszabadulásának kivételes, kitörő megnyilvánulása. Ez az, ami miatt ifjúkorában lelkes hívévé vált a francia forradalomnak, és ez az, ami a kiadatlan vázlatok, töredékek, az ide-oda (például az URALKODÓ ESZMÉK jegyzetanyagába) beépített részeredmények tanúsága szerint vezérfonala lett volna a keresztény civilizáció fejlődéséről tervezett, ám soha el nem készült nagy művének.

Eötvös történetbölcseletének erre a legmélyebb alapzatára itt csupán utalni lehet: egyelőre be kell érni az arról való beszéddel, miért nem lehetséges az érdemi elemzés.

Egyrészt a kultúrtörténeti szintézis tervének rekonstrukciója – számos értékes rész-eredmény ellenére – még korántsem fejeződött be. Másrészt viszont annyi már jól látható, hogy Eötvösnek az antikvitás, a reformáció és a francia forradalom kiemelt szerepét hangsúlyozó fejlődéelmélete alapvető rokonságban van Hegelnek azzal a történelemképével, amely nemcsak történetfilozófiájában nyilvánul meg, hanem jogfilozófiájának és filozófiatörténetének, mondjuk így, *narratív* részeiben is. Annak kifejtése előtt tehát ezt a felvetődő recepciótörténeti (?) feladatot kell egy módszertanilag igen-igen rigorózus tanulmánynak megoldania.

Felhasznált irodalom

Feltétlenül meg kell említeni, hogy a jelen írás létrejötté csak harmadsorban köszönhető annak, aki a nevével jegyzi. Hanem köszönhető mindenekelőtt Lukácsy Sándornak, aki már első találkozásukkor felhívta a szerző figyelmét e múlt századi itáliai állambölcselek olvasásának szükségességére, másodsorban pedig Réz Pálnak, aki a szerzőt a legrekkenőbb nyárban, bezárt könyvtárak évadján munkára szorította, és így holmi szerteszét heverő cédulák összerendezésére készítette.

Eötvös beszédét az olasz segélyről lásd: ARCKÉPEK ÉS PROGRAMOK. Bp., 1975. 549–554. o. AZ 1848IKI FORRADALOM TÖRTÉNETE az Országos Levéltárban található, *P 834, 1. cs.* jelzet alatt. Mivel a jelen cikk kéziratának leadásakor nyomtatott szöveg még nem hozzáférhető, ezért az eredeti főlíókra hivatkozom. Az idézetek helyei rendre: 202 verso, 243 v., 181 v–182 recto, 185 v., 203 r., 221 r., 214 r., 215 r., 192 r., 215 r., 243 v., 245 r., 209 v. Az INSURRECTION... általam használt kiadása: (Torino), 1949, a cura di Cesare Spellanzon. Az idézetek: 194–195., 179–180., 184., 179. o. Cattaneo munkáinak a magyar liberálisok álláspontjával való összehasonlítására egyébként modern életrajzának szerzője, Clara Maria Lovett is biztat: CARLO CATTANEO AND THE POLITICS OF THE RISORGIMENTO, 1820–1860 (C. C. ÉS A RISORGIMENTO POLITIKAI KÜZDELMEI, 1820–1860). The Hague, 1972. 31. o. 71. számú jegyzet. Cattaneo zsidókról írott tanulmányának teljes címe: RICERCHHE ECONOMICHE SULLE INTERDIZIONI DALLA LEGGE CIVILE AGLI ISRAELITI (GAZDASÁGI VIZSGÁLÓDÁSOK A POLGÁRI TÖRVÉNYEKNEK A ZSIDÓKRA VONATKOZÓ TILTÓ RENDELKEZÉSEIRŐL). A MACHIAVEL (Paris, 1849) idézett helyei rendre: 149., 128., 131., 144., 141., 149. o. A FILOSOFIA DELLA RIVOLUZIONE általam használt kiadása: Milano, (1970), a cura di Giuseppe Santonastaso. Az idézetek helye: 320–323., 21. o. A POPOLI DELLA MONARCHIA AUSTRIACA! (AZ AUSZTRIAI BIRODALOM NÉPEIHEZ!) című kiáltvány a DELL'INSURREZIONE DI MILANO NEL 1848 E DELLA SUCCESSIVA GUERRA (AZ 1848-AS MILÁNÓI FELKELES ÉS AZ AZT KÖVETŐ HÁBORÚ), Firenze, 1949 című kötetben van kiadva, 355–357. o. A Dunai Egyesült Államokra vonatkozó részt egy 1851. augusztusi, E. Cernuschinak írott leveléből idézi Giusti, Wolf: CARLO CATTANEO DI FRONTE ALL'AUSTRIA E AL MONDO SLAVO (C. C. SZEMBEN AUSZTRIAVAL ÉS A SZLÁV VILÁGGAL). Trieste, 1958. 9. o. Eötvös mondata a monarchia erejének szükségességéről: MÜNCHENI VÁZLAT. OSzKKt, Fol. Hung. 1509., 10 v. A Kemény-idézetet lásd: VÁLTOZATOK A TÖRTÉNELEMRE. Bp., 1982. 244. o. Eötvös röpiratából az idézet: REFORM ÉS HAZAFISÁG. Bp., 1978. II., 481. o. Az URALKODÓ ESZMÉK első kötetének szövegét vagy a legújabb kiadás (Bp., 1981) alapján idézem, vagy – ha ez nem pontos – saját fordításban adom vissza az eredeti német szöveget (Leipzig, 1854), amit az oldalszám elé tett „N” betű jelez. Az idézetek: 84., 81., N 38., 114., N 35. o.

Horváth János

GYULAI PÁL

Részletek az 1927/28. tanévben tartott egyetemi előadásból

Bevezetésül. Miért választottam ezt a tárgyat?

1) Azokra tekintettel, akik fejlődéstörténeti előadásaimat hallgatták. Mert eljutottam a nemzeti klasszicizmus koráig, sőt vázoltam röviden az azutáni fejleményeket is, de a nagy korszak irodalmának elvi álláspontját (irodalmi tudatát) már nem volt módomban részletezni. A korszak kritikussát, Gyulai Pált tanulmányozva, ezt módomban lesz megtenni. Az ugyanis a célom, hogy a jövő félévben is folytatom e kollégiumot, de ha már Gyulaival végeztem, nagy kortársai, részben mesterei (Arany, Kemény; Salamon s mások) irodalomfelfogását is ismertetem, s talán sikerül összeállítanom a magyar klasszicizmus irodalmi elvrendszerét.

2) Első és fő tárgyam azonban Gyulai Pál lesz. Nemcsak volt hallgatóimat tartom tehát szemmel, hanem számukra pótlást adva, egyúttal önálló egészset adok az újaknak.

Gyulai Pál mint költő, mint novellista, mint kritikus, mint irodalmi vezér, mint akadémiai szónok, mint stilművész, mint tanár s csaknem azt mondanám, elsősorban mint ember irodalmunk legtiszteltelemért több alakjai közé tartozik. Irodalmi gyakorlatában nem méltatlan társa azoknak a legnagyobbaknak, akikkel szerencsés volt egy dicső, de válságos korszakban együtt élni és működni, mint kritikus és irodalomtörténész pedig irodalmunknak akkor legújabb nevezetes szerzeményeit, Petőfi, Arany nemzeti klasszicizmusát kodifikálta, propagálta, védelmezte s állította a közítéletben az őt megillető polcra: irodalomtörténetünk értékarányait korszakos jelentőséggel igazítva hozzá a fejlődés új tényeihez. Összefüggő irodalomtörténetet nem írt, de a Toldy-féle koncepciót ő alakította át olyanná, aminőt Beöthy Zsolt irodalomtörténeti munkája óta megszoktunk. Benne az irodalom gyakorló művelője s az irodalom tudatos szemlélője, vizsgálója oly egységben mutatkozik, mely gazdag tanulságokra nyújt kilátást a tanulmányírónak.

3) Tisztán ily irodalmi szempontokon kívül az erkölcsiekben is nagy nyereség lehet számunkra vele foglalkozni. S nem tagadom, hogy most az egyszer ez volt főszempontom a tárgyválasztásban, bár máskor sem mellőztem ezt. Erkölcsi érdeke kettős: emberi egyénisége, jelleme hívja elő az egyiket; erről majd alább. A másik azonban szorosán összefügg kritikai elveivel, irodalmi tanaival, *ízlésével*.

Ízlése, mint nagy kortársaié, nem csupán esztétikai rendszer és állásfoglalás, bár elsősorban az, s bár pozitív követelményei esztétikaiak (poétikaiak). Vannak feltételei és tilalmai, melyeknél fogva az ízlés egyetemesebb szempontú ítélkezéssel egyeztetni össze magát. A szép (művészi, költői) kategóriáján kívül más értékek egyidejű tiszteltetben tartását is megköveteli ez az ízlés. Ily értékek: a *valóság* (nemcsak az anyagi, hanem még inkább a lelki, a lélektani) és az *erkölcsi eszme*. Nem ezek szolgálatába állítja az irodalmat, de ezek tiszteltetben tartását megköveteli tőle. S ezeken kívül még egy nagy közösségi érdeket tart szemmel ez ízlés: a *magyarságét*, mint *nemzetét*. Ezt sem politikai követelményként, korántsem; hanem oly módon, mint az előbbi kettőt: vagyis ennek a sérelmét sem engedi meg.

Ez utóbbi érték kategória szemmel tartása és az esztétikaival való összeegyeztetése hosszú, előző fejlődés eredménye, s tulajdonképpen mérséklése annak a korábbi egyensúlyozatlanságnak, melyben a politikum s a hazafiság mintegy irodalmi értéknek számított. Gyulai és kortársai ízlése nem a magyarságot, nem a hazafiságot, hanem a művészileg tökéletest becsüli az irodalomban, de valóságérzéke természetesnek tartja, ha a művész a maga tapasztalati világából sarjad ki tárgyával, érdeklődési körével együtt, ha művészete formáiban s jellemében magyar.

Van azonban az említett közösségi érdeknek tagadhatatlanul politikai értelme is: a nemzeti *lelkiismeret* követelménye ez, melyet az 1849-es katasztrófa s annak a nemzeti létet veszélyeztető következményei fejlesztettek ki e nagy korszak vezéreiben minden addiginál finomabbá, érzékenyebbé s oly fokúvá, hogy azzal minden szellemi tevékenységnek, minden közéleti és közösségi funkciónak számolnia kellett. Azt mondhatnám: e klasszikus ízlésben van bizonyos Deák Ferenc-i elem. Óvatosságot, mérsékletet jelent ez, gondot arra, hogy a nemzet jövőjét, biztonságát ne veszélyeztessük semmi megnyilatkozásunkkal, az irodalmival sem. Szenvedelmek felizgatásától, céltalan illúziók táplálásától tartózkodjunk stb. Ma hajlandók egy bizonyos oldalon ezt az ízlést politikailag elfogultnak minősíteni, sőt irodalmon kívüli tendenciájúnak, holott az akkori valóság éppen mérséklést jelentett az előzményekhez képest, nem ugyan irodalmi célzattal, de nemzetféltő politikai gondolkodásból.

Mindez együttvéve azt jelenti, hogy Gyulai Pál és társai nem ismertek el oly ízlést jogosultnak, mely független volna a nagy közösségi eszméktől, s azok érdekét veszélyeztetné. Nem rendelték alá semmi másnak a maga területén, csak kijelölték jogkörét, s biztosították vele szemben más érték kategóriák sérthetetlenségét. Az ízlést nemcsak az esztétikai tetszés állásfoglalására bízták; meg voltak győződve róla, hogy az ízlés „*kapcsolatban áll az erkölccsel s a helyes gondolkozással is*” (Salamon Ferenc).

Egész emberek voltak minden szellemi tevékenységükben; értékérzetük nem egyoldalú volt, hanem teljes, s amit az élet (lelki élet) egyik oldalán értéknek ismertek el, azt nem tagadták meg a másik oldalon sem. Ízlésük tehát nem elszigetelt (vagy pláne önkényes) lelki funkció, hanem a lélek minden vonatkozásban kiművelt ítélőerejének jelentkezése az irodalmi téren. Ízlésük nemcsak önmagában, irodalmi jellegében klasszikus, hanem harmóniában állván az érték tudat más elemeivel is: klasszikus emberiség és klasszikus magyarság függvénye is. Innen nagy nevelő, erkölcsi hatása. Annál szükségesebb ma, mert azóta e nemes harmónia megbomlott, s az irodalom, az ízlés is egyensúlyát veszítve tévelyeg.

Gyulai Pál tanulmányozásából erkölcsi nyereség, mint mondtam, az ember, az egyéni jellem megismerése is. Nem tudom, a mai fiatalság tudatában milyen vonásokkal él Gyulai Pál szellemi arcképe, vagyis jutott-e még el hozzá az iskola s az irodalomtörténet helyes tanításai közül egy és más abból a torzképből, melyet a közvéleménybe korábban szuggerált az általa megtámadott írók és politikusok sértett hiúsága s az a tekintet nélküli őszintesége, mely népszerű bálványokat és eszméket nem félt megtámadni, bármily megítélésben részesüljön is azután.

Tehetségtelen költő, aki irigységből és önzésből támadja az igazi tehetséget; elfogult, epés kritikus, aki mindig mérges és rosszindulatú a maga klikkjén kívül mindenivel szemben, s legfőbb gondja, hogy hatalmát biztosítsa az ifjabbak elnyomhatása végett: ezek még az enyhébb vonások azon a torzképen. Népszerűtlen kiváló magyarról lévén szó, természetes, hogy hazafiatlannak, sőt hazaárulónak is megtették.

Az igazság pedig ez: egyik legnagyobb büszkesége lehet a magyarságnak, hogy sok hasonló, sok rokon jellemű nagyság között ilyen fia is volt. Gyulai Pál emberi egyéni-

sege egyik legnagyobb kincsünk. A Kölcsey, Széchenyi, Petőfi, Arany, Deák stb. sorban, az emberi jellem és erkölcsi nagyság e remek sorában ő méltó helyen áll, s mégis jelentkezési formájában mindeniktől eredetileg különbözik.

Lesz módunkban közelebből megismerkedni vele. Ezúttal csak ennyit: az *erkölcsi közvetlenség* páratlan remeke az ő egyénisége. Leginkább Petőfihez hasonlítana e tekintetben; de Petőfi romantikus jellemkultusza és heves személyisége nincs meg benne. Közvetlen: mert nem patetikus, nem szónokias, nem prédikátori, nem törvényhozóilag bölcs, nem megfontolt, aggályos, kesernyész, dogmatikus, szemérmetes vagy kíméletes, hanem szinte gyermekileg naiv, mintha öntudatlan volna, mintha csak a bölcsőből hozta volna magával, s nem önnevelés, gondolkodás, önművelés, élmények eredménye lenne. (Mint prózája, mely oly természetes és egyszerű, mintha nem sok gondnal képezte volna ki olyanná.) Az erkölcsi megnyilatkozás oly természetes volt nála, mint a lélegzés, de annyira életszükséglet is. Nem is látszott tudni róla, hogy ez ily mértékben csak az ő sajátja; úgy gondolhatta, hogy – mint a lélegzés – ez is minden ember szükséglete, s így nincs vele mit dicsekedni. Soha nem is érezte senki mással a maga magasabbrendűségét; ha volt a világon valaki, akinek az emberi egyenlőség nem tan, hanem természetes tény volt: az Gyulai Pál volt. Szívesen szóba állt bárkivel, ismerőssel és ismeretlennel, arisztokratával és napszámmal, egyetemi hallgatóval és kisiskolás gyermekkel, hivatalos helyiségben, utcán vagy otthon és bármikor: és mindenki szemből ugyanaz volt, s mindenki egyformán beszélt.

E közvetlenséget kedélye is ösztönözte. Az epés kritikus közkeletű, kitalált képe helyett derült, vidám, társalkodó kedély volt az övé. Minthogy szava és gondolata, cselekedete és szándéka között sohasem volt különbség, s minthogy lelkiismerete ösztönzéseit sohasem hagyta meg néma intelemnek, hanem szólt és cselekedett nyomban és áltekinetek nélkül: békében élt magával, sem önváddal, sem belső küzdelmekkel nem kellett zavarnia magát, s leghatalmasabb csatáit is vidám kedéllyel vívta. Nem ingerültség, hanem harckészség jellemezte. Harmonikusabb kedély alig képzelhető.

Erkölc, józan ész, meggyőződés nehéz és sokakat komorrá, keserűvé tevő kötelességeit vidáman, gyermeket kedéllyel s bizonyára boldogan teljesítette, rajongás vagy személyes ingerültség minden jele nélkül; mintha a földön nem volna egyéb dolgunk, mint hogy erős meggyőződésekre tegyünk szert, s azok szerint szóljunk és cselekedjünk, vagyis mintegy azoknak legyünk eszköze, szerszáma, fegyvere.

Amit modorában éles kíméletlenségnek mondanak, az semmi egyéb, mint teljes őszinteség, mely nem a személyt, hanem a tárgyat, az elvet, az eszmét nézi. Amint a maga személyét sohasem keverte bele elvi küzdelmeibe, úgy ellenfelének sem a személyét nézte, hanem az elvet, melyet amaz képviselt. Ami jogot magának megkövetelt, azt minden embernek megadta: a bírálat jogát s a megvitatását.

A hiúságot, nagyképűséget, nyegleséget szívéből utálta, vagy inkább nevetséges gyarláságnak tartotta. Benne ezekből egy szemernyi sem volt, színlelni pedig még taktikából sem tudott volna. Úgy járt-kelt, oly fehéren és tisztán az álnok és személyes érdekeket hajhászó világban, mint maga a jó lelkiismeret; s felemelő tudat volt, hogy van itt egy ember, kinek az az eredetisége, hogy nem leplezi magát s az igazságot.

4) Még egy okból választottam előadásom tárgyául. Tanítványai közé tartoztam én is az egyetemen, tanári tevékenységét ismerem, s meg tudom ismertetni hallgatóimmal is. Akit életében jól ismerünk, azt mindenesetre helyesebben tudjuk látni és felfogni, mint akit csak műveiből ismerhetünk meg, s hívebben és teljesebben azoknál, akik őt sohasem látták. Kötelesség is tehát, hogy akik ily kedvezőbb helyzetben va-

gyunk, tovább plántáljuk az élő valóság emlékét, s tanúságot tegyünk arról a mély benyomásról, melyet lelkünkre gyakorolt. Nem apró külsőségekre gondolok vagy afféle naplószerű kuriózumok közlésére, hanem pusztán arra a segítségre, melyet az emlékezet összessége nyújt a kiváló ember helyes méltatásához, s arra a melegségre, mely évtizedek távolán át is körülömlí egykori emlékeinket.

Mindamellet Gyulai Párról mint egyetemi tanárról is egypár szót bevezetőleg: 1) Mint előadó (itt az egyetemi előadás különféle típusai; Beöthy, Széchy, Heinrich, Alexander, Katona, Riedl; Pasteiner; – Gaston Paris, Brunetière, Lanson – egy-egy mondattal). 2) A szemináriumban.

1) Nem volt úgynevezett jó előadó, a folyamatos beszédnek nem volt mestere. Tulajdonképpen jobban illett volna hajlamaihoz a társalgás, szóváltás, vitatkozás. Ha magára maradva előadni kényszerült, lassúvá és töredékessé vált. Mennél kitűnőbb, gondosabb stilisztá, annál inkább hozzászokik ily lassúsághoz és nehézkességhez; a kész írás eltörli készülése nehézségeinek az emlékét, a beszéd elárulja.

Az én időmben már csak régibb előadásait ismételte; régi litografált jegyzetet hozott be, esetleg egy-egy, a tárgyról szóló tanulmányt, könyvet (a magáét is), s azokból segített magán. Mindamellet szívesen hallgattuk; személyes jelenléte vonzott; mert érzelmileg mindig teljesen részt vett a régi jegyzeteiből felújított tanításaiban, elannyira, hogy rég tudott (tőle tudott!) dolgokat is szinte a felfedezés élénkségével adott tudunkra és ajánlott figyelmünkbe. Valami kedves, naiv gondoskodás volt ebben; nehogy ilyen fontos dolog (asszonánc stb.) ismeretlen maradjon előttünk. Ha kisegítésül egy-egy tömören megfogalmazott mondatot felolvasott könyvéből (pl. a TOLDI három részének hangulati másféleségéről), az egészen kirítt előadása szaggatott modorából, rajta pedig némi meghatottság vett erőt, mintegy elárulva a remek szövegezés egykori érzelmi forrásait.

Ha bizonyos fokig az előadó-képesség hiányát kellett észlelnünk benne, viszont nem is volt katedrai modorában semmi póz, semmi teátrális vonás. Inkább valami naiv elkomolyodás, régi megszokás volt az már, s eredete kétségkívül valami ünnepélyes elfogódottság lehetett. Amint aztán beleélte magát tárgyába, a kínálgató alkalom szerint fordult hangulata, személyes emlékei feléledtek egy-egy ponton (pl. ha Aranyról volt szó), polemikus kedve talált prédára, felolvasott (verset) s meghatódott, vagy ha olyan volt a vers (BANKÓ LEÁNYA), jót nevetett rajta.

2) A szemináriumban. Indexaláíraskor (nők, papok; hová való? stb.). – A tanári szobából mindjárt átjött; portorico; hol ült? hát ki az már megint? „uram”, „barátom”; ki mit ebédelt? ki hol járt? színház, Kisfaludy Társaság; mi a véleménye róla; a levelező könyv. – Na de menjünk! végig a folyosón; ő a kulcsomót zörgetve, mi utána; hogy terelte be a jogászokat. Anekdotái (Kölcsey, Brettyó, Fraknoi, Deák, Görgey, Kiss József), emlékezései.

Szerette az önálló véleményt, sőt a kötekedő ellentmondást; de az ilyennel ő is kötekedett, sohasem felejtette el, hogy milyen merész véleménye volt az illetőnek valamiről. De megbecsülte a csendes és komoly ragaszkodót is, sőt ahhoz lett bizalmasabb.

A teremben maga mellé ültette a felolvasót (rendszerint szakvizsgadolgozatot olvastak fel). Behunyta a szemét, úgy hallgatta; mintha szunyókálna; egy-egy gyengébb passzuson, ezt kihasználva, át akart szaladni a felolvasó; ő azonban: „mondja csak ezt még egyszer, barátom!” – Gondolatmenet zökkenéseit, merész, túlzó állítást, kifejezésbeli hibát el nem szalasztott, s ezekkel kapcsolatban alkalmi, fesztelen fejtegetésekbe bocsátkozott, kedvesen zsörtölődve s nagyon tanulságosan. Az ilyen kritikának szín-

te preventív hatása van. Előre jól éreztük dolgozataink gyöngéit. Némelyek szándékosan meghagyták az ilyen részleteket, hogy azok kapcsán az öregúr beszélgesse el az órát. – Szerkezet és gondolatmenet világossága, mértéktartás ítéletben és szóhasználatban, a frázis megvetése: körülbelül e három legfőbbet tanultuk meg tőle.

A kritikát teljesen fesztelenül és tartózkodás nélkül gyakorolta. A kezdők hibáival folyvást asszociálta, együtt látta az irodalomnak általa ostromolt félszégeit: Rákosi Jenő (*Budapesti Hírlap*) helyesírását s magyarra átírt idegen szavait (dezsöné), tragikumelméletét, nyelvújítás-ellenességét, mivel kapcsolatban „Simonyi urat” sem hagyta szó nélkül (Tárnokvölgy: az én vizsgámon).

Óra után némelyek rendszerint hazakisérték. (Ide: külső megjelenése; csinos, rendes öltözködése, szürke cilindere. Meg-megállása; szóba állása valakivel, gyerekekkel. L. Riedl emlékbeszéde, 14. o.) Lakására is el-elhitt némelyeket, sőt Leányfalvára. Ha vendége volt (pl. Lévy), annak bemutatott, s részesített beszélgetéseikben (kirándulása Miskolcra Görgeyvel). Lakása (Sándor u. 13.). Az öreg Fáni. Magánya; de eljárt hozzá a szeretet, s ő végig jó kedéllyel, panasz nélkül élt.

Mindenek ellenére óráira aránylag kevesen jártak. Formailag vonzóbb előadókhoz sereglettek inkább. Egyszer azonban sokan jelentek meg – nem tanulni tőle, hanem tüntetni ellene. Ez 1899 őszén volt. Akkor mondott le a Kisfaludy Társaság elnökségéről (az aradi honvédemlékre küldendő koszorú).

Amit A NÉPSZERŰSÉG című versében a magyar népnek mond, az ifjúságnak is elmondhatni:

„Füledbe súgnak s távolról se' véled,
Hogy mennyi mindent elhűtetnek véled.”

*

Végképp Pesten (1862 közepétől élete végéig) 1. 1862 közepétől 1872 végéig

Indokolt, hogy kiforrottsága e nagy időszakából az első tíz évet külön vegyük. 1873-ban indítja ugyanis meg a *Budapesti Szemlét*, s szerkeszti élete végéig. E tény maga is elég lenne a jelzett taglalásra, mert innen kezdve van saját folyóirata s teljes kritikai függetlensége. Akadémiában, Kisfaludy Társaságban ez évtizedben (1870-esben) kezd nevezetesebb szerepet játszani, ugyanabban lesz egyetemi tanár (1876). Mindez, mint a maga helyén majd kifejtjük, nagy jelentőségű változás. Lássuk tehát egyelőre az odáig terjedő tíz évet, állandó pesti tartózkodásának ez oly sok tekintetben gazdag, első évtizedét.

Mint láttuk, 1862. június végén költözött fel Pestre. Innen kezdve a következő hivatalai voltak: mindjárt július elején átveszi Pompérytól a Magyar Írók Segélyegyletének titkári teendőit, s végzi egészen 1876-ig; ez elég sok dologgal, levelezéssel járt, s a hírlapokban is negyedévenként közzé kellett tennie az egylet pénztárnoki jelentéseit. – Segédkezett Arany Jánosnak az 1860 novemberében megindult *Szépirodalmi Figyelő*, majd az 1863. január 4-től 1865. június 25-ig fennállott szerkesztésében. A *Szépirodalmi Figyelő* szerkesztése Pestre érkezése után csakhamar reá maradt. „Bezzeg magadra hagytalak a Figyelővel” – írja neki Arany Szliácsról, 1862. augusztus 28-án, ekkor már két számot kapott belőle ott. Szliácsi kúrája körülbelül szeptember 10-ig fog tartani. „Bolond Miskát, látom, megfűsülte egy kissé. Ne gyűjts sok eleven szemet a fejemre” – írja tovább. (Tóth Kálmán éleclapjának KATANGKÓRÓK című cikksorozatát

figurázta ki az augusztus 21-i számban). A *Koszorú* szerkesztésében is részt vett. 1862. december 19-én írja Gáspár Jánosnak, hogy most Arany lapjába kell írnia, mert nincs egy betű kézirata, s egy hét múlva már szerkeszteniük kell az első számot. Sokszor reáeshetett a szerkesztés nehezebb fele. 1865 elején Aranyné sokáig veszélyes beteg volt, s így dolgai a szerkesztőségben megszorodtak. Ugyanekkor új, vesződséges hivatala, a színtanoda is sok idejét elrabolja. (Lásd levelét Szabó Károlyhoz, 1865. február 2.) Tanított 1864-ig a pesti református gimnáziumban (ott, 1864–1869, Thaly Kálmán lett az utóda); 1864-től 1870-ig a színiképezde igazgatója s dramaturgiai szaktanára volt; tagja a Nemzeti Színház drámavizsgáló bizottságának is. Csengerynek is segédkezett a *Budapesti Szemle* szerkesztőségében, illetőleg maga szerkesztette 1865–66-ban, mikor Csengery országgyűlési képviselővé választott. 1866. január 2-án írja Szabó Károlynak, hogy most a *Budapesti Szemle* szerkesztője; Csengery rábizta, míg az országgyűlés tart. Az Akadémiában (melynek 1867. január 30. óta rendes tagja) 1872 januárjában az I. osztály titkárává választott meg (ekkor mondott le színiképezdei állásáról). Az 1867-i képviselő-választáskor fellépett jelöltnek, de megbukott (így Kossuth Lajossal szemben, ki tulajdonképpen el se fogadta a jelöltséget). Szabó Károly közli vele azon „népgyűlés” lefolyását, melyen Kossuth Lajost jelölték, bár táviratát is felolvasták, mely szerint nem fogadta el a jelölést. Gyulai Pál neve itt nem fordult elő: „*lett volna még nagyobb zaj s bizonyos scandalum*”. Gyulai Pálnak nem fájt a bukás; életben, irodalomban volt már elég része benne. A párt léptette fel; nem ő bukott, hanem a Deák-párt, s ezt fájlalja. Deáknak is rosszul esett a kudarc, Mikónak még inkább. Mint-hogy Kossuth Lajos még nincs huszonnégy éves, a választást meg fogják semmisíteni. (Lásd Szabó Károly levelét hozzá, 1867. október 25. és Gyulai Pál levelét Szabó Károlyhoz, 1867. október 30.)

Mindez tömör munkát jelent. Irodalmi nagy tevékenységén kívül pedig még kiadta: a RÉSZVÉTEK KÖNYVÉ-t (a Magyar Írók Segélyegyletének albumát), 1863; PETŐFI SÁNDOR VEGETYES MŰVEI-t három kötetben, előszóval, 1863 (ezt a rendőrség lefoglalta előbb, Gyulai Pálnak sokat kellett ez ügyben futkosnia; lásd levelét Gáspár Jánoshoz, 1862. december 19.); VÖRÖSMARTY MINDEN MUNKÁI-t tizenkét kötetben, Vörösmarty életrajzával és jegyzetekkel, 1863–64 (lásd levelét Szabó Károlyhoz, 1863. augusztus 15.: „*A Vörösmarty kiadása megöl. Mindennap két ívet kell revideálnom s összevetnem a régi kiadásokkal, e mellett a Koszorú, feleségem betegsége, drámaírási, tanítási, írói segélyegylet annyira igénybe veszik időmet, hogy egészen oda vagyok*”); Pákh Albert humoros életképeit, 1870; KEMÉNY ZSIGMOND TANULMÁNYAI-t, 1871. Különösen első pesti éveiben volt túlterhelve munkával, amint látható. Szabó Károly 1863. szeptember 9-én írja neki: úgy hallja, a pesti igen is munkás élet nagyon megviselte, kímélje magát; 1864. január 29-én pedig: „*Látom, hogy roppantot bírsz dolgozni; irigyellek.*”

Maga Gyulai Pál is borzasztó két évnek mondja ezeket (Szabó Károlyhoz, 1865. február 2.). A sok dologhoz ugyanis neje betegsége is hozzájárult.

Családi körülményei. Mikor Pestre jött, kis leánykája, Aranka, hároméves volt, fia, Kálmán egyéves mulhatott. Egy hónappal Pestre érkezése után, 1862. augusztus 31-én született harmadik gyermekük, Margit. (Keresztszülők: Gr. Nádasdy Lipót és felesége.) Felesége, úgy látszik, sokat betegeskedett e két év alatt; emiatt adósságba is keveredett. 1864 végével azonban javult egészsége; Gyulai Pál ekkor jobb időket remélt, derekabb munkára készült (Vörösmarty életrajza?). 1866 elején (március) azonban felesége, mint Tompa leveléből látni, ismét betegeskedett. 1866. szeptember 10-én kolerában halt meg. Hogy mit vesztett benne Gyulai Pál, azt költeményei mutatják legjobban. Gyulai Pál magára maradt egy hétéves meg egy négyéves kisleánnyal és

egy ötéves kislellyel, a „három árvával”. Nyolcévi boldog házasság után az örökös özvegyesség negyvenhárom éve következett, több, mint amennyit Gyulai Pál odáig élt. Eljöttek azok a szomorú napok, melyekről boldogsága első hónapjaiban oly balsejtelemmel írt volt Aranyinak: „Ne sajnáld tőlem e három hónapot, tíz súlyos év kárpótlása ez, s ki tudja, hány szomorú nappal kell még visszafizetnem.” Az Úri utcai Orczy-házba, melynek egy aranyműves boltjában vette volt neje mátkagyűrűjét, most már évenként a virágárus boltjába járt el, hogy koszorút vegyen neje sírjára.

Nemrég, 1863-ban, még bölcsődalokat írt: „Hunyd be szemed’ és hunyd be a szád’, Föl ne riaszd jó édes anyád”, felesége mosolygásában gyönyörködött, mely vidám vagy bús, örökké szívből szívébe foly, örömbé-búba csak szeret, mely emlékezteti boldogsága hajnalára, s éveken átugorva eléje varázsolja őt, mint anyát, aki kislányát, fiát ringatja, melyben földi s égi oly enyhítőn olvad össze:

„Oh e mosoly őrcsillagom,
Attör minden borúlaton,
Világút, biztat, int, vezet,
Megszenteli küzdelmimet.”

Nemrég, csak az elmúlt ősszel (1865) meglepte őt is az a méla hangulat, mely Petőfi gyönyörű őszi dalát ihleté (ITT VAN AZ ŐSZ), s melen mosolyogva néz idő múlására, ifjúság lassú elhanyaglására, az „észrevétlen, loppal lépve, csendesen” jövő őszre – mert boldogságában nem érzi, szíve nem gondol rá; még együtt képzelet megöregedésüket, s azért nem féltattól: „Már fehérlik egy-egy fűrtöm, Tied is fog, kedvesem!” – Még csak nemrég, 1866 valamelyik tavaszi vagy nyári hajnalán megadatott neki, hogy boldog ihlettel átérezze, megdalolja azt a vidámitó, életkedvet adó, álomnál is szebb gyönyörűséget, mely ébredéskor a családban fogadja: hitvese édes mosolyát, a gyermekek elkezdődő csevegését, mikor „zendül kinn a madársereg” (HAJNALBAN).

Az a mosoly, őrcsillaga, egyszerre elborult; az a haj a földi életben meg nem fehéredhetett; ebből az ébredésből örökre elmaradt a hitves, az anya, s a vidám, boldog dal közvetlen szomszédságában felhangzik a költő örök gyászának első, felejtethetetlen mélységű alkotása: „Három árva sír magában”, s nyomában hosszú éveken át a bánatos emlék fájó, nehéz, lassanként enyhülő, de soha egészen el nem hallgató sóhajtsái szállnak lantjáról, költészetének e nagy áron vásárolt legszebb gyöngyei.

Gyulai Pál erős lélek volt. De az ilyenek fájdalma mélyebb, mert ragaszkodásuk is teljesebb; veszteségüket egészen érzik, de elbírják. Fájdalmát magának (költészetének) tartotta meg; a közéletben ment tovább „rendeltetése pályafutásán”. Nem mintha feledni tudta volna, hanem mert oly erős volt, hogy magával szemben, legnehezebb élménye alatt roskadozva is érvényesíteni tudta azt az etikai elvét, mely a közéletben a magánszemélynek nem enged érvényesülést, de amazzal ennek rovására is érvényesíti.

Költeményt nem sokat írt e tíz év alatt; évenként egyet-kettőt, s csak 1868 és ’69-ben többet (négyet, illetve hatot).

Új jelenség: a szatíra nagy térfoglalása. (Eddig csak anekdotikus formában: A TUDÓS, 1846; vagy csattanóként: PÁRBAJ ELŐTT, 1855; műfordításban: Heine: 1849 OKTÓBERÉBEN, 1855; és népmesei forrású allegóriában, IGAZSÁG ÉS HAMISZSÁG, 1860.) Legnagyobb részt kritikus pályáján szerzett tapasztalatai adták kezébe a tollat; a gúnyt bírállataiban eléggé alkalmazta, mint félelmetes fegyvert, melynek épp azért lehet hatása, mert félnek tőle. Az azonban személyi gúny volt, bár tárgyi érdekből. Találunk ilyen szatírái közt is, de köztük a legjelesebbek, még ha részben személyi forrásúak is

végeredményben: általános közéleti hibákat vagy típusokat, vagy olykor az egész nemzetet teszik meg tárgyuknak. A SZÉCHENYIESKEDŐK (A RÉSZVÉT KÖNYVÉ-ben, 1863): részben Török Jánosra céloz, aki az '50-es, '60-as években Széchenyi több kiadatlan iratát tette közzé, magát Széchenyi tanítványának hirdette, 1863-ban SZÉCHENYI POLITIKAI ISKOLÁJA címen afféle gyöngysorokat adott ki: ezt Gyulai Pál megbírálta; talán éppen e bírálat idején fogalmazott meg benne a szatíra gondolata. Az korántsem Török ellen irányul már, hanem egy általános hipokrizis ellen: a Széchenyi-kultusz önző kisajátítása ellen, melynek többféle típusa van (Török csak egy; megnevezetlen). Így általános nemzeti és morális szempontúvá válik a szatíra. Már indokolása kész szatíra: nem sirt, mikor Széchenyit mindenki siratta; oly férfiú, ki századoknak élt, nem akkor hal meg, mikor „*porhüvelyt cserél*” (1860. április 8.), hanem mikor már nem értik, mit beszélt, miért küzdött, s hamisított tant hirdetnek felőle. Ő hát most siratja, most, mikor úgynevezett hívei, tanítványai mindennap csúfot úznak belőle. A szatíra lírai rugója tehát azon bántó ellentét mély átérzése, mely a költőt a hangoskodók seregével szembeállítja: az igaz embert a képmutatókkal; Széchenyi igazi, értő tisztelőjét az önző kisajátítókkal; azt, aki a közéletben a magánembert mindenkor némaságra utalja, azokkal, akik a közéletet a magánember érvényesülésére használják fel; a becsületes, komoly meggyőződést a nyegleséggel. A közéleti nyegleség utálatá Gyulai Pál férfias lényének egyik legjellemzőbb jegye s legközvetlenebb indulata. Kritikai munkásságában is lírai elem volt ez, tudniillik nemcsak a bíráló értelem, az ítélet ténye, hanem ösztönszerű indulat. Hogyne lehetne ez költészetben is inspirálója? Sőt ez az a pont, melyen a költő és kritikus Gyulai Pál ugyanazon mély forrásból, saját lényé végső, etikai kútfejből merít. Szatíráknak '60-as évekbeli költészetében elszaporodása az egyén teljes kiforrottságára vall: kifejezésben, irodalmi jelentkezésben is ugyanazon egység és azonosság elérésére.

Másik tanulságunk e szatírából: azt mondja, ő most siratja Széchenyit, a nagy, a tömeges siralmak elhangzása után, elmaradva, utoljára. Elképzelhetnénk költőt, ki erre valóban valamely nagyarányú siralomra zenditené meg lantját, s megmutatván, mit kell valóban sirnia az őszinteségnek, egyúttal visszás humorral sújtaná a képmutatókat. Valami nagyarányú, romantikusan vegyes, viharzó, dúlt liraiság lenne az, shakespeare-i, Lear királyszerű siralom. – De ő maga mondja: „*Én elmaradtam, utoljára sírok, S im óda helyett rimes prózát írok.*” – Nos, ódai siralmak megkísértése ekkor már költőverseny-számba menne (Arany után!), s ideje el is múlt. Az ő „*sírása*”, Széchenyi-síratása voltaképp nem lírai ténye a költeménynek, hanem csak inspirálója, ösztönzője, mire? – arra, hogy egyszer végre leálcázza a nyegleséget, s megmutassa a kopár valóságot. Lírai indulata *jellemzésre* ösztönzi: sírásából – mint némi öngúnnyal mondja – „*rimes próza*” kél ki! Nem a kritikus Gyulai Pállal való azonosságra ismerünk-e ezúttal is: aki „*némi indulat*” nélkül alig tud közügyekhez hozzászólni, bírálni. – Ami e szatírában van, az voltaképp bizonyos költői formájú bírálat. E bírálati szándék is benne van szatírája fogantatásában a „most-aktuális” síratás gondolata mellett: mikor rámutat (II. szakaszában), mennyire nem tűrnek bírálatot minálunk („*Hogy nem is író aki nem vívott – S eltűr satírát vagy bírálatot?*”). Az indulat nem maga szólal meg, hanem élesíti, tömörre stilizálja a jellemzést, a hamisság vonásait osztályozza, típusokká formálja, s így aztán kiszolgáltatja a megvetés vagy kinevetés számára. (Típusok: 1) a Széchenyit külsőleg utánzó: egypár külföldi lovat hoztatnak, közcélra adnak egypár száz forintot, állítólag „*kevésből sokat*”, rossz gazdák, de a nemzetgazdaságról írnak, terveket koholnak százával: s mindezek alapján Széchenyi tanítványának mondják magukat. 2) Széchenyi kritikai szellemét üres cinizmussá torzítják: ami csak érzés, kinevetik, gúnyol-

nak minden szellemet, lelkesedést, Mammont imádják. 3) Mindenért a nemzetet szidják: méltatlan hozzájuk! 4) Próféták: itt eddig semmi sem volt, Széchenyi is elavult, most ők jönnek – s Széchenyiből lopkodják össze újdonságaikat. 5) A szerény tanítvány, a jó ügy napszámosa; míg élt Széchenyi, ellensége volt – de meghalt, s ő örökölte egész szellemét, egyedüli valódi tanítványa Széchenyinek. 6) „nem igaz, mert mi áruljuk Széchenyi szellemét, hozzánk gyertek, olcsóbb!”)

Másik nagy szatírája: A NÉPSZERŰSÉG (1868; Kisfaludy társaságbeli székfoglalója, 1868). Kritikus pályája tapasztalataiból merít ez is: önmaga sokszor bíralt ellentéteit: a közönség gyöngéinek saját népszerűségük kedvéért hízoló írókat, az egész igazságot kimondani nem merő vagy viszont az írók gyengeségeinek hízoló, hiúságukat legyezgető kritikussokat, már csaknem két évtizede láthatta, tanulmányozhatta; de a közönséget is, melyet hízolással oly könnyen félrevezethetni. A közeleti szereplésben oly általánosan megnyilatkozó hiúság szatírája ez. E hiúságban, kivált a közönség részén, valami naivság is van, épp azért a szatíra nem oly puszta kíméletlen jellemzésből áll, mint az előbbi; másfelől a gúnyolt hiba nemcsak időszerű (történeti), mint a széchenyieskedés, hanem állandó magyar gyöngeség, mely a nemzeti erények közé oly sajátságos, alig érthető módon van elvegyülve: innen a kímélet, sőt a melegség másik forrása a szatírában. Lirailag gazdagabb, s változatosabb hangú, s egyszersmind részleteiben is elmélyedőbb, tömörebb ez a szatíra az előbbinél. E nemből legkiválóbb alkotása Gyulai Pálnak; s legteljesebben mutatja egyéniségét: benne van nemcsak a morális ellenszenv indulata, nemcsak az ettől vezetett (s mintegy azt indokló) jellemzés, bírálat, hanem a szeretet melegsége is, mely a hibák feltárását a maga jogán méltán gyakorolja. – Kritikus pályájával való szoros kapcsolatra vall az íróknak szóló sok éles rész. (Felolvasni!)

A NÉPSZERŰSÉG gondolatmenete. A kötekedés biztonsága; már tárgykítűzésénél szatírizál, hirtelen (költőtől kezdve) mindenkire, az egész magyarságra kiterjeszti a hibát (1. szakasz). E tárgyi oldal után a szubjektív. Mit akar egy költő a népszerűséget népszerűtlenül tárgyalva? Nem tapsot keres, csak hallgassák meg, hízolást úgyszólván hallanak; vagy füttyöljék ki őszintén: neki az is jó, mert szatírája talált. Vagyis vagy megszívlelik, vagy legalábbis igazolják (2. sz.). Szószék, sajtó: hatalom szolgája; fejedelmé, népé; egyre megy; udvaronc mindkettőnek van (3. sz.). Neked is, magyar népem; mert vannak gyöngéid (4. sz.). A magyar nép gyöngéi. Első felmelegedés; aztán a hibák; saját erőfeszítéseit idő előtt cserbenhagyja; illúziók, naiv hiszékenységek, érdemteleneknek osztja kegyeit (5. sz.). Nem a népet, hanem „tanácsadóját”, az udvaroncokat szólja; a gőgös tribunt, ki bérbe adta tollát, hízoló, hazudik, bosszút áll, ámit: zsarnok szerepét tanulta el (6. sz.). Hiúság, rajongás, önérték, gyávaság: népszerűségért. Példák (7–8. sz.). Az ellenszenv nagy összefoglaló szemléje: mi minden gyarlóság, hitványság nem bitorolja a népszerűség kegyeit! (9. sz.) Fájdalmas érzés: hirtelen befejezi (10. sz.).

Hasonló, az egész nemzetet illető szatirikus, de még melegebb, aggodóbb jellemzések: SOK BESZÉD (1869) és OH NEMZETEM... (1872, ez a legliraiabb; hiúság, könnyelműség, hízoló méltatása, hiszékenységek). Típust illet a kitűnő, népies dalszerűségű A TÁBLABÍRÓ (1868). Személyt illet (Jókait): EGY DRÁMAÍRÓ POLITIKUSRA (1869). Ez már epigrammaszerű, csattanós. Műfajilag az EGY KÉPVESELŐ EMLÉKKÖNYVÉBE (1869) is epigrammaféle, de tömörsége által az; hangja a csaknem lemondó, felszámoló szomorúságé.

Csodálatos, hogy a helyes, tömör megállapításban mennyi költői erő lehet; még prózában is; miért? mert élmény útján jut el odáig az ember. Gyulai Pálnak egyik leg-

mélyebb nagy élménye a morális felismerés; az folyvást foglalkoztatja őt. Ezért egyik legkiválóbb szatirikusunk. A magyar önismeretben Széchenyi egyik legigazibb tanítványa; a kritikai hazafiságban Petőfinek, Aranynak méltó társa. Később inkább reflexiókba hajlik; vagy xeniókba tömöríti szatiráját, aggodalmait.

Szatirikus költészete csaknem egészen ez évtized tulajdona. Széchenyi halála, az alkotmányos állapot lassú visszatérésének hangulati következményei a nemzetben, a kiegyezés körüli pártmegoszlások, az országgyűlés első éveit mind hatással voltak rá, régebbi s egyidejű irodalmi tapasztalatain kívül.

Szatiráin kívül jóformán csak családi életével kapcsolatos költeményeket írt: BÖLCSŐDALOK -at (1863), OH MOSOLYOGJ RÁM! (1864), ÓSZI DÉLUTÁN (1865), HAJNALBAN (1866). Felesége halála után a boldog, ábrándos, bizakodó vagy vidám hangulat örökre megváltozik. Határ a kettő közt: EJI LÁTOGATÁS (1866). Figyelemre méltó: vesztése után sokáig nem tör elő szubjektív hang; ahelyett ez a csudálatos tárgyvilágosságú apoteózis az anyai szeretet halhatatlanságának. (Látni: vesztését is mennyire az elvesztett nő szempontjából élte át teljesen, mintegy annak a fájdalmával helyettesítvén – s mélyítvén a magáét: az anyát látja, kinek el kellett szakadnia gyermekeitől; képzeletében mintegy tovább élteti annak anyai szeretetét, holta után is). Fájdalma is *részvét* jellegű.

A következő év remeke: A BUDAI RÓZSAHEGYEN (1867); egyedüli költeménye ez évben. A seb még új; még minden csaknem a régi, de elevenen fájdul a nagy, örök hiány; hallja a síri dalt; s mint az előbbi költeményben az anyát, itt a hitves szerelmét érzi tovaélőnek, s fohászkodik hozzá. Leánya, emlékezteti rá, édesanyja képe mása; ha mosolyog, szinte boldog csalódásba esik tőle (LEÁNYOMHOZ, 1868); Szamos-parti házuk előtt reá emlékezik (EGY HÁZ ELŐTT, 1868). AZ AKÁCFÁK ALATT (1869): itt is gyermekeivel kapcsolatban („*Oh Istenem, ha látnád*”). Enyhül lassan, megnyugszik, lemond, de még a sírban is szerettei szent emlékét kívánja örök álmának (OH AZ IDŐ..., 1870).

Ugyanazon okok, melyek szatírák írására készítették, magyarázzák töredékül maradt költői beszélyének, ROMHÁNYI-nak a keletkezését is (1869–72). Három ének készült el belőle, s a IV.-ből huszonhárom versszak (I. ének: *Vasárnapi Újság*, 1869; II.: *uo.* 1871; III.: *Budapesti Szemle*, 1877; IV.: *uo.* 1874). Szatirája tárgyai itt némely részletekben a korábbiak maradnak: a Széchenyieskedők (új Széchenyi, a függetlenek jelszavával s „*egész democrat alapon*”; régebben Széchenyi ellensége, most hú apródja, amit Széchenyi megért, most elmondja, mint új dolgot; a hiúságból vállalt politikai szerep; a honfifrázisok; Jókai „*nagy, csodás, szörnyű, szép*” képzelményei; pártszenvédély, mely a honvéd dicsőségét kiaknázza). Úgy, mint tárgyalt költeményeiben, szatirája itt is felemelkedik a lírai jellemzés magaslatára; s kimutatja a maga pozitív, meleg forrásait is (a honvéd magasztalása a II. ének elején; a nő apoteózis, szemben a „*hiú érdek*” képviselőjével, Matilddal).

Sok van e műben Gyulai Pál saját élményeiből és tapasztalataiból, magán- és közéletiekből egyaránt, melyeket most egy költői alkotás egészébe kívánna összeolvasztani. Befejezni talán épp azért nem volt képes, mert eszméi koncepciója igen sok szál egybefonását kívánta meg. Magánéletéből kétségkívül gernyeszegi emlékeiből merített, talán nemcsak színek és hangulatokat, hanem jellemeket és eseményeket is (lásd a II. ének utolsó szakaszát). Alapja azonban az a nagy politikai tapasztalat, melyre a balsorsú '48/49 szorította rá a nemzetet, mely a politikai és irodalmi élet kiválóbbjait józanságra, mérsékletre, kritikai óvatosságra, az önismeret fegyelmére tanította meg, s mely határt von a magyar romanticizmus és a Gyulai Páltól is képviselt nemzeti

klasszicizmus magyarságeszménye között. Széchenyi kritikai hazafisága ez, de már az általa előre látott bajok megtörténte után, tehát a tényektől igazoltan; másfelől a szabadságharc nagyszerű erőifejtéseivel egyetértő nemzeti szolidaritás, dicsőségeért való lelkesedés, de oly időben, mikor arról szinte beszélni is tilos.

Klasszicizmusunk három vezéregyenysége (Deákról nem is szólva) a maga módján leszámolt e nagy ténnyel. Arany (1851) keserű humorral, „*kétségbeesett kacajjal*” (NAGY-IDA), Kemény kritikai tanulmánnyal (A FORRADALOM UTÁN, 1850; MÉG EGY SZÓ A FORRADALOM UTÁN, 1851); legkésőbb Gyulai, de aztán állandóan: bírálatai egész szellemében, melyek a magyar lelkiismeretnek éppoly érzékeny ítéletei, mint az ízlésbeli-ek. Szatiráit is ez a szellem sugalmazta. Mert végül, mikor a kiegyezéssel '67 és '48 ellentéte, bár alkotmányos formák közt ismét aktuálissá lett: e nagy ellentét által létesített vagy meghatározott élményeit és gondolkodásmódját költői alkotás egészébe kívánta összefoglalni. Azok, akik ROMHÁNYI lassú haladása, majd véglegesnek felismert félbeszakadása miatt annyit gúnyolták Gyulai Pált, s ezzel részben bizonyára okozói is lettek ihlete eloszlásának, nem is sejtették, mily korszakos értelmű alkotás készült itt, s hogy e műben irodalmunk klasszikus korának egy sarkalatos állásfoglalása: „magyarságfogalma” jutott volna el poeticokritikai megnyilatkozásra, amint az már a töredékből is kitetszik.

Két férfialakja: Romhányi és Telegdi gróf, két '48 előtti politikustípus képviselői. Romhányi hiúságból keresi a népszerűség tapsait, ellenzéki szélsőbal; Telegdi konzervatív, pályáját március 15. szakasztja meg, a forradalmat, mely jövőjét megölte, gyűlöli, sem honja ellen, sem honjáért nem foghatván fegyvert, magányba vonul. Őt Romhányi a közpályán csak hazaárulónak titulálgatta.

S mi e két típussal szemben a költő állásfoglalása? Egyik sem az ő embere '48 előtti mivoltában (Romhányit erősebben elítélni, sőt szatirizálni látszik, de ez a benyomás csak onnan származik, hogy Romhányinak, mint főhősének, korábbi pályáját is részletesebben ismerteti, míg Telegdiét csak jelzi). De '49 után, úgy látszik, mindkettő nyer rokonszenvében. Romhányi nemcsak szónokolni tudott, hanem önfeláldozón, vitézül harcolni: ezzel kiengesztelte bűneit; Telegdi pedig a haza balsorsában megtalálja a testvéri kapcsolatot honfitársaihoz, s ő mondja ki a költő ítéletét:

*„A Nemesis fenyítő újja
Sújtott reátok és reánk,
Mindnyájan bűnösök valánk.”*

A költemény folyamán egy, ugyanez ellentétekkel kapcsolatos, csaknem máig aktuális nagy politikai vita bemutatására s elintézésére is módot talál Gyulai Pál – Kossuth és Görgey megítélése ez: melyik tette tönkre a hazát? ez az akkor szokásos pártkérdés. Gyulai Pál Romhányival védeti meg Görgeyt – s ez költeménye szempontjából szerencsés intézkedés; de nem volna Gyulai Pál, ha (bár költői műben) a maga határozott véleményét is ki nem mondaná: ember volt, s tévedt mindenik, a nemzetéletre mindenik döntőleg hatott, s hogy el nem veszünk nyomorultul, sőt hogy „*nemzetül nagyobbá lettünk*”; mindkettőjüknek köszönhetjük. Ez az ő igazsága: neki nincs bálványa, se bűnbakja (a IV. ének végső hat strófája). Mindkét állásfoglalás értelme: párt-szenvedélyek letompítása.

A költeménynek e politikai talapzatára és oszlopaira kezd a töredékben felépülni egy tragikus költői koncepció (Arany és Kemény tragikumfogalma értelmében). Romhányi, csak hogy egy grófnőnek, kinek udvarolgat, féltékenységet felébressze, udva-

rolni kezd Csáth Ilonkának, s frivol céljait elérvén, otthagyja; Ilont édesapja Telegdi-hez akarja adni, ki a leányt valóban mélyen, őszintén szereti; a leány, hosszas habozás után, árva, hiú dachból hozzá is megy Telegdihez, s már oldalánál, Telegdi kastélyában éli át a szabadságharc idejét. Romhányi mint osztrák zsandároktól üldözött honvéd menekül kastélyukba. Romhányi és Ilonka tragikumának az alapja ezzel meg van vetve.

Hogy azonban a költő ihletében a politikai anyag ingere talán még erősebb volt, mint a szerelmi tragikum koncepciója, az abból sejthető, hogy éppen a Kossuth–Görgey-pör elintézésével szakad meg a költemény. Még akkor Görgey mellett szólni nagy merészség volt; Kossuth népszerűsége mintegy szükségképp velejárt Görgey népszerűtlenségével, sőt feltételezte, hogy hazaáruló. E nagy igazságtalanság, a nemzeti hátlatlanság, egy kiváló embert meggyalázó, egész életét tönkretévő könnyelmű vád lépten-nyomon bántotta-ingerelte Gyulai Pál igazságszeretetét, s képzeletében felidézte mindazon nagy nemzeti hibák rendszerét, melyekből e vád mintegy lélektani szükségyszerűséggel állt elő. Őt lelkiismerete nem hagyta nyugodni, míg ki nem mondta a népszerűtlen valót: Görgey „a nemzet-hírság áldozatja”. De amint ezt kimondta, belső feszültsége – ihlete – megszűnt, s ROMHÁNYI befejezetlen maradt.

(NB. Görgeyvel ekkor ismerkedett meg. Elküldte neki költeményét; ez csak 1874-ben lehetett, mert akkor jelent meg a Görgeyre vonatkozó rész; ezzel kezdődött holtig tartó meleg barátságuk. Léwayval is Gyulai Pál révén ismerkedett meg Görgey. Lásd Voinovich: GÖRGEI ÉS AZ IRODALOM. *Budapesti Szemle*, 158. k. 1914. 270–272. o. (A *Budapesti Szemle*ben jelent aztán meg Görgeytől – Demár János álneven – a DEMBINSZKY EMLÉKIRATAI-nak bírálata: 1875; Kossuth IRATAI-ra egy helyreigazító cikk: 1881. március; majd Görgey Istvántól: KOSSUTH ÉS GÖRGEY, 1891. január.)

1862–72 közt írt költeményeiben egyébként a megszokott diszkrét mértékben a népies hang is felbukkan; így a BÖLCSŐDALOK-ban (1863), A SZERETŐK-ben (1864); némely gyermekmeséi is még ez évkör elejére esnek; A TÁBLABÍRÓ (1868) szintén népies ízű. 1864-ben lefordított németből egy portugál néprománcot is (KATHRINÉTA HAJÓ; a *Koszorú*ban) egy cikkében, melyet egy német nyelven megjelent portugál népköltési gyűjteményről írt.

Novellát már csak kettőt írt:

NŐK A TÜKÖR ELŐTT (*Koszorú*, 1863). Úgy látszik, Arany nógatta. (Lásd levelét Aranyhoz, 1877. október 20.: „én is írtam egyszer érted egy beszélyt, bizony nem jó kedvemből, s azóta sem írtam újabbat”. Újabbat ugyan írt, vagy kiadott még egyet, de talán erre nem jól emlékszik ekkor. Viszont Aranyért aligha írhatott mást, mert ez az egy jelent meg Arany folyóiratában.) E keretes elbeszélés utolsó nőalakját feleségéről mintázta (lásd Galamb Sándor: GYULAI PÁL NOVELLÁI. *Itk*, 1921. 126. o.): nevét is meghagyta (Mari). A novella bevezetése szerint párizsi tartózkodása idején, lázbeteg álmában vonultak el szeme előtt e nőalakok. Még az időpontot is megmondja: 1856. április elején. Ha ez nem volna fiktív időponthoz kötés, akkor az következne belőle, hogy Szendrei Mari már ekkor szerette. (Első verse hozzá 1858 márciusában jelent meg!)

EGY ANYA (*Vasárnapi Újság*, 1866 és *A Kisfaludy-Társaság Évkönyve* III., 1869). Ez volt utolsó novellája. Később ugyan akart írni még egyet. 1875-ben elhatározta, hogy a *Budapesti Szemle*nek ezután lehetőleg minden számában ad egy beszélyt; úgy látszik, ezzel a szándékával függ össze terve, hogy az 1876-i újrakezdésébe ő is ír egyet, „ha valahogy sikerülne”. Nem írta meg. (Lásd levelét Nagy Péterhez, 1875. július 23.)

Kovács András Ferenc

ARANY JÁNOS AZT ÜZENTE

Madáchnak, a tragikusnak

Kedves Madách Imre! Jobban mondvá Ádám!
Téged is hiába kísértget a Sátán...
Lettél volna inkább Béry Balogh Ádám:
Kurucz most a módi, nálunk ahogy látám!
Magyarságunk méri Béry Balogh Ádám:
Vitézkötés mellén, vitézkötés hátán,
Hisz nagyon vitéz volt Béry Balogh Ádám!
Brigadéros bérrel megélt mások lábán:
Ember volt a talpán Béry Balogh Ádám,
Miként Éva honlány s asszony volt a hátán!
No, ha te se lettél Béry Balogh Ádám –
Én se koptatom már épikusi svádám...
Nyugodjék békében Béry Balogh Ádám –
Letésem a pennám, félnivaló spádám.
Maradj tragikusnak, küszködj fiam, Ádám:
Kifogyott a rimből tulipántos ládám...

RÁADÁSUL

Szótlan Öcsém, szomorúbb ma a szó zsigerek zshivájánál!
Nemzeti gőg, galibák, kicsiny újdontúj garibaldik
Bősz kora jó... Nagyidára vezényli a vajda a népét,
Ott seregelteti már, telepüffögi diccsel a lelkét:
Rendi gyűlésre rohan, potyalesre ahány pecsovis van...
Állást foglal a rend: Nagyidán ki a szebb, ki a cifrább?
Nemzetes úr valahány, ha rikoltani fürge nagyobbbat,
Hajt, aki bírja hamar – ki-ki marja a koncot a honból...
Fröcsköl a száj, hadovál, beleszellen a szólam a légbe,
Duzzad a büszke kebel, nagyidó ha feszíti, dagasztja,
Hörg a gyomor, viharoz, s a belek szele zúg vad agyakban –
Régi dicsőségünk hol székel az észí homályban!
Részeg a főben az úr: nekipöffed az elme falának!
Vérmes a szem: vakulós heveny eszmék puskaporától!
Egyre jövőbe guvad, no de mégis a múltba csipázik...
Gyászvizgalomba botorkál balhite pár ezer évnek –
Vers, csiba, csitt! Nyomorúbb ma a szó zsigerek zshivájánál.

NÉPKÖLTÉS

*S ha elátkozza százszor Pusztaszer,
Mégis győztes, mégis új és magyar.*

Turulmadár, szólj, galambom,
Miért kotolsz oly alanton?
Azért költök oly alanton,
Hogy dicsőn danolj a lanton!
Hadd a kortárs szurkapiskát,
Mert a fajtád burka tisztább!
Éleszd inkább kebled tüzét –
Tojok témát, tervet, szüzsét...
Például, nézd, itt van Botond:
Bizánci vért, bitangot ont...
Zengjen ének szép leventét,
Napkeltét meg néplementét!
Csaba népét, Etelét,
Balsorsot, mi betelék –
Abból nem lehet elég!
Sohasem lehet elég...
Hadd a gyáva piszkaszurkát –
Majd a hála szittya hurkát,
Nagyobb koncot vet eléd,
Balsorsod ha betelék.

VOJTINA VÁZLATFÜZETÉBŐL

Kányádi Sándornak szeretettel

dédapáink szemet hunnak
ha elmegyünk kunnak hunnak
avagy inkább besenyőnek
fejeink már be se nőnek
de beállunk ennek-annak
véres kardként vesznek-adnak
belőlünk is támad széköl
ki nagyverdón fákat léköl
lehetünk még kazár csángó

ha fogunk közt hazánk ráng ó
habzó szájért enned adnak
elszegődünk ennek-annak
jásznak gyásznak heves hunnak
ősapáink szemet hunnak
vakulj magyar porladj szikla
forr a világ hol vagy nyikla
ádáz erynnisnek lelke
ezeréves vétkek telke
véres kardként vesznek-adnak
ba beálltunk ennek-annak
tán apáink szemet hunnak
játszott gyásznak sebes hunnak
jövendőnek bármi légyen
honfigőg turáni szégyen

Kukorelly Endre

LEVÉL A „POEMS FOR BOSNIA” CÍMŰ ANTOLÓGIA SZERKESZTŐJÉHEZ

(az a néhány lélek)

(az a néhány lélek pedig, az az egy legalább, aki valami miatt verseket olvas el)

(neki úgyis tudnia kell, hogy)

(épp azokról, épp *arról a dolgról* irni) (igen) (nem lehet)

(nem lehet, én nem tudok, mert) (hiába, nem)

(nem szabadulunk meg soha attól, hogy mi)

(mi, igen, megöljük egymást, csak megöli egyik a másikat)

(kicsinálja)

(hiába, nem szabadulok meg attól soha, mert nem is vagyok vele)

(nem vagyok vele, ha nem gondolok rá)

(ha nézem, egy film, az egy film csak, nem vagyok ott, az nem én vagyok)

(mint egy kisgyerek, mindenki úgy néz, ha belelőnek) (nem valódi) (csak nézzük azt

a gyereket, de nem gondolunk oda, olvasol valamit, az összes *olyan* dolog megtörténik,
lehet tudni, hogy igen, de lehet-e érezni is)

(igyekezet) (én igyekszem)

(én)

(igyekszem arra gondolni, hogy mi, igen, tehát megöljük egymást, a faszom tudja,
hogy miért, most ezeket leírtam, igyekszem odafigyelni, nyilván oda is figyelek, és
mégis, a legkevésbé se figyelek oda)

(igen, de akkor meg hova figyelsz, apám, lehet az is)

(azt hiszem, hogy szarok rá)
(például, hogy hát akkor dögöljenek meg, ez jut az eszembe, és lehet, hogy szarok rájuk, tényleg, szarok rátok, most ezt *gondoltam el*, hogy semmire se gondolok, mert nem is tudok, és még csak el se tudom képzelni, másvalaki ezeket hogy intézi el magával, ahogy a leveske szagára vonul végig egy hosszú-hosszú előszobán a konyha felé)

Srba Mitrović

ELÉGIA A DISZNÓHOZ, AVAGY A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA

Hajnalban pícézték ki aklából a hasongondolkodóaknak
A kiherélt, elhízott elégedetlenkedőt,
Röfögött, ételét várván, önnön rabságában volt
Kétértelműségek nélkül és lágyan radikális.

Akasztván kampót tokájába a tisztásra kivezeték,
Majd kalapáccsal csapatván fejére a földre döntették,
És ő zavarodottan és taknyosan gondolt kétértelműt
Még mindig önnön éhségéről, s hogy ez csak átmenet.

Ledöfve, hogy elvéreznék, sörtéjét meggyújták pörkölővel
És fekete körmeit kampókkal kiszaggaták.
Feküdt fehéren, lemosva, emberként megfürösztve
Görbe lábait emelvén szokásainak rabja.

Akkor csörlőkkel fölemelék, és fejjel lefelé fölakaszták,
Míg orráról a vér a sárba taposott fűre csöpögött,
És zsirrakott bőrét lerántván abból hasítanak szíjakat,
És szubjektív szégyenét eltávolíták bévülső részeivel.

Pontosan földarabolva nyugszik békességben immár
Rendezetten és táplálón a jeges polcokon,
És felkoncolt lelke lobog mindenekfelett és messze,
Messzire minden sietős szánakozástól.

Nakovo, 1993. június 16.

Csorba Béla fordítása

Joyce Carol Oates

EGY AMERIKAI KÜLFÖLDÖN

Nemes Anna fordítása

Az olajzöld ablakú, felirat nélküli állami kocsi, amely az autóktól és biciklikről kevésbé hemzseggő zöldebb városrészen át a főkonzul rezidenciája felé tartott, a kultúrattasé felesége előrehajolt, és fojtott hangon ezt mondta Caroline Carmichaelnek: – Ne szóljon róla ma este senkinek, Carmichael kisasszony, de elárulom, hogy Price úr az utóbbi időben igen nehéz helyzetben van. Figyelmeztetést kaptunk a hírszerzéstől, hogy egy iráni terroristacsoport kipécézte magának. A lánya... – Price úr, azaz Norman Price nem más, mint a főkonzul, akihez Caroline Carmichael aznap estére vacsorára hivatalos; a vacsorát egyenesen Caroline tiszteletére adják: az amerikai vendéget köszöntik személyében, a „feminista” művészettörténészt, aki a kultúra iránt elkötelezett amerikai ügynökség támogatásával végigutazza Európát. Az elmúlt harmincöt nap során Caroline Carmichael jó néhány szállodát megjárt, csupa olyat, amilyenre az ügynökség szerény napidijából a riasztó dollárárfolyam-esésben futotta, rövid és jobbára zajos repülőutakat tett, újabb és újabb termekben adott elő, hol érthetetlen okból zsúfolt, hol meg éppoly érthetetlenül üres széksorok előtt, álmatlansággal és bélrenyheséggel bajlódott, úgyhogy lassanként harcedzett, de legalábbis elszánt utazónak tartotta magát, a kultúra panasztalan, buzgó követének – annak, aminek minden bizonnyal az ügynökség is tekintette. Na de egy terroristacsoport? Méghozzá iráni? „Kipécézte magának”? Az odavetett megjegyzés megrendítette Caroline-t, de azért sikerült pusztá bólintással nyugtáznia a hírt, higgadt és együttérző bólintással, mintha ez a közlés, a diplomata életébe betolakodó drámai feszültség nem volna számára sem ismeretlen, sem ijesztő.

A kultúrattasé, aki elől ült a sofőr mellett, hátrapillantott a feleségére, alighanem figyelmeztetésül, de az asszony ügyet se vetett rá, lélegzetvétel nélkül folytatta. – A lányát, Ingét, akivel ön is találkozni fog ma este, és aki az Egyesült Államokból van itt a szüleit meglátogatni, tegnap este órákon át követték. De más incidensekről is tudunk. Price-ék mégsem akarták lemondani a mai estét. Annyi ember van meghíva, a kultúra minden területéről. Ez roppant fontos esemény. A rezidenciát persze szigorúan őrzik. Ezen a posztion sose tökéletes a biztonság. A hetvenes évek eleje óta ugyan nem volt baj, de... – A kultúrattasé hirtelen hátrafordult, mint akinek elevenére tapintottak: – Számtalanszor igényeltem páncélozott kocsit. Vannak a konzulátusnak limuzinjai, többnyire biztonsági kivitelenben, de ez, ami a mi osztályunknak jutott... – Hangja elúszott a ködös csöndben.

A sofőr, aki beszélni nem beszélt, de szemlátomást értett angolul, mintha a megjegyzés hallatán taposott volna bele a gázba; a hídon zötykölődtek éppen, a szélesen folydogáló, csendes és jobbára esőverte csatornák egyike fölött. Caroline Carmichael szivverése is felgyorsult; kibámult a szürke téglás sorházakból meg bérkaszárnnyákból és kopott előljárósági épületekből álló sivár városi tájra, melyet itt is, ott is megszakítottak a „modernizálás” jelei: egy-egy toronymagas, olcsó iroda-, lakó- vagy parkoló-

ház. Az volt a legidegesítőbb és lelehangolóbb – Caroline csak egy napja érkezett a városba –, hogy a falakon, a járdákon, a köztéri padokon, sőt a fákon is – tiszteletet parancsoló hatalmas szilfákon, tölgyeken és platánokon – ríktó, világító színekkel mázolt falfirkák éktelenkedtek. De furcsa! De ronda! A fiatalok indulatos, de céltalan ikonográfiáját mintha a New York-i metróból importálták volna ebbe a mesebeli városba. Caroline Carmichael már kifaggatta vendéglátóit erről – ki műveli ezt és miért, hogy-hogy eltűrik, miért nem mossák le –, de meglehetősen tétova válaszokat kapott. Fiatalok csinálják. Drogosok. Forradalom nélküli „forradalmárok”.

Caroline most eltűnődött: ki tudja, a következő sarkon vagy amikor a sofőr befordul egy csendesebb fasorba, a semmiből nem leselkedik-e rájuk a halál? Géppuskatűz? Bomba? Caroline Carmichael ahhoz a modern, sőt posztmodern generációhoz tartozott, melynek tagjai korántsem úgy gondolnak saját halálukra, mint egy etikailag koherens lelki algoritmus utolsó elemére, de még csak úgy sem, mint egy logikus vagy kiszámítható eseménysor záróakkordjára; akkor hát miért ne halhatna meg épp ezeknek a ránézésre átlagos és jó szándékú amerikaiaknak a társaságában (a kultúrattasé és neje, akárcsak Caroline Carmichael, a középnnyugatról származott: jellegzetes beszédüket érintetlenül hagyta a külföldön töltött két évtized), miért ne egy ilyen átlagos automobilban, miért ne hirtelenül, merénylet következtében? Téves politikai merénylet következtében? Zavartan fölnevetett, és azt kérdezte: – De azért ugye nincs igazi veszély?

Bonnerék, miután így megriasztották vendégüket, most igyekeztek gyorsan megnyugtanni: az asszony még a karját is megveregette. Dehogy, nyugtatgatták, persze hogy nincs igazi veszély, különben a biztonságiak ragaszkodtak volna hozzá, hogy Price-ék mondják le az estélyt.

– Miért akarják Price urat megölni az irániak? – érdeklődött Caroline.

– Nem az irániak, hanem bizonyos irániak – igazította ki a kultúrattasé. – A terroristacsoport nevét még nem sikerült kideríteni, alighanem egy kisebb szakadár csoport, mindössze néhány tagú. Ezek a legveszedelmesebbek... Azért akarják megölni Price urat, mert véges-végig ott volt Iránban. Rengeteg iráni barátja van Irán határain belül is, kívül is.

– Nagyon szerették az ottaniak, őt is meg Georgine-t is – magyarázta Bonnerné szenvedélyesen.

– Értem – mondta Caroline, noha nem egészen értette.

A főkonzul rezidenciája hatalmas, négyszögletes kő- és stukkópalota volt, valószínűtlen, de szép sápadt rózsaszínűre festve; erődként magasodott a három méter magas kőkerítés meg a középkorinak ható kovácsoltvas kapu mögött, amely mellett őrbódé állt, benne tengerészgyalogos őr. Caroline Carmichael nem szívelhette ezeket a borotvált fejű és céltudatosan kifejezéstelen tekintetű amerikai fiatalembereket: a nyugat-németországi amerikai nagykövetségen egyszer véletlenül meghallotta, mit beszél róla hanyagul és elég hangosan két ilyen fickó, aki alighanem német nőnek nézte, mert épp nem követségi vendéglátóival beszélgetett, hanem egy pillanatig egyedül állodogált. Ez az apró élmény fölingerelte, sőt mélyebb és maradandóbb hatást tett rá: nemcsak azt érezte meg, milyen végtelenül kiszolgáltatott a nő a férfitilágbán, hanem azt is, milyen kiszolgáltatott a nem-amerikai a hatalom és a befolyás katonai erővonalaira épülő világban. Ám ma este előzékenyen – bár gépiesen – bántak vele a tengerészgyalogos őrök, hiszen Caroline Carmichael útlevéllel jött, megfelelő papírokkal és konzuli kísérettel.

Európa különböző tájain, amikor megérkezett egy-egy palotába, sokszor arról tájékoztatták Caroline Carmichaelt, hogy a jelenleg amerikai kormánytulajdonban lévő ingatlant a második világháború idején a nácik katonai célokra használták, s hogy alighanem maga Adolf Hitler is éjszakázott ez alatt a fedél alatt. Caroline most Bonneréktől is várta ezt a megjegyzést, amelyet rendszerint zavart nevetés kísért, de hiába. – Gyönyörű! – szólalt meg hát ő, az elegáns homlokzatra, a kecses oszlopokra tekintve. – Georgine Price mégis szívesebben lakna akárhol másutt – felelte a kultúrattasé felesége.

A ház oldalsó bejáratához citromsárga, aranyszínű és halvány narancssárga rózsák kettőssora vezetett, s úgy virultak mind, akár a feltárt aranytelér a fakuló napsütésben.

Hisztérikus ugatással apró terrier rontott elő a kis társaság üdvözlésére, nyakörvén rózsaszínű masni fityegett. Végül az egyik fiatal tengerészgyalogosnak kellett megfognia a kutyát, amikor kitárult az ajtó, és Price-né, ez a hosszú brokátéstélyibe öltözött, királynői termetű, sovány arcú hölgy üdvözölte és betessékelte a vendégeket, s közben egyfolytában a terrierhez beszélt, aki Caroline Carmichael lába körül ugrált, és nedves szarvasbőrre emlékeztető nyelvével a kezét nyalogatta. – Suzie, légy jó kutya! – szólta rá Price-né. – Úgyis elég idegesek vagyunk. – Ez olyan világos célzás volt a terrorista-fenyegetésre, hogy Caroline azt gondolta, az ügy nyílt titok, de persze nem szólt semmit. Ma este ő a diszvendég, jól akar viselkedni.

Price-né, aki szerette a színpadias gesztusokat, megragadta Caroline Carmichael kezét, kebléhez vonta, s közben faggatta, hogy van, hogy bírja ezt a sok utazást, nincs-e kimerülve, mindnyájan remélik, hogy nincs... – Ez után a prima délutáni előadás után. Annyit, de annyit tanultam belőle!

Karját Caroline karjába fűzve viharos gyorsasággal bevezette vendégét a hatalmas szalonba, ahol a bemutatkozások és kézfogások mozgalmas pillanatai következtek, Caroline tanulmányozhatta az óvilági galantériát, a délutáni előadás ismétlődő és talán őszinte dicséretét („A női vértanúság ikonográfiája az európai művészetben”), az újabb és újabb pohár fehérborokat és rafinált étvágygerjesztőket, amiket az egyenruhás személyzet hordott körbe ezüsttálcaikon. Caroline Carmichael, ahogy a hasonló helyzetekben mindig, most is diamagnetikus impulzusokat érzett: hol azt kívánta, hogy bár csak máshol lehetne, akárhol, hol meg az a meggyőződés járta át, hogy igen, a helyén van, és kiérdemelte ezt a szerencsét.

Ugyan mi más választása volna?

Price-né tapsolt egyet, és éles hangon megszólalt: – Norman elnézést kér, de kicsit késni fog – aztán megismételte, mintegy azoknak, akik nem fogták föl teljesen: – A főkonzul megértésüket kéri, amiért néhány percet késik. – Price-né, jóllehet hatvanas évei közepén járt, fiatalos, sőt viharos jelenség volt; tágra nyílt szeme, mozgékony szája és az arca körül elektromosan göndörödő őszes haj az Aliz Tükörországból Vörös Királynőjét juttatta Caroline Carmichael eszébe úgy, ahogy John Tenniel rajzán látható. Végtelen, bár zavart aggodással nézett Caroline-ra. – Nincs nagyon kimerülve, Carmichael kisasszony? Nem akarna pár percre ledőlni odafent? – kérdezte hirtelen.

Mindenki várakozón Caroline Carmichaelre nézett, ő pedig zavartan eltűnődött, vajon annyire szörnyen néz-e ki, s közben megnyugtatta a háziasszonyt, hogy egyáltalán nincs kimerülve: – Igazán nagyon örülök, hogy itt lehetek. – De Price-né vibráló figyelmét már az újonnan érkezők vonták magukra, illetve az előcsarnokból behallatszó vad csaholás.

Enyhén reszkető kézzel Caroline átvett egy pohár fehérbort, s máris abban a beszélgető csoportban találta magát, melyben ott ácsorgott a kiállhatatlan „párizsi mű-
ítész”, aki délután bemutatta őt; nem találtak mást, aki alkalmas lett volna, magyarázta tapintatlanul Bonner, hogy „tiszteességesen” bemutassa Caroline Carmichaelt egy olyan közönségnek, amelyik egyáltalán nem ismeri a munkásságát. François-nak hívták a vékonydongájú, kék szemű, fiatalos férfit, akinek nagyon fehér volt a fogsora, és udvariasan leereszkedő a modora, s most mintha Caroline Carmichael felborzolt idegeit akarná megnyugtatni, bizalmasan a fülébe súgta: – Ne nyugtalankodjék, Carmichael kisasszony, az önök CIA-emberei bizonyosan a helyzet magaslatán állnak. – Nem nyugtalankodom – felelte riadtan Caroline. Nem akart bizalmas eszmecserebe bonyolódni, most aztán igazán nem.

Végtelenül hosszú időnek tetszett, pedig nemigen tartott tovább félóránál, ameddig a körülbelül tizenöt vendég – köztük egy holland újságíró, egy holland dokumentumfilm-es, egy német egyetemi tanár és műfordító, a városi modern művészeti múzeum igazgatója, az amerikai konzulátus több munkatársa a feleségével meg egy látogatóban itt lévő Zaller nevű amerikai közgazdász, aki meggyújtatlan pipáját babrálta bal kezében – élénk társalgást folytatott Price-ék szalonjában; a semleges szemlélő talán megérezte volna a levegőben valami tapintható feszültséget vagy ideges vibrálást, de alighanem a koktélparkit szokásos izgalmának számlájára írja. Közeledett a vacsora ideje, de a főkonzul csak nem került elő, maga Price-né is hol eltűnt a társaságból, hol megjelent, sokgyűrűs kezét mellére szorította, kissé fátyolos tekintete ide-oda cikázott, de nem látott semmit. A háziasszony lázálma, gondolta Caroline Carmichael. Miért nem megyünk haza valamennyien? Eszébe jutott anyja, akit annyira imádott, és aki majdnem tíz éve halott. Eszébe jutott öregedő, betegeskedő apja, akitől annyira eltávolodott, s arra gondolt, vajon milyen táviratban értesitené az Egyesült Államok kormánya az öreget, ha lánya hirtelen meghalna. Carmichael, akit szélütés ért, sajátos módon fejtette meg a világ hieroglifáinak miriádjait: az ő kozmológiájába nem fért bele az olyan egyszerű és nyers valami, amilyen egy baleset.

Caroline-nak látomása támadt, futó, hangtalan, filmszerű látomása, melyben robbanó lánggolyó röpül be a szalon szaténfüggönyös ablakán, s mindenkit iszonyú tűzhalálra ítél. Megrémült, mégis megvigasztalódott: hiszen ha egyszer meg kell halni, nem jobb-e hirtelen s bizonyos értelemben névtelenül, idegenek között? Anyja hosszú haldoklása mindannyiukat összetörte, s apja alighanem sose heverte ki teljesen, noha elképesztő módon másfél év múlva újránősült – olyan nőt vett el, aki közkeletű kifejezéssel élve a lánya lehetett volna, bár saját lánya mellé sehogy sem illett testvérnek. Carmichael az Oberlin College nyugalmazott filológiai professzora volt, valaha tekintélyes és kedvesen bogaras úriember, ma megtört öreg, akit a két évvel ezelőtti enyhe szélütés és a vele járó időszakos afázia nyomán valódi üldözési mánia kerített hatalmába: világeletemben meglévő hajlama, hogy azt képzelje, ítélkeznek fölötte és összefognak ellene, most kiteljesedett, és a félelem, a vádaskodás, a kétely, a bocsánatkérés és a búcsúzkodás shakespeare-i intenzitással, lázas és szűnni nem akaró ciklusaivá fejlődött. Apám egész életében Hamletnek hitte magát, mondta Caroline Carmichael a barátainak; most pedig Learnak. Carmichael sose helyeselte igazán lánya pályaválasztását – hiszen a feminizmus már jelenségnek is alacsonyrendű és közönséges –, de szóban azért biztatta. A szélütése óta, ha csak meglátta Caroline-t, vagy meghallotta kissé emelt, érvelni igyekvő hangját, dühös sirásra fakadt. Az volt a vádjá, hogy lánya

nem szereti őt, vagy nem szereti *eléggé*. – De hát mennyi lenne az *eléggé*? – faggatta Caroline Carmichael a második feleséget, akinek keserű mosolya és kicsinyes tekintete nem sok jót ígért. Ezt a leplezetlenül őszinte választ kapta: – Szerintem semmi se lenne elég, Caroline. Talán az a legokosabb, ha békén hagyod apádat.

A világ másik felén, mintha tükörben látszana, Caroline Carmichael ikerénje javában éli rutinmindennapjait, jóllehet eközben itt, ebben a pazar, sőt kissé túlzottan díszes szalonban Caroline Carmichaelt kitüntető ünneplésben részesítik. Odahaza a bérelt kis házban, a szétterülő és jellegtelen középnyugati amerikai város kertvárosában, egyórányi bumlizásra az állami egyetemről, ahol tanít, most alighanem a barátaival vacsorázik, vagy egy férfival (fennmaradt még kettő-három, inkább barát, mint hódoló, egyetemi kolléga), bár valószínűbb, hogy egyedül eszik, szokásos szórakozott módján, közben átnézi a postát vagy a másnapi előadás jegyzeteit, esetleg egy szakkönyvet lapozgat – mindig elvállalja, hogy kritikát ír róluk, és mindig le van maradva velük. Aki egyedül él, az bizony könnyen rászokik, hogy evés közben olvasson vagy dolgozzon – Caroline Carmichael jól tudja ezt, ám a másik lehetőség nem valami vonzó: nem nagyon esik jól az étel, ha magában eszi az ember. Odahaza a földrajzi közelség (négy százhatvan-valahány mérföld, mindössze egy napi autózás) apját is gyakrabban juttatja eszébe, mint szeretné, hiszen ezeknek a gondolatoknak semmi céljuk, s rövidesen önsajnálathoz torkollnak.

Caroline Carmichael nem kifejezetten az apja előtt menekült, amikor elfogadta a kormány ajánlatát, hogy tavasszal és kora nyáron utazza be Nyugat-Európát, hanem be kellett vallania, hogy az „otthonlétnek” a szó semmilyen értelmében nem látja sok hasznát. Pavesét olvasott, s inkább elégedetten, mint riadtan húzta alá a következőket: *Az utazás kegyellenség. Arra kényszerít, hogy idegenekben bizzunk, és szem előtt tévesszük otthonunk ismerős kényelmét és a barátokat. Tartósan kibillentí az embert az egyensúlyából. Semmi sem a miénk, csak a legalapvetőbbek: a levegő, az alvás, az álm, a napfény, az ég – mindaz, ami az örökkévaló felé törekszik, vagy afelé, aminek ezt képzeljük. Ámde ez az eksztatikus menekülés nem Caroline Carmichael élménye volt, hiszen az ő napjait betöltötte a sok ember és a kakofónia: jobbára nagyon szimpatikus emberek, de azért emberek, egytől egyig idegenek, akik mosolyognak, kezet fognak, kérésekkel és kérdésekkel állnak elő, nagy műgonddal megformált, de olykor zavarbaejtő angolsággal. Caroline szeszélyes hurkokat és cikcakkokat írt le, miközben mind északabbra jutott, különféle változatokban mondta el előadását, találkozott diákokkal, tanárokkal, műfordítókkal, művészettörténész- és feministakollégákkal, külföldön élő amerikaiakkal; Athénban kezdte a körutat, és Oslóban fogja befejezni tizenkét nap múlva – ha közbe nem jön valami végzetes: hirtelen fizikai összeroppanás, „politikai” gyilkosság. Harminchét éves, vonzó nő, szeme egyenes vágású és kissé ábrándos, haja szőkére melirozott, finom és puha, szokása, hogy túlságosan könnyen és őszintétlenül mosolyog, termete magas, háta egyenes és kissé merev – úgy tartja magát, mint egy megfeszített íj, állapította meg róla undokul egyik volt szeretője. Noha hivatásában sikeres nő – már amennyire a „siker” cinizmus nélkül, nyilvános és hivatalos mércével mérhető –, mégis valami kamaszlanyság, romantikus vágyat dédelget, hogy utazás közben találkozni fog a „sorsával”: első látásra felismeri azt a személyt vagy azokat a személyeket, azt a helyszínt vagy látomást, amely útját egyedi érvényességgel ruházza fel. Különben mi értelme volna eljönni hazulról?*

Caroline-t így aztán mértéktelenül kiborította a mesés város, Amszterdam: ez a számtalan csatornával, tizenhatodik-tizenhetedik századi épülettel és múzeummal

büszkélkedő csoda felért egy személyes sértéssel. Az elhanyagoltság már a repülőtérén elkezdődött; a városba vezető úton Caroline szinte csupa elcsúfított falat, épületet és járdát látott, fakó és friss falfirkákat egymás mellett, olyan esztelen közzennyezést, ami mintha valamiféle ítéletet hordozna a kultúra fölött, de vajon milyen ítéletet? Még a parkok is, amelyek más nyugat-európai városokban a polgári büszkeség oázisai, itt még azok is sivár és szomorú látványt nyújtottak; fényes nappal alvó fiatalok heverték szanaszét a fűvön, mások a padokon gubbasztottak kábítószer-mámorban, s üres, bárgyú tekintettel meredtek maguk elé, szemlátomást elégedetten. A jóléti állam lidérce, gondolta Caroline Carmichael, és arra figyelmeztet, hogy az egyén teljessége és méltósága nem is olyan evidens dolog. A város majd összeroskad a népjóléti kiadások terhe alatt; nőtön-nő a profi munkanélküliek serege; van már szakszervezetük az önkényes lakásfoglalóknak, sőt a drogosoknak is...! Caroline-nak az európai művészetben megjelenő női vértanúsági ikonográfiájára mégis akadt kereslet: meglepően népes közönség jött össze. Nincs magányosabb a hallgatósága elé álló előadónál, vélekedett Caroline, ám ez a magányosság kedvére volt: felvillanyozta, s olyan ékesszólással és vad szenvedéllyel töltötte meg, ami illett előadása ellentmondásos gondolataihoz.

A párizsi kritikus bevezetője viszont nyájas volt, tájékozatlan és bájosan leereszkedő; „François” nyilvánvalóan semmit sem olvasott tőle, semmit se tudott róla, bebilátozta hát azt az adatlistát, amit a konzulátuson a kezébe nyomtak. Egyvalami különösen megnyerhette a tetszését, mert egyre csak ezen csámcsogott: egyetemének Caroline Carmichael az első kinevezett női professzora; a művészettörténész társaságnak ő az első női tisztségviselője; ő az első művészettörténész-nő, akit az amszterdami amerikai konzulátus meghív előadni. Caroline Carmichael méltatásának és az amerikai szervezők dicséretének örve alatt („végre elhozták hozzánk a kitűnő Carmichael professzornőt!”) a mosolygós, fürgé kis emberke a maga egzotikus angolságával tulajdonképpen sértegette Caroline-t. Ő azonban stoikus módon megőrizte higgadt, sőt derűs arckifejezését. Mások előtt soha ki nem mutatná, mit érez. Mások előtt még azt sem árulná el, ha éppen ölni tudna.

Caroline kegyes mosollyal lépett föl François helyére az emelvényre, és abban a biztos tudatban látott neki a közönség megnyerésének, hogy nem vallhat kudarcot. Milyen tökéletes volna Caroline Carmichael, gondolta magában, milyen végtelenül jószágos, kedves, bátor, ha egész életét mások előtt élné le.

– Ragyogó volt az előadása, Carmichael kisasszony. Vagyis ön volt a ragyogó. – Price-ék húszéves lánya, Inge, akit Price-né mutatott be Caroline Carmichaelnek, vadul szorongatta Caroline kezét, szinte birtokba vette, s annyira közel hajolt hozzá és olyan hirtelenül, hogy egy zavarbaejtő pillanatig már-már úgy tűnt, mindjárt szájon csókolja. Micsoda roppant energikus fiatal nő! Mennyire más, mint azok az egyetemi hallgatónők, akiket Caroline Carmichael tanít! Inge Price szemében dühös kis fény villant, mintha védelmébe venné Caroline-t; széles csontozatú, húsosan telt, szeplős arca melegen rózsállott, mintha megpofozták volna, s úgy fénylett, akár a holdvilág. Puha, fiatal teste csupa energia, akarás, hetykeség. Első pillantásra úgy tetszett, rongyokban jár, ámde a két-három réteg szoknya, a gézből készült, nyitott nyakú parasztblúz és az idomtalan fekete kötött kabát vagy kézi kötésű sál, amely a hátán már feslésnek indult, mégis mintha valamiféle logika vagy sebtében kiöltött toprongystílus jegyeit viselné magán. Inge pompás bronzvörös haja hosszú volt, göndör és gubancos, s belelógott arcába-szemébe; telt melle puhán ringott a ruha alatt; csípője széles volt, gömbölyű és lomha; Caroline Carmichaelnek egy flamand festmény jutott eszébe róla:

gondtalan, szép fiatal lány, aki majd kicsattan az egészségtől. Inge anyját szemlátomást egyszerre töltötte el a büszkeség meg a riadalom, amikor a lány, aki azzal viharzott be a szalonba, hogy segít a személyzetnek (talán lelki rokonság fűzi hozzájuk?), egyszer csak a legcsekélyebb elfogódottság nélkül élénk társalgásba elegyedett a diszvendéggel, sőt kérdésekkel ostromolta. Roppantul érdekli a női vértanúság ikonográfiája, mondta Caroline Carmichaelnek, mivelhogy a jelenre is érvényes, nemcsak a múltra; szeretne többet hallani az „inkvizíciós politikáról” (amit Caroline csak röviden érintett előadása végén), mert ez korántsem csak azokon a régi műalkotásokon érhető tetten, amiket jóformán senki se néz meg, hanem a valóságban. – Meddig lesz Amszterdamban? Nem találkozhatnánk valamikor? Esetleg holnap? Minél korábban... mondjuk reggelinél? – kérdezte egy szuszra Inge Caroline-t, s közel hajolva rámeresztette nedvesen csillogó, kissé düledt zöld szemét. Nehéz, bódító illat áradt belőle, púderes, forró, a nem gyakori mosdás, a régóta viselt ruha, a használt ágynemű áporodott szaga. A brokáttestélyiben és handzsárszerű nyakékban pompázó Price-nét anyai rémület fogta el, vagy talán csak egyszerű zavar. – Na de Inge, az ég szerelmére, Carmichael kisasszony nem ér rá, nyilván rengeteg helyre várják holnap, interjúkra... – Caroline Carmichael az imént önkéntelenül visszahőkölt egy kicsit a szemtelen, fiatal Ingétől, most meg majdnem elállt a lélegzete elképedésében. Zavartan fölnevetett, és mosolygva azt felelte: – Azért nyugodtan találkozhatunk... például a reggelinél.

Annyira nyilvánvaló volt a lány győzelme az anya fölött, hogy Inge megbökte anyját, és odasúgta neki: – Jól van, mama, menj csak, nekünk beszédünk van Carmichael kisasszonnyal. – Price-né meghátrált, és rögtön visszavonult, Caroline Carmichael pedig csak mosolygott, kissé szédülten, olyan figyelemre méltó fiatal teremtés volt ez az Inge, olyan szembeszökő és erőteljes jelenség, tűzgyolós módjára csapódott be ebbe a méltóságteljes idősebb társaságba, fájdalmas kontrasztként az ápolts és műgonddal öltözött, sőt elegáns vendégserreg jobbára középkorú tagjai közé. Caroline-nak most eszébe jutott, hogy délután az előadásán már feltűnt neki ez a fiatal amerikai lány, annyira hevesen bólogatott, és amikor a kérdezz-felelekre került a sor, nem egészen odaillő kérdést tett föl Caroline azon megállapításával kapcsolatban, hogy a késő középkor és a kora reneszánsz vallásos művészetében „enantiomorfikus” – vagyis tükörképi – kapcsolat áll fenn az askézis és a szadizmus között, pimasz és egyúttal éleslátó kérdést – az askézis meg a szadizmus nem egyszerűen a patriarchális szemlélet találmánya-e? –, s harsány, magabiztos és jellegzetes amerikai beszéde az egész közönség figyelmét magára vonta. Caroline persze nem tudta, hogy a szókimondó fiatal nő a főkonzul és Price-né lánya; az előadás után Inge bemutatkozás nélkül eltűnt.

Inge most valóságos szózuhataggal árasztotta el Caroline Carmichaelt, közben lefegyverzőn mosolygott, úgy szorongatta Caroline csuklóját, mintha régi és meghitt barátság fűzné össze őket, nem győzte dicsérni az előadását, hogy mennyire feldobódott tőle, egyik-másik diájától meg egyenest kifeküdt, azok a kinyomott szemek, a mártírnők tálcára helyezett keblei, na és az a betegesen zöld madonna azzal a komisz képű kis Jézussal, az német? középkori? vagy flamand? vagy ez tulajdonképp egyre megy? Ő, mondta Inge, a második év közepén kimaradt a Benningtonról, és nincs is szándékában visszamenni, ha netán mégis, akkor se most; nem fog engedni a szülői nyomásnak. – Ezt csak az tudja, aki benne van, Caroline! Külügygyerekek vagyok, és a papám, akárhová helyezik, mindenütt a legnagyobb kutya. Az egészben az a legpokolibb – húzódott közel, hogy egyenesen Caroline Carmichael fülébe súghasson –, hogy nagyon szeretem a Papát, remek, édes, drága ember, gyakorlatilag egy szent, mindenki mondja. A Mama dettó, ha a látszat netán mást mutatna. Merthogy egy

kicsit fura alak. De mind a ketten jó emberek, és ha kötelességről van szó, vagyis az Egyesült Államok kurva külpolitikájának a képviselőtéről, hát akár meghalni is készek, úgyhogy a papámat tudomásom szerint kétszer már majdnem megölték, és volt még egy pár eset, amikről nekem nem szabad tudnom. Jó emberek, és kész. Szeretem őket, csak az a fura, hogy nem normálisak. Viszont nem gonoszak. Az előadásában idézte azt a feministát, nem jut eszembe a neve, gondolom, ő volt az egyik első szüfrazsett, aki azt mondta, „a nőkben nincs elég gonoszság”...?

Caroline Carmichael jólesően fölnevetett, mert évekkal ezelőtt, amikor először halotta, őt is magával ragadta ez a gondolat. – Ezt Rebecca West mondta. Csakhogy ő az angol nőkről beszélt, azoknak is egy kasztjáról, 1912-ben...

Inge hevesen bólogatott, de aligha figyelt, mert újra Caroline Carmichaelhez haljva azt kérdezte – nedves, düllöd szeme olyan volt, akár egy gyönyörű, áttetsző, zöld üveggolyó –: – Bemutatták már azt a pipázó pasast ott az ajtónál, Peter Zallert? CIA-ember, de nem „titkos”, hanem „elemző”, vagy hogy hívják – Felháborodott horkantást hallatott, s alsó ajkát megvetően lebiggyesztette. – Mintha nem is tudná, mi az, hogy aljas háború vagy baráti bérgyilkosság! – Caroline odapillantott a meglehetősen köznap külsejű úriemberre, és megkérdezte, mi az, hogy „elemző”; ámde Inget már nem érdekelt Zaller úr. Visszatért korábbi, szenvedélyes témájára, a Caroline előadásában említett levágott kezekre, levágott fejekre, vértanúmadonnákra, a halál eksztázisára; megmondaná-e neki Caroline, milyen könyveket olvasson el, milyen festményeket nézzon meg, kik a legjelentősebb radikális feministák odahaza az Államokban. És mikor találkozhatnak? Tényleg találkozhatnak holnap? Valamikor délelőtt Caroline szállodájában? Melyik hotel is az? – Az előadása óta egészen mostanáig járkáltam – mondta lázasan a fiatal nő, s ahogy tekintetét eközben Caroline-ra szegezte, az egyszerre volt idegesítő és hízeltő, leginkább a csatornák környékén, bár ezt nem szeretik, mert valami gond van a biztonsággal, és mit gondol, mire gondoltam egész idő alatt?

Olyan áthatón nézett, hogy Caroline Carmichaelbe beléhasított a félelem. – Mire? – *Hogy azt szeretném, ha én volnék maga.*

A mondat megállt a levegőben – a száj kimondta, de a fül nem fogadta be –, ugyanis Caroline Carmichael teljesen elképedt tőle.

Ekkor visszajött Price-né, nyomában a főkonzul, mert legalább ő, Price úr hazaérkezett: fehér hajú, magas úr, meglehetősen hamuszínű arcában szomorú szem és szép metszésű, arisztokratikus száj. – Carmichael kisasszony! Mennyire örülök! És végtelenül sajnálom, hogy elkéstem! – kiáltott fel Price olyan hangon, mint aki komolyan gondolja; mintha órák óta csakis azért loholna, hogy vele találkozzék. Igazi diplomata viselkedés volt, és Caroline Carmichaelnek, bár átlátott a szitán, mégis jólesett. Kezet fogott a főkonzullal; a férfi kézszorítása meleg volt, száraz, erős és megnyugtató. Miközben beszélgettek, Caroline csöppnyi sajnálkozással – vagy tán pusztán megkönnyebbüléssel – vette észre, hogy Inge elpárolog. Végre eljött a vacsora ideje.

Az előkelő étkezés alatt Caroline Carmichael figyelmét szabályos, szinte kiszámítható időközönként Inge megjelenése vonta magára: segített felszolgálni az egyenruhás személyzet két tagjának. Akár egy napkitörés jelent meg a konyhába vezető lengőajtóban, kezében tálca, alsó ajka beharapva, derékig érő vörösréz-színű haja csak úgy fénylett a statikus elektromosságtól. Derékára karmazsinvörös, széles selyemszalagot kötött szorosan, népies stílusban, mintha fiatal teste telt, formás bujaságát akarná hangsúlyozni. Valahányszor közeledett Caroline Carmichaelhez – s Inge mintha úgy intézte

volna, hogy az asztal Caroline és Price úr felé eső végét mindig ő szolgálja ki, ne a többiek –, úgy mosolygott, mint egy igyekvő kisgyerek. Élvezte a kézilányszerepet, és szemlátomást nem most alakította először: bizonyára rendszeresen besegít a szülők társasági összejövetelein. Az is nyilvánvaló volt, hogy baráti viszonyban van a személyzettel. Micsoda figyelemre méltó jelenség, gondolta Caroline, s igyekezett levenni róla a tekintetét. És micsoda perverz ötlet, hogy arra gondol, jó lenne, ha ő volna én.

Mindazonáltal hízelt. Gondolatban Caroline Carmichael sebesen sorra vette, milyen műveket és neveket ajánl majd Ingének holnap délelőtt. Igen, és el ne felejtse elkérni a címét, hogy elküldhesse neki saját két könyve egy-egy puha fedelű kiadását.

Az asztalfőn ülő főkonzulon, akinek jobbján Caroline Carmichael kapott helyet, nem látszott semmi nyugtalanság, ami pedig megbocsátható lett volna olyasvalakitől, aki bizonyítottan szerepel a terroristák feketelistáján; sőt: udvariasan és élénken diszkurált diszvendégével, érdeklődött Caroline körülményei és munkája felől, megkérdezte, mi a benyomása Európáról és eddigi külügyi vendéglátóiról, és hogy tetszik neki Amszterdam. – Gyönyörű város – felelte Caroline, majd kis tétovázás után hozzátette –, csak kissé elhanyagolt. – Hát igen – dűnnyögte Price úr mosolyogva –, csakugyan elhanyagolt. – A pazarul megterített asztal távoli végén, a sokágú gyertyatartótól alig láthatóan Price-né folytatott temperamentumos háziasszonyi társalgást a vendégekkel, s közben bakfis módjára fel-felkacagott. A felszolgált menü közel-keleti volt, pontosabban iráni, csupa laktató, finom és Caroline Carmichael számára teljesen új dolog; finom volt a bor is, és gyorsan a fejébe szállt. Inge jelent meg a lengőajtóban, hogy leszedje a tányérokat az első fogás után; frontális harcmódorában volt valami ártatlanság. Rámosolygott Caroline Carmichaelre.

Caroline szívét egyszerű öröm öntötte el. – De gyönyörű ez az egész! – mondta Price úrnak. – A terem, az asztal, minden! Milyen szenzációs az életük!

Norman Price Caroline Carmichaelre nézett, és elmosolyodott; először udvariasan, de aztán kissé élénkebben. – Igen, tudja – felelte elgondolkodva –, tulajdonképpen így van. Idestova negyven éve csinálom Georgine-nal együtt, és igen, tényleg szenzációs.

Price-ék dolgoztak a Szovjetunióban, Nyugat-Afrikában, Iránban, Japánban, Németországban, megint Iránban, aztán Norvégiában. A külföldi szolgálatot washingtoni évek szakították meg, de a Price házaspár a gyerekneveléssel járó nehézségek ellenére mindig szívesebben élt külföldön. Price úr minden olyan ország nyelvét megtanulta, ahol szolgálatot teljesített, az illető nép történelmét és kultúráját is igyekezett a lehető legjobban megismerni, és igen, bólintott Caroline kérdésére, Irán nőtt legeslegjobban a szívükhöz. – Még most is nagyon-nagyon visszavágyunk, Georgine is, én is. – A forradalom előtt, amikor Price úr a teheráni követség második embere volt, csupa olyan iránit ismertek – nem a sahról meg a környezetéről beszélek, hanem a többiekről –, akik egytől egyig rendkívül érzékeny, művelt és nagyszerű emberek voltak, értelmiségiek: tanárok, orvosok, tudósok, művészek. Micsoda csapás érte őket! És milyen csapás ez a világnak! – Nyilván nagyon fel volt dűlva, amikor... – ügyetlenkedett Caroline. – A feldűltség szó – jegyezte meg Price mosolyogva – nem szerepelhet egy diplomata szótárában, Carmichael kisasszony. – Nem szedte szaporán a levegőt, de mélyeket lélegzett; most meglátszott rajta a kor és valami zaklatottság. Caroline észrevette, hogy Price az utolsó cseppig kiitta a borát, s a pohár alján meggyűlt üledékre szögezi tekintetét.

Később, a vacsora közepe táján Price úrba mintha visszatért volna az érdeklődés Caroline Carmichael iránt, és a szüleiről tudakozódott: élnek-e. Caroline beszélt neki

az apjáról, de meglehetősen szűkszavúan, s leginkább eredményeit meg hosszú, termékeny és alighanem boldog szakmai pályafutását hangsúlyozta. Elvégre így akar rá emlékezni. Így fog rá emlékezni. Az ő apja, mondta most Price szeretetteljes és nosztalgikus mosoly kíséretében, ezermester volt, sőt ifjúkorában félprofi bokszo, aki New York környéki klubokban, valószínűleg nem teljesen legális klubokban bokszolt. – Néha csak karórakért szállt ringbe – mondta Price úr. – Egy régi fényképen mind a két karján vagy fél tucat óra díszleg. – Igazán? – kiáltott fel Caroline. A meghatottság könnyeket csalt a szemébe, mintha legalábbis ott volna előtte a szépiabarna tónusú, töredezett fénykép. Ahogy felpillantott, látta, hogy Inge Price épp most lép ki a lengőajtón, karján hatalmas metszett üveg salátástál.

Miután felszolgálták a salátát, Price úr azt mondta: – Látom, összeismerkedett a lányommal, Carmichael kisasszony –, mire Caroline tétova igent mormolt. – A legkisebb lányunk szélsőségesen önálló teremtes – folytatta Price semleges hangon –, talán mert mindig ő volt a kisbaba a családban, hiszen tizennyolc év van közte meg Robert, a legidősebb között. Inge például fogta magát, és otthagya Benningtont, nem szólt sem itthon, sem az egyetemen, és egy szál hátizsákkal elment Kanadába. Egy időre. – Elhallgatott, fejét ingatta, sóhajtozott. Caroline nem tudta eldönteni, kényszeredett-e a hangja vagy gondterhelt. Vigyázva, nehogy túlságosan kíváncsinak tűnjék, föltett egy-két óvatos kérdést Inge Price-ról: mit tanul szívesen, hogyan viselte, hogy különféle idegen országokban nevelkedett, mennyi időre van most itt náluk, Amszterdamban. – Ó, remélem, nem soká – felelte Price úr –, ...Amszterdam veszélyes. – Caroline kérdő pillantását látva hozzátette: – Mármint a fiataloknak. Az olyan fiataloknak, akiknek nincsen munkájuk és jövedelmük, viszont szeretnek... – kereste a megfelelő szót – szeretnek „sodródni”.

Sodródni! Caroline Carmichael, akinek az élete csupa program, beosztás, határidő és kötelezettség, roppant vonzónak találta ezt a gondolatot.

A hosszú asztal többi részén jóval elvontabb és kevésbé személyes társalgás folyt, s most a főkonzul is meg Caroline Carmichael is igyekezett bekapcsolódni valamelyikbe, hiszen ilyen formális összejövetelen nem szokás, hogy ketten ennyire csak egymással beszélgessenek; a levegő, a víz meg a talajszennyezéséről volt szó („Kelet-Németország a leggyalázatosabb, de Franciaország se nagyon marad el mögötte”), az európai AIDS-helyzetről („Mi nem fogjuk elkövetni azt a hibát, amit az Egyesült Államok, hogy nem ad ingyenes tűket a kábítószereseknek”) és második világháborús emlékekről, amelyek még mindig fájdalmasan elevenek („A hollandok még 1945 derekán is éheztek és állati sorban éltek, amikor Európa jó része már rég felszabadult”). Szó esett, bár futólag és ködösen a CIA-ról és legutóbbi közép-amerikai akcióiról, melyeket az aznapi *International Herald Tribune* szalagcíme hozott, s Peter Zaller azzal vonta magára az asztaltársaság figyelmét, hogy gyászos hangon megjegyezte: – Úgy látszik, senki se gondol arra, még a legtájékozottabbak sem, hogy a Központi Hírszerző Szolgálat dolgo elsősorban az elemzés, s a munkatársaknak csupán három százaléka foglalkozik titkos akciókkal. – És nincs közvetlen kapcsolat a kettő között? – tudakolta szkeptikusan egy német professzor. – Alig-alig kommunikálnak – felelte Zaller. – Akkor talán többet kéne kommunikálniuk – szűrte le a német professzor. Eljutottak a kávéig; Zaller, aki talizmánként szorongatta meggyújtatlan pipáját, elpárolgott az asztaltól – telefonálni megy, tűnődött Caroline, vagy csak a vendégfürdőszobába? –, Price-né pedig jókedvűen megállapította: – Micsoda végtelen tapintat van ebben a Peterben, egyszerűen imádom ezt az embert, hogy társaságban semmi áron rá nem gyűjtana arra a szörnyű pipára. – A társalgás így a dohányzásra terelődött, kifejtették véleményüket a hajdani

dohányosok, akik már leszoktak, kifejtették véleményüket az aktív dohányosok, akik szeretnének felhagyni a káros szenvedéllyel, és kifejtették véleményüket azok, akik dohányoznak, és szilárd meggyőződéssel folytatni akarják, Price-né pedig, aki nemigen figyelt, csak eufóriában úszott, mivel immár úgy festett, baj nélkül lezajlik a vacsora, pedig a háziasszony eleinte a legrosszabbtól tartott, most éles hangon leszögezte: – Mindent csak módjával, mondta mindig édesapám! A bűnt is! – Ekkor a német professzor, Price-ék régi barátja, Friedrich nevű, szemüveges, kövérkés, nehézkes férfi, aki alaposan benne volt a korban, és amerikai irodalmat tanított a Mainzi Egyetemen, elmesélte az asztaltársaságnak, hogyan vett részt a második világháborúban „körülbelül tizenöt percig”: 1943-ban tizennyolc évesen ejtőernyővel ledobták a szövetségesek által megszállt francia területre, ott azonnal fogságba esett, s a háború hátralévő részét az Illinois állambeli Galesburg hadifogolytáborában töltötte. – Galesburg! – kiáltott fel önkéntelenül Caroline Carmichael. – Én Galesburgban születtem! – Friedrich rámosolygott, előtűntek elszíneződött, széles fogai. – De biztosan jóval később, mint hogy én ott voltam, Carmichael kisasszony! – mondta gálánsan.

Ekkor szólalt meg a vészcsengő.

Harsány, sivító hangja volt, erősebb, mint egy sípé, mégsem szirénahang – és Caroline Carmichael majdhogynem nyugodtan azt gondolta, most jön.

Price-ék és a konzulátus emberei nyomban kezükbe vették az irányítást, olyan gyorsan, ügyesen és módszeresen intézkedtek, mintha már számtalanszor elpróbálták volna ezt a jelenetet. Georgine Price, akiről bizvást képzelhette az ember, hogy hisztérikussá válik, azonnal akcióba lépett, székéről fölkelve kitérta a háta mögött lévő franciaablakokat, és segített kitessékelni rémült vendégeit a teraszra, majd a néhány lépcsőfokon le a fűre. Caroline Carmichael, akárcsak a többiek, rögtön engedelmeskedett, hiszen nem is volt rá idő, hogy pánikba essen, s a főkonzul halk és bámulatosan határozott hangja úgy megnyugtatta, mint egy diáklányt, aki iskolai tűzrendészeti gyakorlaton vesz részt. – Itt tessék kimenni. Ezen az ajtón. Inge, gyere. Erre, kifelé. Igen. Aztán rögtön jobbra. – Caroline Carmichael borzongva álldogált a fűvön, beszívta a csipősen friss, nedves éjszakai levegőt, amely tele volt rózsailattal, vagy legalábbis ezt képzelte, s összefonta magán a karját, hogy görcsös fogvacogását megállítsa. Beleiben érezte legerősebben a döbbenetet, a sors iróniáját, hogy a lehetőség, melynek gondolatával órák óta játszik – káosz tör ki, s öt arc nélküli idegenek támadják meg és gyilkolják le –, immár nem pusztá képzeltetés.

A rezidencián másodpercek alatt teljes készültség alakult ki. Minden ablak kivilágosodott, s a bokrokban felgyulladó reflektorok fényében úgy festett a rózsaszínű kő- és stukkópalota, mint valami izléstelen hollywoodi diszlet. Férfihangok hallatszottak és nehéz léptek. A sivitás rendületlenül szólt. Caroline Carmichael eltűnődött: vajon ostrom alatt áll a rezidencia? Lőttek már? Mindjárt bomba robban? Hátrálni kezdett a fűben, torkát szorongatta a félelem. Nem akar meghalni. Fél a haláltól. Odafent nagyon fekete volt az éjszakai ég, Caroline látását számtalan hunyorgó csillag kuszálta össze, eszébe jutott az apja, a magányos, rémült, haldokló öreg, akit koponyája, ez az esendő tok tart fogva. Ha most életben marad, gondolta Caroline, azonnal hazarepül, és bocsánatot kér tőle. Mert apjának igaza van: sose szerette eléggé.

Egy kéz fogta meg a kezét, és megszorította. Inge suttogott a fülébe: – Ne féljen. A papa nem hagyja, hogy történjen velünk valami!

A riasztó hirtelen hallgatott el. Price úr, aki az előbb nyilván visszament a házba, most megjelent az ajtóban, és tenyeréből tölcserű formálva, hangjában keresetlen derűvel kikiáltott: – Bocsánat! Téves riadó! Csak a füstdetektor jelzett!

– Szörnyen sajnálom, és szörnyen röstellem – vallotta be Peter Zaller vörösen és kínjában verejtékezve, de megnyugtatták, hogy cseppet se sajnálkozzon és restelkedjen, elvégre százszor inkább ő meg a pipája, mint egy igazi riadó. – De hát olyan hülyén érzem magam – mondta Zaller, mire Price-né vadul fölnevetett, megragadta a legközelebb ülő hölgyvendég kezét, és azt mondta: – Dehogy, dehogy, dehogy. Mi vagyunk a hülyék. Túlságosan érzékeny az az átok füstdetektor!

Az este röpké további része ebben a kedélyes, kissé kótyagos hangulatban telt, és Caroline Carmichael eltűnődött, milyen komikus az élet, milyen velejéig ostoba és bohózatba illő, sőt tulajdonképpen anekdotikus, elvégre egész takaros kis történet kerekedne abból, hogy az amszterdami főkonzul rezidenciáján a tiszteletére adott előkelő fogadás vendégei azért szaladtak szét és rémültek halálra, mert valaki a fürdőszobába osont be mindenhonnan száműzött pipáját elszívni, *s az illető nem volt más, mint a CIA tiszte.*

A vacsoravendégek mintegy vezényszóra pontban tizenegykor szétszéledtek. Caroline, mielőtt Bonnerék hazavitték volna a Stedelijk Múzeum melletti kis szállodájába, megbeszélte Ingével, hogy másnap reggel kilenckor találkoznak a szálloda kávézójában. (– Ott leszek! És aztán elviszem múzeumokba! – ígérte Inge.) Price úr a búcsúkézfogásnál őszintén sajnálta, hogy Caroline már csak két napot marad Amszterdamban: – Annyira kellemesen beszélgettünk, Carmichael kisasszony. – Price-né olyan melegen ölelte meg Caroline-t, mintha valódi ostromot éltek volna át együtt, s rekedten a fülébe súgta: – De jó lenne, ha a lányomat olyan ember tanítaná, mint ön, Carmichael kisasszony! Ha másképp nem, hát levelező úton! Nagyon jót tenne neki, ha végre-valahára használnia kéne a fejét. Mert csak vesztegeti az időt, kacérkodik a veszéllyel: örökösen csavargókat vesz pártfogásába, szerencsétleneket... – A főkonzul megfogta felesége karját, és szeliden figyelmeztette: – Georgine, kedvesem, Carmichael kisasszonyt várja a kocsí. – Suzie, az izgága terrier, akit a riasztócsengőtől meg a ház kiűritésétől szemlátomást csillapíthatatlan izgalom fogott el, vadul csaholt, körme megállás nélkül kopogott az előcsarnok márványpadlóján, nedves és hideg kis orra pedig egyre ott okvetetlenkedett Caroline Carmichael térde körül.

Odakint, a kocsí kitárt hátsó ajtajánál tengerészgyalogos őr állt, arcára rádermedt a düh, a megvetés vagy csak a közönséges unalom.

Reggel azután, noha Caroline Carmichael türelmesen várt a szálloda kávézójában, kávéját kortyolgatta, és újabb műveket meg neveket írt hozzá az Inge Price-nak szánt listához, a fiatal nő még jóval tíz után se jött meg. Caroline asztala az utcára nézett, s a kinti mozgás – a sok autó, járókelő, biciklista – lekötötte a figyelmét. De Inge se nem jött, se nem telefonált.

Caroline szerényen megreggelizett, szikkadt lekváros zsemlet meg egy pohár meglehetősen műizű narancslét; cédulát hagyott Ingének a szálloda tulajdonosnőjénél („Tizenegyig odafönt leszek a szobámban, egyenesen jöjjön fel! 302”), és azzal ment vissza a szobájába, hogy ha Inge tizenegyig se jön meg, akkor elmegy a Stedelijk Múzeumba. És mert ez annyira közel van, talán a Van Gogh Múzeumba is.

Így hát azzal ült le a szűk és elég barátságtalan kis szobában, hogy igazából nem is vár, hanem egyszerűen olvas, hiszen mindig is szeretete volna elolvasni az *Anna Frank naplóját*, s adódhat-e jobb alkalom, mint épp most, amikor itt van, alig néhány mérföldnyire a Frank család házától? A könyv pedig olyan elragadó volt, a fiatal lány hangja olyan szépen és tragikusan árnyalt, hogy majdnem fél tizenkettő lett, mire Caroline megnézte az órát. Idegességében, amelyet kétségtelenül az előző esti riadalom

meg a rá következő álmatlan éjszaka okozott, képtelen volt kronológiai sorrendben olvasni a naplót; az izgalom és a feszültség fokozódásától tartva ide-oda lapozgatott, s a könyv vége felé zsibbadt rémülettel ezt olvasta: *„Búcsúzom tőled, mielőtt meghalunk. Drága Papa: búcsúzom tőled. Annyira szeretnénk élni, de most már minden oda van: nekünk már nem szabad élnünk! Annyira félek ettől a haláltól, mert a kisgyerekeket élve dobják a sírgödörbe. Isten veled mindörökre. Csókollak.”*

Caroline Carmichael kapta a viharkabátját meg az esernyőjét, és elrohant hazulról. Amikor odakint sétált az esőben, a megdöntött esernyő alatt, ki-kitérve a száguldó biciklisták elől, azt mondta magában: ez semmiség, ez a sérelem és csalódás semmiség, gondolj csak az igazi csalódásra, az igazi sérelemre, az igazi terrorizmusra és terrorra, gondolj Anna Frankra és a többi sok millióra, a sírgödörbe lökött élő gyerekekre, gondolj bárkire és bármire, csak ne a harminchét éves, egyedülálló Caroline Carmichaelre, aki itt sétál vakon egy ónszürke városban, és azt mondja magában: *csavargók meg szerencsétlenek, hát mire számítottál?*

Azt szeretném, ha én volnék maga.

Elmélyült másfél órát töltött a Stedelijk Múzeumban, aztán megebédelhetett volna az ízléses kávéházban, de inkább visszament a szállodába, hátha, míg oda volt, befutott Inge Price lélekszakadva, szabadkozva, szemébe lógó hajjal. Caroline Carmichael, noha látta, hogy fachjában semmi, csak a hatalmas szobakulcs, azért megkérdezte a portást, nincs-e valami üzenet. Nincsen, hangzott a válasz.

Így hát ő irt cédulát Ingének, hogy ha megjön, a portás átadja neki, aztán újra nekivágott az esőnek, egyedül megebédelt egy közeli zsúfolt vendéglőben, amelyik ránézésre nem tűnt se drágának, sem elegánsnak, de mivel az amerikai dollár olyan keveset ért, végül mégiscsak elég drága volt. Mintha szűkmarkúságra hajló természetével dacolna, busás borraivalót hagyott az asztalon. Aztán elment a Van Gogh Múzeumba, némiképp szintén valamiféle daczból, mert Inge Price minden múzeum közül biztosan a Van Goghba vitte volna el – van-e stílusosabb amszterdami program két amerikai számára? Délután háromkor interjút kellett adnia a szálloda kávézójában, így hát hazament, s szinte jólesően hallgatta a fiatal holland riporternő jól értesült és provokatív kérdéseit; az Inge Price távolmaradása okozta sértettségének, rosszkedvének és zavarodottságának, ha volt is ilyen, nem adta semmi jelét.

Aztán megint útnak indult: vágyott a szabadba. Nem bánta a szakadatlan esőt, a szembántó falfirkákat. Magas nyergű, magas kormányú, komor, öreg bicikliklen suhantak el mellette a hollandok, festetlen bicikliklen, sápadtak és komorak voltak a holland arcok is, sápadt, kemény, ónszínű arcok, nem nélküliek, csontosak. Reggel majd felhívja a konzulátust, mielőtt kimegy a reptérre, üzenetet hagy Inge Price-nak, szűkszavú és tárgyyszerű üzenetet, s majd elküldi a lánynak a mű- és névjegyzéket is – attól, hogy a másik faragatlan, ő még lehet nagyvonalú. Már eldöntötte, hogy folytatja a körutazást; továbbmegy Hamburgba, Koppenhágába, Stockholmba, Oslóba. Nem utazik haza az apjához, hogy aztán megint goromba elutasítást kapjon – képtelen ötlet volna, szentimentális és céltalan. Caroline Carmichael pedig igazán céltudatos lény.

– Amerikai vagyok – gondolta – ...legalább. – Virágpiac mellett haladt el, s mert az eső már csak szitált, összecusukta és hóna alá vette az esernyőt. A komiszágban fogant gondolat kivirult a szivében, s annyira átformálta az arcát, hogy sorra utánafordultak a járókelők, némelyik talán honfitársa, kissé fürkésző tekintettel, félmosollyal, már-már ismerősként.

Pacskovszki Zsolt

A VÁROS EREZETE

„...néha kedvem volna kimenekülni a város szélére, és teljes erőből ordítani”, mondta M. A.-nak egy bárnak nevezett, zajos presszóban, péntek este volt, amikor egyetlen kocsmá az egész város, két langyos sör előtt ültek, a zenegépből egy „szirupos sláger” harsogott, „most is”, tette hozzá M. a nedves, csikkekkel és feketével ázott hamuval teli reklámhamutartóba meredve, majd csodálkozva, értetlenül a pincérnőre emelte a tekintetét, aki váratlanul két konyakot tett le az asztalukra, unottan bökve a pult felé: „az az úr küldi”, M. komoran kapta hátra a fejét, és kissé megvetően mérte végig a pult mellett álldogáló, napcserzett bőrű, öregedő férfit, aki felemelte a poharát, rámosolygott A.-ra, majd lassan odabaktatott hozzájuk, egy névjegyet nyújtott át M.-nek, angolul hebegve valamit, aztán nyomban vissza is sétált a poharához, a pult mellől figyelte őket, ők pedig tétován néztek egymásra, végül is úgy döntöttek, hogy megisszák a konyakot, de alig hörpölték fel, máris ott volt két újabb pohár az asztalukon, a férfi is ott állt ismét, és nem éppen kedvesen megdorgálta M.-et, amiért az asztalon hagyta a névjegyet, holott úgy illett volna, hogy a zsebébe csúsztassa, „you are not gentleman”, mondta, közben vágyakozó pillantást vetett gátlástalanul A.-ra, és ők most már jobbnak látták, ha távoznak, a férfi azonban valahogy megelőzte őket, mire kifizették a sört, és kitámolyogtak az utcára, már ott állt a presszó előtt a Mercedesével, és felajánlotta („I am gentleman”), hogy elviszi őket egy darabon, talán a két konyak miatt volt, ami a fejükbe szállt, hogy ezúttal alig ellenkeztek, és akkor sem kezdtek el tiltakozni, amikor már sejtették, hogy a férfi a lakására viszi őket, egy park mögött lakott, a szekrény tetején, a nappaliban rengeteg teli üveg sorakozott, márkás tömények és furcsa színű likőrök, a férfi újra meg újra színültig töltötte M. poharát, ő azonban csak QUEEN-t ivott, fényképeket mutogatott nekik a nyaralóiról, a volt feleségéről, a bátyjáról, „aki miniszter”, átöltöztek, bő, himzett selyem hálóingeket öltöttek magukra, M. megtántorodott, és a férfi nyomban karon ragadta, hogy a széles franciaágyhoz kísérje, aludjanak csak itt, ő majd a másik szobában, a kerevetre dől le, M. szégyellte magát, lelkipurdalás fogta el, amiért ennyire gyenge, de A. hamarosan odabújt melléje, az arca zaklatott volt, „elővette a farkát”, suttogta lihegve, „alighogy lefeküdtél, elővette a farkát, hatalmas neki”, átölelte a részeg M.-et, „egy kicsit gyere belém”, suttogta, és mohón csókolni kezdte a száját, „de nincs nálam óvszer”, nyögte M., „nem baj, csak egy kicsit”, halkan, fojtottan szeretkezni kezdtek, a férfi azonban, mintha lesben állt volna, hirtelen odafeküdt a lány mellé, megpróbálta magához húzni a száját, A. felsikított, mind a hárman talpra ugrottak, „finish, finish”, morogta sértődötten a férfi, ők pedig némán vetették le a hálóingeket, némán, sápadtan ráncigálták magukra a gönceiket, és kullogtak le az utcára, ahol aztán egyszerre csak kirobbant belőlük a nevetés, nevettek, az oldalukat fogták, és hitetlenkedve kiabáltak: „van ilyen?”, felébresztve ezzel L.-t, aki néhány lépésnyire szendergett, elnyomta az álom egy padon, miután elmenekült F.-éktől, aki két évig padtársa volt a középiskolában, a napokban véletlenül melléje ült le egy villamoson, és F. meghívta vacsorára: „van egy kis szerény lakásunk”, I. azonban kénytelen volt lenyelni egy hernyót abban a

kétszintes, „szerény lakásban”, tulajdonképpen már az első pillanatokban érezte, hogy baj lesz, már a tágas előszobában, az volt a megrögzött szokása ugyanis, hogy mielőtt belépett egy idegen lakásba, lopva végigrántotta az ujját mindjárt az első szekrény tetején, a következő alkalmas pillanatban pedig megvizsgálta az eredményt, s ha a bőrredőkbe, a finom mélyedésekbe nem ragadt semmi kosz, később még óvatosan megpróbálkozott az ablakkal is, amelyet azért nem szoktak naponta lemosni, nem szeretne, ha tiszta maradt az ujjá, igaz, azt sem, ha túlzottan sok mocskot talált, valami arányos mennyiséget keresett, de F.-éknél egyetlen porszemet sem talált, egyetlen apró porszemet sem, így aztán kissé kedveszegetten ült oda a vacsorához, jobbra F. beszélt, idegesítően nevette fel a saját, végsőkéig erőltetett „poénjain”, azt hitte magáról, hogy van humora, I. egyre jobban feszengett, a szeme sarkából látta, hogy F. élettársa, egy hirtelenszöke lány, aki olyan édeskésen szólalt meg néha, mintha cukrot szopogatott volna, kritikusan méregeti őt, amiért nincs elragadtatva F. „zsenialitásától”, más nyelvet beszéltek, ez már rögtön a vacsora elején kiderült, ez már valahogy nem az az idő volt, amikor még lyukakat furkáltak, ő meg F., a lányöltözők falaiba, I. egyre gyorsabban tömködté a szájába az ételt, mignem hirtelen megállt a levegő az asztal felett, hirtelen valami lehetetlen történt: I. salátáján egy hernyó, egy kifejlett káposztalepke-hernyó, egy *Pieris Brassicae* araszolgatott, a lány tűzvörös lett, nem mert felnézni, nem mert szólni, ahogy F. sem, I. látta, hogy abban reménykednek titkon, hogy a másik talán nem vette észre a hernyót, fél kézzel turkáltak a tányérjukban, a másikat valószínűleg összekulcsolták az asztal alatt, I. sem mert felkiáltani meglepetésében, vagy legalább rosszallóan megcsóválni a fejét, komoran göngyölt be a feszült csendben a hernyót a salátalevélbe, „miért nem esztek?” kérdezte halkán, az egész falatot szinte rágás nélkül nyelte le, és hányingerrel roskadt le az első padra az utcán, ahol most felébresztette a fiatalok féktelen nevetése, rosszkedvűen állt fel, és szédelgett odébb, egy borozóig, de még csak leülni sem volt ideje, mert a mélyvörös hajú, „madárarcú” pincérnő, Sz., aki éppen a sarokba, L. asztalához igyekezett, ellenségesen ráfordult: „záróra van!”, majd durván rázogató-keltegetni kezdte az asztalra borulva alvó L.-t, aki néhány várakozással teli, boldog nap után most teljesen magába roskadt, néhány nappal korábban ismét megpillantotta X.-et egy buszmegállóban, végre összeszedte a bátorságát, és megszólította, váltott vele néhány szót, úgy tűnt, a lány még nagyobb zavarban van, mint ő, zavartan mosolygott, „most sietek”, mondta, de felírta a telefonszámát, ő pedig napokig húzta-halasztgatta, hogy felhívja, valahogy jó volt halogatni, minél tovább várakozásban élni, „szerelem, szerelem, e kettő kell nekem”, és: „a legszebb lány életemben”, mosolygott esténként a tükörbe, de aztán mégiscsak el kellett szánnia magát, és tárcsázni a számot, a kagylót azonban egy idős nő vette fel, „nem, itt nem lakik, kedvesem, semmiféle X.”, mondta szinte sajnálkozva, L. gyomrában, a nemi szerve tájékán pedig bizsergés támadt, egyszerűen nem akarta elhinni, hogy X. hamis számot adott meg neki, és most, ahogy kénytelen volt felállni az asztaltól, és otthagyni a borozót, úgy érezte, nincs ereje semmihez, nincs ereje továbbcsinálni „ezt az egészet”, minden hiábavaló és értelmetlen, még a halál is, leverten lépkedett a sötét utcákon, és mint ilyenkor mindig, D. jutott végül eszébe, a múlt, az „egyetlen szerelem”, tizenhét éves kora és D., a csókok a kapualjakban és egy dermesztő hajnalon a hullámvasút tetején, D., akiből egy viasztömb, egy gondosan kiöntött lábnyom maradt csupán, amelyet féltve őrzött a fiókja mélyén, D., akinek – ezt nem tudta – nemrégiben meghalt az apja, hirtelen nem volt többé, és D. tehetetlenül álldogált a sír előtt a temetést követő napokban, néha órákig ott maradt, az öklét ha-

rapdálta, és könnyes szemmel bámulta a sírfeliratot, mióta azonban megismerkedett K.-val, félt már kimenni a temetőbe, lelkiismeret-furdalást érzett az apjával szemben, amiért a „szeme láttára” fogadta el K. közeledését, aki – mint bevallotta – maga is némi lelki-furdalással bolyongott a sirok között, „egy novellához keresek neveket”, mondta, „mit gondol, maga szerint szentségtörés ez?”, D.-nek tetszett, hogy a fiú magázza, volt ebben valami titokszerű, gyermekkorában mindig a tükrök mögé szeretett volna nézni, most azonban, huszonegy évesen tudta már, hogy a szerelmeket a távolság és a titkok éltetik, „én belélegezni szeretném csupán az embereket”, ismételte az egyik kedvenc könyvében talált gondolatot, és egyik este, amikor már-már elindult volna egymás felé a szájuk, az utolsó pillanatban mindketten visszahúzták, K. arcán lágy mosoly futott át, furcsa, ismeretlen boldogság járta át, miközben hazafelé sétált, otthon azonban lassan ingerültség fogta el, talán mert nem tudta egyik családtagjával sem megosztani ezt a boldogságot, talán mert mióta szerelmes volt, csak küszködött az írással, a szövegei valahogy nem akarták „írni önmagukat”, és állandóan az öccsét piszkálta, J.-t, „csinálj már valamit a pattanásaiddal, hogy nézel ki!”, förmedt rá újra meg újra, míg J. sirva nem fakadt, „elmegyek világgá”, szipogta duzzogva, „mit akarsz?”, ugrott oda hozzá az egyik ilyen alkalommal az apja, Gy., és az inge gallérjánál fogva a levegőbe rántotta, „mit akarsz te?”, rossz napja volt, ingázott, és aznap délután egy csoport kisiskolást fogott ki a vonaton, zsvajgó kisiskolásokat, akik között, amikor rágyújtott egy cigarettára, sugdolózás támadt, majd – mintegy vezényszóra – valamennyien köhögőrohamot színeltek, némelyikük annyira erőltette, hogy egészen elilult tőle az arca, aztán már a hamutartókat is csapkodták, és Gy., mielőtt annyira feldühödött volna, hogy rájuk ordít, gyorsan kimenekült a WC-re, ahol, miután bereteszte az ajtót, valahogy olyan szerencsétlenül hajolt előre, hogy egy négyrét hajtott papír, amelyre egy fontos telefonszámot firkantott fel, kicsúszott az inge zsebéből, egyenesen a WC-kagyló felé pottyant, ő pedig riadtan, reflexszerűen kapott utána, és sikerült is megragadnia, csakhogy a következő pillanatban rémülten kellett tapasztalnia, hogy nem bírja kihúzni a kezét a lyukból, egyre sápadtabb lett, egyre ijedtebb, míg végre, néhány horzsolás árán ki tudta ráncigálni az öklét, az idegei azonban annyira elgyengültek közben, hogy amikor leszállt a pályaudvaron, és elindult a metró felé, durván vállon taszította a némi apró reményében eléje toppanó C.-t, annyira durván, hogy később el is szégyellte magát, „eredjen innen a pokolba!”, kiáltott rá az öregre, aki a földre tántorodott, és az öklét rázva elátkozta őt, „szemetek vagytok mindahányan”, emelte homályos tekintetét a mellette elhaladó U.-ra, az azonban pillantásra sem méltatta, két rendőrt figyelt éppen, akik egy pilótakabátos, zömök, kopasz férfit nyomtak az egyik falhoz, hogy tetőtől talpig megmotozzák, sőt még a szájába is belenéztek, szétfeszítve az állkapcsát, „hagyjanak!”, ordított fel magából kikelve a férfi, H., olyan hangos és fájdalmas ordítás szakadt ki belőle, hogy még Zs. is felkapta a fejét, aki a közelben, egy kötőmbön ült Á.-val, egyre fáradtabban szorítva az arcát a két tenyere közé, „veled nem lehet beszélni ma? hallod – sóhajtott fel –, megbántottalak valamivel? válaszolj, légy szíves, megbántottalak valamivel?”, Á. az ádáz pillantásokat vető férfit, H.-t bámulta, „fáj a fogam”, mondta, majd kis szünet után megismételte, nyafogó orrhangon Zs. után kiáltotta: „a fogam!”, Zs. ugyanis felpattant, hogy mosolyogva odalépjen N.-hez, aki tőlük néhány méternyire éppen a metróból kizúduló tömegben próbált átkiGYÓZNI, kezét fogtak, odébb húzódtak, „megyek, visszacserélek egy könyvet”, mondta N., „majdnem minden második lap üres”, egy darabig némán álldogáltak még, aztán ismét kezét szorították, „majd valamikor”, mosolygott

rá N. Zs.-re, és energikus léptekkel továbbindult a könyvesbolt felé, ahol nyomban lelohadt a kedve, a fiatal eladólány csak a vállát vonogatta, és a fejét rázta: „értse meg, uram, nem nem akarom, hanem nem tudom kicserélni”, ami igaz is volt, N. azonban, mintha nem is hallotta volna, idegesen lapozott tovább a regényben, „tessék, ez is üres!”, csapott rá a tenyerével az egyik fehér oldalra, „és ez is! vagy maga lát rajta valamit? most mondja meg őszintén, lát rajta valamit?”, és a lány szeméhez emelte a könyvet.

„Végül keserűen legyintve továbbment, leballagott egy nyilvános vizeldébe, az asztal mögött két hosszú hajú lány ült, azazhogy az egyikük éppen felemelkedett, „1990-ben ekkorát láttam”, mutatott a kezével vagy harminc centit, majd némán bekasszírozta tőle a tizest, mind a kettő rongyos, „MAKE LOVE, NOT CHILDREN!” feliratú trikót viselt, ő azonban nem tudott angolul, otthagya őket, belépett a férfimosdóba, ahol az egyik tükör előtt egy meztelen felsőtestű fiatalember, B. méregette az izmait, majd a levegőbe öklözött, és odakiáltotta egy másik, egy kockás inges fiatalembernek, aki az egyik piszoár előtt állt: „és a barátnőjét láttad már?”, E.-ről beszélgettek, egy festőgrafikusról, egy volt évfolyamtársukról, akinek – „ki tudja, hogyan” – több vászna is elkelt nemrégiben, holott nem voltak többek egyszerű Edward Hopper-utánérzéseknél, gunyoros-epés megjegyzéseket tettek, mit sem sejtve arról, hogy mennyire szenved E. éppen ettől az „eredetietlenségtől”, hogy belül fojtogató üresség kinozza, amely elől egyre gyakrabban próbált porok „színes álmaiba” menekülni, és olyankor R. könnybe lábadt szemmel hagyta ott, de már nem az anyjához ment, nem T.-hez, hanem vakon bele az éjszakába, mert az asszony, ha meglátogatta, egyre csak a kezét tördelte, a szemében vád volt, amiért elköltözött tőle, és sosem mulasztotta el nekiszegezni a kérdést: „mikor voltál utoljára templomban?”, inkább kóborolt tehát, bolyongott az utcákon, míg végül le nem roskadt egy kerítés vagy egy fal tövébe, és csak ült felhúzott térdrel, arcán fekete keretes szemüvegével, akár egy ejtőernyős, aki hirtelen odapottyant az égből, vagy – mint legutóbb – felment a barátnőjéhez, S.-hez, akit G. társaságában talált, a lány éppen a férfi körmeit vagdosta, mosolyogtak, olyanok voltak, mintha csendes meghittségben élnének, de ez csupán a látszat volt, mert ha S. nem volt is közömbös a jóképű, „kissé *mastroiannis*” férfi számára, érezte, hogy az, bár szemlátomást szívesen szerelmeskedett vele, gyakran gondol közben valaki másra, valószínűleg azonban G. előtt egyre ritkábban ködlött már csak fel O. „álmatag szeme, a seprűs szempillái, az érzéki mosolya és soha nem látott, bársonyos öle”, tudta, hogy már illúziókkal sem szabad élnie, tudta, hogy a lány egyetemista barátja, P., M. bátyja, O. beleegyezésével koccantotta őt állon nemrégiben, némi szóváltást követően, talán abban reménykedtek titkon, hogy majd visszaüt, „felfedve az igazi énjét”, és akkor O. úgy emlegetheti az esetet, mint ami „egyszer és mindenkorra lehetetlenné tesz mindent közöttük”, de G.-nek volt annyi lélekjelenléte, hogy ne üssön vissza, hanem a legközelebbi rendőrsre siessen, onnan azonban, azelőtt, hogy végigmondhatta volna, mi is történt pontosan, az ügyeletes tiszt, V. az orvoshoz irányította, hogy készíttessen előbb látéletet, de az arcán nem látszódott semmi nyom, már nem is érezte az ütés helyét, és maga V. is reménykedett, hogy nem zaklatja újból G., mivel néhány perccel később ziláltan, az egyik kezével a kislánya kezét fogva, a másikban pedig egy

vulkánfiber bőröndöt cipelve A. (egy másik A.) lépett a szobába, kivette V. ujjai közül a cigarettát, nagyot szippantott belőle, majd ellihegte, hogy torkig van, hogy próbálják meg együtt, ezúttal végleg szakított az élettársával, Z.-vel, aki, miután A. faképnél hagyta, egy fémcsővel leverte a csillárt a nappaliban, majd bevágódott a kocsijába, és keringeni kezdett a városban, órák teltek el, míg végül lefékezett egy benzinkútnál, és kiugrott a Volkswagenből, hogy egy még parázsló cigarettavéget csippentve fel a földről, ingerülten odarontson egy német lányhoz, aki éppen stopolni próbált a kút kijáratánál, ráförmedt, izgágán hadonászott, csaknem megégetve a parázssal a megszeppent lány arcát, aztán fáradtan legyintett, visszabotorkált a kocsihoz, a csikket oda-pöckölte egy sötét, lassan növekvő benzintócsa mellé, és szinte szórakozottan, mosolyogva egy falevelet kezdett el bámulni, egy féreg rágta falevelet, amely meg-megrez-zent a könnyű esti szélben...

Kántor Péter

A NAGYNÉNÉM

Rövid tollú,
öreg, sovány madár,
frissen fodrászolta,
csőrét csücsörítve,
a sietségtől
billegve szinte,
gyors léptekkel
igyekszik, hogy igyekszik,
a hajnali Lukács uszoda tudja, hogy igyekszik,
a turistabakancsa tudja, hogy igyekszik,
a sónehéz medicinlabda tudja,
hegyesedő két pofacsontja,
bévül a láthatatlan
szürke acéllemezekből sodort acélkötél,
az az acélszürke kötél,
hetvenhét micsoda év sodorta
micsoda acélkötél!...
de még az se! az se tudja, hogy igyekszik
a metró felé
a nagynéném.
Nádszálkarcsú,
ibolyakék szemű,
világszép szőke nő.
Összezárt szájjal,
egyenest derékkal,
mint egy jezsuita rendfőnök,

igyekszik át, át, át, át, át,
át a zebrán.
Lazíts már!
Képtelen lazítani,
mindig is képtelen volt lazítani,
mintha a világ nem engedné,
mintha tőle függne,
széthullik-e a világ darabokra,
mert ha egyszer elbáméskodna,
a nap összevissza sütné,
a szél összevissza fújna,
ha egyszer elbáméskodna,
este megint csöngetnének,
elvinnék megint a férjét örökre,
de hiszen már elvitték régen,
hiszen nincs már férje azóta,
megint feldúlnák a lakást, megint
elszállítanák a könyveket,
és nem adnának semmilyen magyarázatot,
vagy csak semmilyen magyarázatot,
és a két kicsi gyerek
nem szabad, hogy tudja,
és nem lehetne sírni,
és nem sirna,
vagy még rosszabb lenne,
emberek jönnének lámpákkal,
bevilágítanának a lelkébe,
faggatnák, mikor tér belátásra,
mikor választ magának új férjet,
mikor választ új eszmét,
hoznának neki új ruhákat,
vagy még rosszabb lenne,
ha csak egyszer is meginogna,
ha tévedne, ha kételkedne,
ha azt kérdezné: most merre?
vagy ha egyszer nem érdekelné,
ha fűtyülni tudna mindenre,
de akkor ő már nem ő lenne,
akkor elpattanna az a kötél,
elpattanna, ha lazítana,
ha nem igyekezne szakadatlan,
ha nem hinné, hogy mindennek
célja van és oka van,
igazsága és hamissága,
haszna, kára és értelme,
ha nem hinné, hogy képes rá,
és hogy az ő feladata

istápolni a gyengéket,
 kádba dugni, lecsutakolni,
 és megmutatni nekik,
 megmutatni mindenkinek,
 megmutatni, megmutatni,
 ha nem akarná, ha nem volna
 muszáj neki megmutatni,
 akkor ő már nem ő volna.
 Homlokából fölfele fésült
 rövid, barna tolla
 frissen fodrászolta;
 ahogy elbilleg mellettem sietve,
 öreg madárforma,
 arcából kiáll az orra.

*

Megy a metró felé,
 a Csalogány utca felé,
 csattog a Csalogány utca;
 kis sós pogácsákat fúj a szél,
 fújja egész este, egész éjszaka,
 zörögnek, mint a platánlevelek;
 ezeket a kis sós pogácsákat
 ő süti,
 ő sütötte mindig,
 a születésnapomra.
 „Rólam ne írj soha!”
 Soha, soha,
 csak most az egyszer.

1988–1993. október 25.

SZEPTEMBER VÉGE

Pakol a nyár. Már ég veled!
 Mi bévül bújt, már bennreked.
 Eresztvén a levelek szélnek,
 kis semmiségekről beszélnek.
 Összeverődik, susog, zsémbel
 platánlevél platánlevéllel.
 Egy gesztenyét szedek neked.
 Pakol a nyár. Már ég veled.

SZERB ANTAL LEVELEI SZENTKUTHY MIKLÓSHOZ

Néhány héttel ezelőtt Szentkuthy Miklós könyvtárában egy Szerb Antal-kötetet vettem le a polcra, és kihullott belőle az alább közölt hét levél, több mint hatvanéves békés álmukat zavartam meg... (A 8. levelet a PIM kézirattárában Hegyi Katalin találta meg a Szentkuthy-levelezés rendezésekor.) Szentkuthy Miklóstól nemegyszer hallottam, mint megemésztetetlen pszichológiai tényt közölve a történetet: egy alkalommal kérte Szerb Antalt, adja vissza egyik neki írt levelét, mert abban olyan gondolatokat fejtett ki, melyek nincsenek meg másolatban, és szüksége volna rájuk. Szerb Antal válasza az volt, hogy sajnálja, de ő soha egyetlen levelet nem tart meg. Mind megy a papírkosárba, miután elolvasta.

Ezt a történetet alátámasztja az, hogy nemrégiben, Szerb Antalné halála után, Szerb Antal hagyatékában nagyon kevés levelet találtak a PIM munkatársai.

Itt, e levelek olvasásakor érezzük, hogy ez mekkora kár. Mert igaz, hogy nagyon jól kirajzolódik e levelekből Szerb Antal játékos, charme-os intellektusa, melegsívvű barátsága, sőt a háttérben Szentkuthy (akkor még Pfisterer) Miklós jelleme is. De sajnos ez utóbbi nagyon is hiányosan, és kettejük viszonyára vonatkozólag elmosódottan. Pontosan e levelek élettel te-

li hangvétele az, amely oly jóvátehetetlen űrt hagy bennünk a Pfisterer-levelek hiánya miatt. Még szerencse, hogy a FRIVO-LITÁSOK ÉS HITVALLÁSOK önéletrajzi valóság X. fejezetében (egyetemi évek, 1926–31) Szentkuthy részletesen beszél Szerb Antallal szövődött barátságáról. – Szerb Antal két ízben írt Szentkuthy Miklós munkáiról (PRAE. *Erdélyi Helikon*, 1934; FEJEZET A SZERELEMRŐL. *Válasz*, 1936), Szentkuthy három esszében emlékezett barátja munkásságára (GONDOLATOK A KÖNYVTÁRBAN. *Válasz*, 1946; SZERB ANTAL. *Magyarok*, 1946; SZERB ANTAL NOVELLÁI. Bevezetés a MADELON, AZ EB-hez. 1947; mindhárom írás újraközölve: MÚZSÁK TESTAMENTUMA. Magvető, 1985.)

Szerb Antal tanulmánya John Smithről: CAPTAIN JOHN SMITH IN TRANSYLVANIA. *Hungarian Quarterly*, 1940. – „*La chair est triste, hélas! et j'ai lu tous les livres*” – Stéphane Mallarmé BRISE MARINE című versének első sora; Illyés Gyula fordításában: „Szomorú, óh a test, s olvastam minden könyvet.” – Szerb Antal tanulmánya W. B. Yeats-ről: YEATS MAGYAR TÁRGYÚ KÖLTÉMÉNYE. *Debreceni Szemle*, 1930.

Tompa Mária

111 Gower Street, London W.C.1. 1930. március 15.

Kedves Miklós,

képzelteti, hogy meglepő levele súlyos feladatok elé állít. Először is szokásomtól eltérőleg kézzel kell írnom, mert a gépirásnak Maga esetleg szimbolikus személytelenséget tulajdonítana. Másodszor és főképp: levelét, a túl-szenzitív emberek furcsa taktikájával, olyan ügyesen formulázta meg, hogy belekényszerít engem valami sértő és jogtalan szuperioritás attitűdjébe, amitől iszonyodom.

Nézze, Miklós, egyelőre, munka-hipotézisként, vegyük úgy, hogy teljesen természetes dolog, hogy Maga ír nekem. Hiszen (úgy tudom) Halász Gábornak és más intimebb barátaimnak a köréhez tartozik, azok közé, akik nekem levelet szoktak írni, és ha történetesen otthon volnék, valószínűleg minden héten együtt volnánk, és jóban lennénk egymással. Aminthogy jóban is voltunk, amíg otthon voltam, legalábbis én Magát mindig a Nagyon Érdekesek kisszámú csoportjába osztottam, és örültem, ha rám szánta idejét.

Tehát: ha időközben nagyon szégyellné, hogy levelet írt nekem, rosszul teszi. És írjon máskor is.

Más dolog az, hogy meg vagyok győződve – ha Maga nem is írná expressis verbis –, hogy levelét elsősorban féltékenységből írta. Csak azt nem tudom, hogy ez a féltékenység személyes (egy bizonyos személyre vonatkozó) vagy pedig inkább valami komplikált és intellektuális dolog. Ha intellektuális: nagyon boldoggá tesz, ne haragudjék, mert a legszebb bók, amit életemben kaptam. Ha személyes: csacsiság – és ebben az esetben igen fontos tényeket tudnék Magának írni, de Magának kell kezdeni, különben megbocsáthatatlan indiszkréciót követek el. Ha nem érti, rendben van, és menjünk tovább.

Magamról – mit tudok írni; tudja, ki vagyok. Szentimentális stréber, aki teljesen megbízhatatlan, mert a saját életét elhanyagolja a munkája kedvéért, és a munkáját elhanyagolja egészen jelentéktelen kis személyes ügyek miatt, máskor. A barátaim Tóninak szoktak szólni, és nem Szerb Antal dr. úrnak. A barátaim tegezni is szoktak, de ehhez jelen esetben két pohár whisky is szükséges volna (amit különben ma este meg fogok inni a Maga egészségére, és a legközelebbi levélben tegezni fogom).

Komoly dolgok: délelőttönként a British Museumban tenyészek, és a régi angol irodalom magyar vonatkozásait bogarászom. By-the-way, Miklós, mindjárt megkérem egy szívésségre, mert praktikus természetű vagyok. Nem nézne utána, hogy írtak-e magyarul bizonyos Captain John Smithről, aki a XVI. század végén Magyarországon és Erdélyben járt, és kalandjait később igen érdekes módon írta meg? Tudom, hogy Kropf Lajos foglalkozott vele a kilencvenes években, és több cikket írt róla angol lapokba – nagyon kérem, állítsa össze a rá vonatkozó magyar bibliográfiát. Nézze meg kérem a *Budapesti Szemle*, az *E. Ph. K.* és talán a *Vasárnapi Újság* 1890 és azt követő kötetait, a Múzeum és az Egyetemi Könyvtár cédula-katalógusát John Smith és Kropf Lajos alatt, és kérdezze meg Halász Gábort, aki mindent tud. Hallatlan szemtelenség az embernek új barátjától mindjárt két délelőtti munkát kérni, sőt egy kicsit amerikai is, bár ahogy Maga gondolja. Ha nincs kedve, ne csinálja.

Mondom, ezt csinálom délelőtt. Délután a hotelem közös termeiben lógok. Hol olvasok, hol társalgok. És hallatlanul egyedül érzem magam. De érdekes: ez is olyan dolog, amit meg lehet szokni. Meg az eseménytelenséget, amibe csak az a szenzáció világít bele, hogy hetenként ellopják egy-két zsebkendőmet a mosásban. Most nem jut eszembe, melyik angol mondja (talán Hergesheimer, aki amerikai): ha volna olyasmi, mint pokol, az elkárhozottak már rég otthonosan éreznék magukat benne.

Válaszoljon.

Szerb Tóni

London, 1930. ápr. 4.

Kedves Miklós,
szóval nem szeretsz könyvtárba járni; enyhén szólva nem értem. Részemről nem tudok más megoldást elképzelni, részben a filológiai kérdések, részben a saját életem

számára. „Könyvtár nélkül semmi vagyunk”, mondhatta volna Könyves Kálmán, a jeles magyar király, ha nemzetünk rendelkezett volna az ő idejében könyvtárakkal.

De hagyjuk a halandzsát, amíg nem tudom, hogy mi a véleményed általában a halandzsáról. Én nagyon szeretem, mert oly szelid és biztos módja az önkifejezésnek, oly nyíltan és félreérthetetlenül kimondja: nézz nyugodtan a fejembe, ó atyám fia, nincs benne semmi, semmi. De a legtöbb ember nem veszi jó néven.

Hon- és nő-talanság (sőt nyug- is) egyaránt gyötör, a torkom is fáj, és fáradt is vagyok. Roskatag önbizalmamat az tartja fenn, hogy tegnapelőtt csináltam egy álom-analizist, ami később olyan helyesnek bizonyult, hogy magam is meg voltam döbbenve. A mai este, úgy képzeltem, hogy az intelligens heidelbergi ifjúval leszek, aki kedden tűnt fel a látóhatáron, de a heidelbergai fiatalember reggel letelefonált, kifogástalan német nyelven, és a vacsora-után problémája megint előttem áll, szokott megdöbbentőségében. Sörözni nem megyek, mert fáj a torkom, és nem érzem egészen jól magam.

La chair est triste hélas et j'ai lu tous les livres. Azt hiszem, így mondja az illető. De a névelőkre sose merek megesküdni.

Olvastad halhatatlan Vörösmarty-tanulmányom bevezető részét az utolsó *Minervá*-ban? Ha nem, haladéktalanul olvasd el, és írd róla, alkalomadtán.

Oly rémes, hogy az Enyedi utcában lakol. Én is laktam ott, és a neve hallatlanul evokatív a számomra, dolgokat, amikről jobb nem beszélni.

Ajánlom figyelmedbe W. B. Yeats költészetét. Szerettem volna nagy tanulmányt írni róla, de aztán összezsugorodott négy gépelt oldallá, és csak egy magyar tárgyú verséről szól. Amióta Pestről elmentem, nem tudok írni, és ezt öröndetes eseménynek tartom. Azt hiszem, a stilusom most van születőben valahol.

Miklósom, érd be ma ennyivel, növekvő torokfájásomra való tekintettel. És írd azért, változatlan buzgalommal,

őszintén a tiéd

Tóni

Páris, 1930. ápr. 17.

Kedves Miklós,

szellemtörténetileg elég nehéz volna skatulyázni levélírói stilusodat; Sturm und Drangnak eléggé stürmisch, de ez a folytonos önkínzás minden mellékmondat élén csak egy post-dosztojevszkiánus periódusban lehetséges, és a modern iskolából, amit Yeats a tragikus nemzedék után következő komikus nemzedéknek minősít, átvetted a perspektivikus és tanult iróniát. Mindazonáltal sajnálalak, hogy „szépirodalmi” vágyakat engedsz sarjadni magadban, mert önnön tapasztalatomból tudom, mennyire el tudja ez savanyítani az ember életét. Utóbbi időben kétszer is nekifutottam egy-egy merész géppel írt kalandnak, és a lázas izgalomban megírt obligát 40 oldal után (ná-lam, ha megmozdulok, az 40 oldal) mély sóhajjal tértem vissza a filológiához. Félek, hogy ez lesz a te sorsod is. Nagyon is minden hájjal megkentek vagyunk, nagyon is tudjuk, hogy nem szabad írni, semhogy valaha is tudjunk produkálni. De hidd el, nem fontos. Gondold el, micsoda barmok olvasnák legféltebb perverzitásaidat, ha regényt írnál, és vonulj vissza a nem-produkálás gögös szemérmébe.

Szemrehányásokat teszel, hogy egymás mellé levelezünk, de szemrehányásaidnak a konkrét értelme az, ha jól látom, hogy én vagyok az, akinek kutya kötelessége a te problematikádba belehatolni, ha össze akarunk hangolódni. Lehet, hogy igazad van, de álláspontod enyhén szólva egocentrikus, és attól félek, hogy a tudatod mélyén va-

lami olyasfajta vízió él a barátságról, hogy te szírod magadat, és a másik mégis csodál téged. Miklós, sokkal öregebb egyedlelkér vagyok, semhogy ne látnám meg a gőgöt minden alázatosságban, és jobb szeretném, ha egy kicsit nyíltabban gőgös volnál.

Mindazonáltal ne várd tőlem állandóan azt, hogy leborulva imádjalak. Én csak nőket szoktam leborulva imádni, és azokat is csak régebben. Törődj bele a distanciába és a közönybe, ami minden barátság alapja, és ne akard, hogy mi ketten mithoszt valósítsunk meg.

Bocsásd meg, hogy ilyen nyers vagyok. Talán ez männlicher Protest, amiért a levedben femininnek minősítettél. Nagyon sokféle vagyok, mint mindenki, és a levélben az ember tetszés szerint választhatja meg az attitűdjét.

Egyébként Párisban vagyok egy-két hétre húsvéti alkalmából, a válaszdod akár Párisba, akár Londonba írod, megkapom, de jobb, ha Párisba írsz. Vörösmartymra vonatkozó véleményedre örült kíváncsi vagyok.

Oelel:

Tóni

35 rue de Lyon, Paris

London, 1930. ápr. 29.

Kedves Miklós,

I am so sorry. Igazán nem gondoltam komolyan utolsó leveletemet, és teljesen igazad van, hogy felhasználtam az első kezem ügyébe eső pszichiátriai gorombaságot, hogy a fejedhez vágjam. De amilyen nyakatekert idegismerő vagy, talán meg fogod érteni: emberek, akik, mint én, egész életüket valami csakugyan feminin kedvességgel szaladgálják le, akik minden kiskutyával elbeszélgetnek az időjárásról, és zokognak, ha egy hordár nem szereti őket, időnként ellenállhatatlan kényszert éreznek, hogy nyerssek legyenek, természetesen azokkal szemben, akik legközelebb állnak. Leveleddel egyidejűleg egy egész csomó goromba levelet menesztettem Pestre, melyre megannyi sértődött válasz érkezett, és most hatalmas munkámba kerül pacifikálni a baráti kedélyeket.

És szerettem a felhördülésedet, méltóságteljes volt, és nem volt mértéken felül goromba. A két oldalnyi világnézet is jólesett, és milyen igazad van, hogy a probléma problematikája az egyedül érdekes. Az én nézetem szerint, akárhogy is megvetsz érte, ez inkább idegorvosi, semmint filozófiai kérdés – az öregedés, az anyagi gondok, a fejünkre növvő szexuális nyomorúságok és a sörivás az – egyetemi-hallgató-korunkbeli – problémákat nagyobbára megszüntetik. Igaz, hogy jut is, marad is. Eljutottam valamihez, amit némi eufemizmussal világnézetnek lehetne hívni, ha a szó nem volna olyan utálatos; az az egy jó tulajdonsága megvan, hogy szorosan a testemhez van szabva – de az ellentmondások egy kicsit idétlenné teszik. Meg aztán olyan összetétkolt dolog: egy kis Bergson, egy kis pragmatizmus, hogy össze ne dőljön, egy kis Nietzsche, Lautsprecher gyanánt, sok pszichoanalízis a pincében, és aztán egészen inadekvát ügyek: jó régi preraffaelita esztétaság, az Action Française Halász Gáboron át, szeliden ölelkezve az Economic Interpretation of Historyval, Novalis kék virágja és a saját enyhe lefolyású neurózisom.

De én nem tartozom azok közé, akik „elvéreznek egy gondolaton”. Az emócióimba halok bele, és még inkább az emócióim hiányába. Die Niederlage des Gefühls vor dem Leben. Erről köteteket lehetne írni – de minek, mondd, minden tudatosítás csak el-

mérgesíti a dolgot. Az életem aprócseprőségeiről szívesebben írnék, de nem tudom, hogy érdekel-e. Nemrégiben úgy éreztem, hogy valami misztikus megoldás felé közeledem, vagy hogy visszatálok a fiatalságom elsüllyedt kertjébe, de most már megint fakul az érzés. Most már valami settled, valami végérvényes van bennem, valami nyugodt, amit utálok, és a „saját” oshoz oly nehéz az út. Az összetett szavak nem jönnek már maguktól, mint neked, és könnyebben megy közérthetően kifejeznom magam.

De azért... de azért. Játékos kis eksztázisok még felemelik olykor a házak tetejét, és az irracionális még él valahol bennem. Nem tudok másokat megérteni, sohase tudtam, de időnként még meg tudom érezni a nagy áramot, a Delejt, ahogy Madách őexcelenciája nevezi az ember tragédiájára vonatkozó leiratában, a Delejt, mondom, ami egyébként nem létezik.

De hagyjuk. Látod, képtelen vagyok levelet írni, a levélforma önellentmondás, mert az ember nem lehet egyszerre irodalmi és közvetlen, hacsaknem egy módon: ha összeviszsa fecseg. És azt se te, se más komoly és értékes barátaim, nem szeretik. Ő, úgy megnehezítitek a dolgomat!

Isten veled, Miklós, írj mielőbb. Addig is.

T.

111 Gower Street, London W.C.1. 17/5/30.

Kedves Miklós,

Szombat és vacsora előtt – ez már nagyon weekend, a nagyáruházak délben becsuktak, az utcán most csak éhes hinduk járnak, és aki szép lány van Londonban, most már valószínűleg mind nagyon jól érzi magát...

...kezdhethném impresszionista modorban, és most is, mint mindig, valahányszor George Moore végtelen önéletrajzainak valamelyik kötetét olvasom, megállapítom, hogy a szívem mélyén impresszionista vagyok, és amióta ez a „műfaj” kiment a divatból, tulajdonképpen nem találok a helyemet, irodalmilag, és a filológiába menekülök, ábrándos föliánsok közé. A fenéig érő prousti analízisek, a fél-asszociációk idő előtti felöklendezése à la Joyce, a hittelmes írások, a néplélek izomzata, Cocteau és a pán-emocionalizmus nem sokat mondanak nekem, és a háborús regények azt hiszem senki rendes embernek nem mondanak semmit. Azokat szeretem, akik hívek maradtak az impresszionizmus bensőséges impotenciájához, akik még mindig nem akarnak semmit, pedig állítólag keresztülestünk a világháború cezúráján, mint egy rosszul sikerült alexandrin: Giraudoux-t, Paul Morand-t, Virginia Woolfoot, Huxleyt, Stracheyt, Katherine Mansfieldet, George Moore-t, Rebecca Westet és más divatosokat, akik tulajdonképp már kimentek a divatból, csak a divat nem tudja. A magyar irodalomból nem szeretek senkit, Szabó Laci novelláit és a magam kiadatlanjait kivéve. Azonkívül van egy Molnár Ákos nevű fiatalember, aki tudna írni, ha nem kereskedelmi érettségit tett volna. De ez köztünk maradjon.

Apropos Seventeenth Cent. Engl. Criticism, ma a kezemben volt a Palladis Tamia eredeti kiadása; Istenem, mily ostobák voltak az emberek hajdanán. Ez a Francis Meres folyton egy lélegzetre fűtyüli Shakespeare-t és Warnert, az *Albions England* szerzőjét. De azért ne félj a szakdolgozattól; írd meg olyan rosszul, ahogy csak tudod – annál jobban fog tetszeni illetékes köröknek. És vigasztaljalak... de miért? nincs semmi bajod, eltekintve attól, hogy a világon vagy. És erre nincs vigasztalás. Ha nem vennéd cinizmusnak, azt mondanám, ígyál sört rendszeresen. Rajtam is az segít legjobban. De fiatalemberek ezen meg szoktak sértődni, nem tudom, miért.

Isten veled, Miklósom, szeretném, ha itt volnál, holnap kimehetnénk a zöld fenébe, pl. Hampton Courth, Wolsey emlékezetéhez, ott még nem voltam. Írj.

T.

111 Gower Street, W.C.1. 18/6/30.

Kedves Miklós,

kis hamis, ledér és kicsapongó múltkori levelednek nagyon örültem, mert igen jól esett olvasni, és mert gondolom, neked is jót tesz az ilyesmi. Hogy olyan sokáig nem válaszoltam, az főképp azért volt, mert szégyelltem magam. Ti. hogy nem tudok hasonló csemegével kedveskedni, itteni túlságos életszentségem miatt. De azóta múlt vasárnap sikerült némi tapasztalatokat gyűjtenem az angol női bőrfelületekre vonatkozóan – amiket ugyan nem fogok közölni veled, lényem csodálatos diszkréciójánál fogva (vagy mondjuk velem született szerénységgemnél fogva, ahogy stréberek szokták mondani); de mindenesetre elmúlt veled szemben való Minderwertigkeitsgefühlöm, és újra nyugodtan írok.

Ami megdöbbentett leveledben, az a fiatal-prousti attitűd volt, ahogy te az esemény-élményt rögtön irodalommal akarod átértékelni. Miklósom, ez nagyfokú és veszedelmes naivitás. Hogy utírozva fejezzem ki magam: az irodalomban egyedül az irodalmi élmények számítanak, az olvasmányok, a gondolatok etc. azok a dolgok, amiket Gundolfék *Bildungserlebnis*-nek neveznek. Nézetem (szerény) szerint csakis ezek formálják az alkotást, az Unerlebnisek egészen irrelevánsak, és körülbelül a véletlen, a kiszámíthatatlan szerepét játsszák az alkotásban.

De amellett nemcsak hogy nem lehet jó író az, aki azt írja meg, amit személyesen élt át, hanem az életének a vitális értékét is rettenetesen lecsökkenti az írói cenzúra az eksztázis pillanatokban. Az ember basszék és grejfoljon és szeresse a jó vacsorákat és a sört főképp és az okos embereket – és azután mindettől egészen függetlenül zárkózzék be a könyvtárba vagy a dolgozósobájába, és olvasson és írjon. A kettő külön számlára megy. Egyébként: 1. *Tonio Kröger* és Th. Mann egyéb iratai – nem tudom, mi a véleményed, de azt hiszem, hogy ő korunk legnagyobb „alkotápszichológusa”, ahogy halhatatlan Németh Tónink mondaná.

Egy kicsit atyai voltam, talán, de úgy érzem, hogy ebben a témakörben bizonyos fokig fel vagyok jogosítva, éveim és tapasztalataim nagyobb száma által. Ami engem illet, iskolákat látogatok és népi jellegű vasárnapi és szentimentális jellegű éjszakai parkokat Londonban és a környékén – és visszatértem William Blake profétikus írásaihoz, amiket tulajdonképpen sosem szerettem, de annyira idegesítenek, hogy szeretek velük foglalkozni. Avégén egy nagy pszichoanalitikus lófész fog ebből kijönni. (Apropos, nem is hiszed, hogy megdöbbentett az első csúnya szó leveledben). Legközelebbi leveledet Párisba írd, 35 rue de Lyon.

Oelel:

Tóni

Budapest, 1931. jan. 17.

Kedves Miklós,

én majdnem minden este a Centrálban vagyok, és mindig nagyon örülnék neked. Óvatosságból telefoníts be, mielőtt odajönnél, és ha ott vagyok, akkor telefonon közlöm veled jelenlétemet. Hétfőn egyébként várunk oda.

Oelel:

Szerb Tóni

Mr. Miklós Pfisterer
55 Cleveland Square,
London W.2.

Budapest, 1931. dec. 26.

Kedves Miklós,

„rapszódikus barátságunk mélypontjáról”, mondod, hadd írjak én is, most rajtam a sor, mert te vagy Londonban, és én vagyok elkéservede és mélyponton. Nem tudom, melyik az a Cleveland Square, de a W.2. után ítélve igen előkelő lehet, talán bizony Mayfair, és könnyű neked.

Nem nagyon tetszenek nekem a te stúdiumaid, azt hiszem, úgy fogok veled járni, az anglisztika terén, mint az irodalom terén Szabó Lacival, aki egyre-másra írja meg az én novellalehetőségeimet, de jobban, mint én. Az ilyesmit nehéz elviselni.

És überhaupt nehéz elviselni, ami történik és aki van. Több kellemetlenségem, gondom, mérgem, ellenségem van, mint egy textilkereskedőnek. Ha rövidesen nem történik velem valami egészen váratlan nagyszerű, hát nagyon dühös leszek. Most látom, hogy tavaly milyen jól ment nekem. (Gondolod, hogy jövőre is ezt fogom mondani?) Tulajdonképpen annyit kerestem, amennyi időt hajlandó voltam pénzkeresésre fordítani. Idén? direkt idealista lettem a pénztelenségtől. Miután se fordítás, se tanítvány, se megírandó disszertáció, se elhelyezhető essay nincs, kijelentem, hogy megvetem a banausikus munkát, és magamnak dolgozom, mint a madár a virágos ágon. Azzal kezdtem, hogy felfrissítettem görög nyelvtani ismereteimet, és egy tiszteletre méltó barátom oldalán nekiültem Platón eredeti szövegének. De ha a világ nem hajlandó meggondolni magát és megszüntetni ezt a válságot, ami van, még a szanszkritra is sor kerülhet.

Nagyon vágyódom Londonba. Részint oda és részint innen el. Hogy utálok néme-lyeket! Megkóstoltad már az angol sört? Hogy bírod az életet?

Egy baráti tanácsot: ne hanyagold el az élő angol írókat, itthon úgysem juthatsz hozzájuk nagyobb mennyiségben, és a XVII. századi prédikátorokról szóló műveket úgysem szokta az ember megírni, viszont a modern regényekkel nagyon intelligens lehet társaságban. Különben oly mindegy. Rengeteget olvasok, de főképp azért, hogy magamnak hangsúlyozzam, hogy én olyan vagyok, aki olvas, és hagyjanak békében.

Szeretem azokat, akik nincsenek Pesten, a távolság jól áll archoz. Szervusz, írájál, kézcsoók, és köszönöm a karácsonyi lapot,

Tóni

Kardos Daróczy Gábor

AZ ÖNMAGÁT ÉRTELMEZŐ MŰ MINT AZ INTERPRETÁCIÓ KIERKEGAARD-I ALTERNATÍVÁJA¹

Az interpretáció ökonómiája és a cenzúra hermeneutikája

*„Et hic diversi abeunt interpretes”
(SV XIII, 446; OC IV, 324)*

Captatio malevolentiae

Egy előadás tétje általában az, hogy mennyire autentikus filológiai, történeti-kritikai, egyszóval tudományos vagy esetleg egzisztenciális szempontból az előadott interpretáció, Kierkegaard esetében viszont különösképpen az válik kérdésessé, hogy egyáltalán interpretáljuk. Mivel azonban elméleti általánosságban nehéz megragadni az interpretatív és a metainterpretatív kérdésfeltevés közti különbséget, jobb talán először egy egészen konkrét példán szemléltetni, miről is van szó, illetve milyen jelentős a metainterpretatív szempont mellőzéséből eredő félreértések kockázata.

Magyarországon sem csupán a „néhai” Lukács György Kierkegaard-olvasata miatt fontos azzal a megállapítással kezdeni, hogy a Kirkegard (kirkegárd) nevű északgermán egzisztenciafilozófus nem azonos Kierkegaard-ral (kirkegórral), a dán gondolkodóval, aki a legkevésbé sem kívánta, hogy egzisztenciafilozófusnak² tartsák. Nevének és gondolatiságának ilyenét kisajátítása a német filozófia által, illetve az egzisztenciafilozófia számára merőben ellentétes Kierkegaard legalapvetőbb gondolkodói törekvéseivel, hiszen az egzisztencializmus alapműveként számon tartott LEZÁRÓ TUDOMÁNYTALAN UTÓIRAT konklúziójában szerzőnk nagy jövőt jósol ugyan az exitenciagondolatnak, mely „új irányzat létrehozására hivatott”,³ de sietve hozzáteszi, hogy ő a történelmi felelősséget nem vállalhatja mindezért. Míg tehette, minden eszközzel tiltakozott tehát eszméi azon alapvető elferdítése ellen, melynek legtömörebb kifejeződése és legjellegzetesebb lapsusa, hogy *nem nevezzük nevén a szerzőt*. A névváltoztatással vagy névferdítéssel is felérő névfordítás (hogy, hogy nem) mindig történeti eszmehamisítással jár együtt. Azonban Kierkegaard esete azért sajátos, mert álnévhasználata révén maga a „Kirkegard” név is mintegy egyik álnevévé vált, melyet a kommentátorok pontosan ugyanúgy azonosítanak magával a szerzővel, mint többi álnevét, melyekkel kapcsolatban pedig szintén az volt a szerző egyetlen kérése, hogy olvasója legyen tekintettel sajátos pszeudonimiájára, és ne azonosítsa egyetlen álnevével sem.⁴ A megértés szempontjából korántsem mindegy ugyanis, hogy magát a szerzőt értjük-e meg vagy valaki, illetve valami mást. Arról az alapvető különbségről van itt szó, mely a mű és az interpretáció között eredendően fennáll, s amelyet hermeneutikai differenciának is nevezhetünk. A mű és interpretációja közt fennálló nyilvánvaló hermeneutikai differencia szükséges ahhoz, hogy egyáltalán lehessen beszélni művekről és interpretációról, de egyszersmind már e differencia létezése is eleve kérdésessé teszi az autentikus in-

terpretáció lehetőségét. Kierkegaard sajátos önértelmezése segítségével érthetőbbé válik, hogy az autentikus interpretáció valójában maga a mű, és ezért, illetve ehhez képest, minden más kommentár felesleges, sőt félrevezető.

Előjáróban még egy módszertani problémára ki kell térni: Kierkegaard-t sokan stilusa miatt olvassák vagy nem olvassák, pedig ez mindkét esetben a gondolkodó félreértéséhez vezető pszichorelatív attitűd.⁵ Mennyivel egyszerűbb a heideggeri existenciagondolat kierkegaard-i előzményeinek feltárásánál egy sommás megjegyzéssel elintézni a dolgot, mondván: „Kierkegaard nem gondolkodó, hanem vallásos író” (HOLZWEGE [230]), amihez rendszerint elfelejtik hozzátenni azt, amit maga Heidegger még hozzátett: „feltéve, hogy egy ilyen kijelentés nem félreértés”... Bizonytalán az, hiszen máshol maga Heidegger is gondolkodónak nevezi Kierkegaard-t, sőt Nietzsche mellett mint a filozófia megújulásának másik nagy előfutárát említi.⁶ Kierkegaard Hegel, illetve hegelianizmuskritikája egyébként mutatis mutandis meglepő élességgel alkalmazható Heideggerre és a heideggeriánusokra mint filozófiatörténeti jelenségre, azonban egy ilyen döntő konfrontáció lehetővé tételéhez előbb elengedhetetlenül szükséges a Kierkegaard által következetesen bírált hegeli mediációfogalomnak megfelelő interpretációfogalom konzekvens meghatározása és bírálata.⁷

Itt jegyzem meg, hogy amikor a paradigmaticus autoritásként fellépő Interpretációra utalok, mindig „nagybetűs” (azaz eszmeileg totalizált) formában értem ezt a terminust, ahogyan Kierkegaard is totalizáló tendenciájuk miatt bírálja a Rendszer és a Mediáció terminusokat, illetőleg e jelszavak híveit.

Az interpretáció analógiája a hegeli közvetítéssel legegységelműbben a szó etimológiájából derül ki: az interprez latin szó ugyanis elsősorban „közbeszólót, közbenjárót, alkuszt, illetve a bírakat megvesztegető személyt” jelent, s csupán később vette fel a „magyarázó”, valamint a „fordító” és a „tolmács” jelentést. E szó kétes, mondhatni vásári eredete korántsem esetleges, hanem a szó jelentésének máig eleven ökonómiáját fedi fel. Ezáltal mindjárt átláthatóbbá válnak az interpretáció és a kultúrpar ipar közötti titokzatos összefüggések, amennyiben az interpretációs szolgáltatóipar (a Kulturbetrieb) határozza meg, mely szerző mely műveit milyen példányszámban kell kiadni, illetve kit nem. Továbbmenvé: az olvasók érdeklődésének közvetlen befolyásolása révén az interpretációs ipar határozza meg nemcsak a publikációk piaci névértékét (pretium), hanem az egyes gondolatok eszmei értékét is, mint történeti névértéket. Alighanem ennek ismeretében kezdi Kierkegaard a FÉLELEM ÉS RESZKETÉS előszavát a következő megállapítással: „Korunk nem csupán a kereskedelem, hanem az eszmék világában is valóságos kiárusítást rendez. Minden olyan potom áron megszerezhető, hogy kérdés, vajon akar-e még valaki licitálni.”⁸ A második mondat egyben az interpretáció ökonómiájával szükségképpen együtt járó infláció és krízis jelenségére is utal. A könyv epilógusa elején az interpretációtól elválaszthatatlan inflációs válság gondolata váratlanul visszatér: „Amikor egyszer Hollandiában a fűszerárak valamelyest estek, a kereskedők néhány hajórakományt a tengerbe öntöttek, hogy az árakat felfröfolják. Ez megbocsátható, talán elkerülhetetlen csapás volt. De szükségünk van-e valami hasonlóra a szellem világában?” Ez a „valami hasonló” a művek értékelésével és értékesítésével foglalkozó Interpretáció, mely a műtárgy-kereskedelemhez hasonló, de sokkal diszkrétebben működő műkereskedelem, a művekkel történő valóságos spekuláció. Azért fontos ezt tudatosítani, mert a legszerényebb interpretációs megállapítás is értékel és értékesít, így például paradox módon e szavaim is a Kierkegaard-könyvek promócióját biztosítják, amennyiben (és ezt rendkívül fontos

hozzátenni), amennyiben inter-pretációként értelmezik a mondottakat. Tehát, ha önmagában a kultúra nem is lenne áru, az Interpretáció kultúrhipa révén azzá válik. Kérdés azonban, hogy szubjektíve is szükségszerű-e ez a folyamat, hogy a „szellem világában is” el kell-e követnünk és el kell-e fogadnunk az imént idézett öncsalást... Tény, hogy a történeti-kritikai paradigmának már a neve is krízisről árulkodik, az ítélőerő olyan történeti válságáról, mely az interpretációs inflációval lényegileg összefügg, s jórészt annak kiváltó oka. Hogy némileg nehezebben feledkezhessünk meg az interpretáció eredeti értelmének vészterhes ökonómiájáról, a továbbiakban időnként mementó gyanánt kötőjellel elválasztott formában írjuk, ami akadályozza az eredeti jelentés elhomályosulását.

A Kierkegaard előtt álló két példa, Szókratész és Jézus tanítása iratlansága révén egyaránt elejét vette annak, hogy (mint minden írott szöveg esetében) az interpretáció relativizálja a tanítás megszólító erejét és egzisztenciális követelményét. Amennyiben Kierkegaard álnévhasználatát a szókratészi *maieutiké tekhné*re (a bábáskodás művészetére) vezette vissza, módszere tulajdonképpen az iratlan szókratészi irónia paradox adaptációja az írásra, melynek célja az Interpretáció lehetetlenné tétele.⁹

Ha ezenfelül még „tárgyi bizonyítékra” van szükségünk a Kierkegaard-interpretáció lehetetlenségére, egy naplójegyzetben megtalálhatjuk: „*Utánam senki sem talál magyarázatot papírjaim közt (és ez a vigaszom) arra vonatkozóan, hogy voltaképpen mi töltötte be az életemet. Nem fogják megtalálni minden legmélyén azt a szöveget, mely mindent megmagyaráz.*”¹⁰ Természetesen ez az idézet, melyet szintén szerzőnk papírjai közt találtak, szintén nem szolgálhat teljes magyarázattal, a titok megoldásával, csupán arra figyelmeztet, hogy az interpretáció úgysem akadhat a legfontosabb nyomára, ezért nem is érdemes ezen az úton, a kutatásra jellemző nyomozói, kvázi *inkvizitori* allúrirel nekiindulni. Mint Szókratész, a kierkegaard-i írásos maieutika hivatástudatunkra apellálón a szó eredeti értelmében *provokatív*, a kommentátortól elsősorban értelmezési módjának megalapozatlanságát kéri számon, és minduntalan próba elé állítja, „álmatlanná teszi” professzionális olvasóját, amíg az le nem mond közönséges interpretációs gyakorlatáról, ahogyan Szókratész beszélgetőpartnerei is előbb-utóbb kénytelenek voltak revideálni hivatásukról alkotott elképzeléseiket. Persze az, aki történetkritikailag olvassa a Lezáró tudománytalan utóirat szerzőjét, mindezt (mint ad hominem érvelést) a tudományos kutatás érdekeire hivatkozva elutasítja, illetve nem hajlandó tudomást venni róla. Pedig egyedül az Interpretáció tudományosságának alapjára rákérdező gondolatmenet igazolhatja magát a tudományosság követelményét is, e gondolatmenet princípiuma azonban szükségképpen nem lehet „eleve” tudományos.

A kommentárirodalom inflációjának legérzékletesebb leírását az ELŐSZAVAK című írásban találhatjuk meg: „*Manapság semmi sem könnyebb, mint könyvet írni.*”¹¹ *a bevett szokást követve veszünk tíz korábbi munkát, mely ugyanarról a kérdésről szól, és csinálunk belőlük egy tizenegyediket, [...] az ilyen tizenegyedik könyvet gyakran érdemes műnek tekintik [...] egy önmagában meglehetősen másodrendű dolog így most lelkesítő cellá vált, mely minden firkász figyelmét magára vonja, és biztosítja számukra, hogy a tizenegyedik munka nagyobb jelentőséggel fog bírni, mint minden előző.*” (SV V, 43; OC VII, 294) Valójában a legújabb interpretáció vonzerejének ökonómiája ugyanaz, mint bármely más „új” vagy „legújabb” címkével megjelenő (modern vagy posztmodern) terméké. „*A tizenegyedik munka, azaz a mediáció [illetve az inter-pretáció] semmilyen új gondolatot sem hoz, csupán abban különbözik az előzőktől, hogy a Mediáció minden oldalon többször szerepel, és a szerző minden újabb részre*

rátérve keneteljesen elmondja olvasóját [rózsafüzérét]; nem szabad megmaradni az előző tíz álláspontján, hanem mediatizálni [azaz interpretálni] kell.” (SV V, 44; OC VII, 295)

Kierkegaard igen szemléletesen írja le a kritikai szenzációhajhászás ürességét:

„Egy ilyen tizenegyedik munkát olvasva gyakran az történt velem, mint egyszer [amikor] [...] néhány más naiv arra járóval együtt belenéztem egy panorámakaleidoszkópba, hogy miközben szemem gyönyörködik a látványban, hallgathassam a mutatványos patetikus magyarázatait. A tizenegyedik munka szerzője [...] avagy a panorámakaleidoszkóp tulajdonosa és tartalmának összehasonlíthatatlanul legkitűnőbb interpretátora egyre csak hajtotta a kintornáját.” „Történt pedig, hogy egy különös véletlen folytán a kép eltűnt. Semmi sem jelent meg a camera obscurában, hacsak nem maga az üresség. A derék kintornás viszont, mintha mi sem történt volna, tovább hajtotta kintornáját, és tovább hajtogatta mondókáját, ami persze a lehető legkifogástalanabb lett volna... feltéve, hogy lehetett volna valamit látni. Úgy foszlik szerte a mediáció [az Interpretáció hermeneutikai délibábja], és minduntalan csak a szerző melodramatikus magyarázatát lehet hallani.”

„Természetesen az olvasó kerül a legnehezebb helyzetbe ez által a mediáció által, hiszen a szerző rá rója a súlyos felelősséget és a kínos feladatot, hogy értelmet találjon szavai számára” (SV V, 44; OC VII, 295), mivel az Interpretáció, nevének megfelelően és lényegéből fakadóan, közvetítőként lép fel, beékelődve a mű és az olvasó közé.

És megfogalmazódik a döntő kérdés: „Nem lehetne-e a rövidebb utat választva kihagyni a tizenegyedik könyvet?” (SV V, 46; OC VII, 297), ami egyértelműen azt jelenti, hogy az Interpretáció mint olyan fölösleges kitérő, ezért magától értetődik a következtetés: Vissza a művekhez!¹²

Ergo minden más kommentár helyett Kierkegaard műveibe foglalt önértelmezését kell kiolvasnunk, illetve rekonstruálnunk a rendelkezésünkre álló szövegek alapján, ha nem akarjuk eleve másként értelmezni, azaz félreérteni. E tekintetben csak egyetérthetünk Gadamerrel, aki szerint a megértés elsősorban „egyet-értés” (Einverständnis).¹³

A kommentároktól való elfordulás Kierkegaard értelmezésében nem jelenthet mást, mint a művek felé való fordulást. Ha tetszik, a fenomenológia jelszavával ellentétben, minden hermeneutika alapimperativusa így hangzik: „Vissza magukhoz a művekhez!” Mert a szerző megértése teljességgel ezen a módszertani vagy szemléletbeli kopernikuszi fordulaton múlik, azon, hogy minden szerző minden művét saját (ön)megértése és saját (ön)értelmezése alapján értsük meg, hiszen maga az életmű sem más, mint ez az önmegértés, illetve ennek formája.¹⁴ Az önértelmezésen alapuló megközelítési mód a történeti-kritikai paradigmában korántsem magától értetődő, hiszen minden kritika alapelve a meghaladás elve, mely szerint amint azt Gadamer Kant és Schleiermacher után megfogalmazta, „az író jobban kell érteni, mint ahogy az saját magát értette, ezt a formulát azóta állandóan ismételtetik, s változó értelmezéseiben kirajzolódik az újabb hermeneutika egész története. Valóban ebben a tételben rejlik a hermeneutika voltaképpeni problémája.” (IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. 146. o.) Bár némileg elhatárolja magát e tételtől, mégis számtalanszor alkalmazza a meghaladás elvét, ezért logikailag és hermeneutikailag egyaránt önellentmondásba keveredik, amennyiben néhány oldallal később azt állítja, hogy „végső soron minden megértés önmegértés” (idem, 188. o.), ami alkalmasint felfedi annak okát, hogy miért hiányzik a meghaladás kritikai elvének hermeneutikai alapfeltétele.¹⁵ Kierkegaard ellenben egy naplójegyzetében határozottan másképp foglal állást ez ügyben: „Mindenki saját szavainak legjobb tolmácsa [vagy interpretátora, hiszen

Fortolker dánul mindkettőt jelent].” (PAP. X 2 A 556) Ennek az öninterpretációnak a formája nála a *pszeudonímia*, mely biztosítja a szerző önelemzéséhez szükséges distanciát. Az álnévhasználatra hivatkozva Kierkegaard már a VAGY-VAGY első interpretációi kapcsán megjegyzi: „*Et hic diversi abeunt interpretes.*”¹⁶ Az interpretációt anticipáló és lehetetlenné tevő álnévhasználat nemcsak a szöveg közvetlen értelmezhetőségét vonja meg, hanem magát a szerzőt is megszünteti mint autoritást,¹⁷ akire hivatkozni lehetne, ami pedig az Interpretáció alapfeltétele. (Való igaz, hogy a gondosan okadatok bibliográfiai utalások és az egész kritikai apparátus szükségességét is alighanem az elérhetőség és a kéznéllevőség¹⁸ követelménye diktálja. Kierkegaard pedig ennek alapját szünteti meg az autoritás visszavonásával.)

Ezért mondja: „ezek a művek minden olyan ismertetést lehetetlenné tesznek, mely megfelelnek a legfontosabból, és eltorzítja őket, hogy iskolás disszertációt csináljon belőlük, ezért a szerzőknek tökéletesen igazuk van abban, hogy többre becsülik néhány igazi olvasójukat, mint a fecsegők tömegét, akiket egy ismertetés megtéveszt. Mint szerző magam is így vélekedem”. (SV VII, 269–270; KW XII, 251–252; OC X, 263)

Ezáltal természetesen nemcsak a könyvismertetéseket utasítja el, hiszen minden interpretáció létének értelme az ismertetés lényegét képező *rezüméstruktúra*, az áttekintés és a parafrázis, vagyis a legtágabb értelemben vett ismertetés (illetve „ismeretterjesztés”): „Éppen ezt szeretnék az olvasók, úgy akarják olvasni a könyveket, mint a király a hozzá intézett beadványokat, amelyeknél egy rövid összefoglaló megszabadítja a kérelmező alkalmatlan bőbeszédűségétől. Ami az álneves szerzőket illeti, aki így akarja olvasni őket, bizonyosan nagy melléfogást követ el.” (SV VII, 285–286; KW XII, 264; OC X, 277) Máshol még nyersebben fogalmaz: „ha valaki valóban egész személyiségét befoglalta művébe, ugyanolyan visszataszító, ha ismertetés tárgyává teszik, mint amikor egy fodrászlegény maszatos kézzel fogdossa az arcunkat” (SV V, 29; OC VII, 280, ELŐSZAVAK II, in fine).

Első megközelítésünket tehát szerzőnk e kijelentésével zárhatjuk: „midőn egy jelenségről kimutatható, hogy minden más módon megmagyarázhatatlan, ellenben minden részletében magától értetődően magyarázza önmagát [az önértelmezésre való] hivatkozás ilyen esetben teljesen nyilvánvalóan igazolódik”. (SZERZŐI ÉLETMŰVEM MAGYARÁZÓ SZEMPONTJA. SV XIII, 559; KW XIII, 15; OC XVI, 11) Ergo, ha meg akarjuk érteni Kierkegaard szerzői életművét, önmagát értelmező műként kell magyaráznunk, vagyis úgy, ahogyan maga a szerző értette. Úgy a *pszeudonímia* lehetővé teszi, „hogy egyedül a művel kerüljünk kapcsolatba” (SV XIII, 447; OC IV, 325).

Csupán az interpretáció ilyen radikális megkérdőjelezése teszi lehetővé az interpretáció válságából kifejlődött posztmodern krízistudat, illetve a benne továbbélő történeti-kritikai paradigma megértését és megoldását avagy feloldását. A modernség kritikai és kritikus lényegét kifejező interpretációfogalom radikális végiggondolása révén a filozófia végével és halálával kapcsolatos lamentáció is, mint pusztán a modernség kritikai paradigmájának válsága és önsiratása lepleződik le.¹⁹

Heidegger szintén felhívta a figyelmet az interpretáció fogalmával való súlyos és szimptomatikus visszaélésre, amikor a LÉT ÉS IDŐ-ben a megértés és az interpretáció közti alapvető differenciára vonatkozó kérdés kapcsán megállapította: az interpretáció anélkül vált a megértés kulcsfogalmává, hogy valaha is komolyabb kritikai vizsgálat tárgyát képezte volna.²⁰

Heidegger azonban nem dolgozta ki az általa szükségesnek tartott interpretációelméletet tematizált formában, mint *fundamentálhermeneutikát*, bár műveiben sok elszórt megjegyzés utal e kérdés fontosságára. Jellemző a történeti kritikai módszer tárgya-

lasmódjára, hogy bár maga Heidegger elítélőleg megkérdőjelezte az interpretáció kritikátlan felhasználását, kommentátorai többnyire ugyanolyan megalapozatlanul élnék az interpretáció módszertani fogalmával, mint annak előtte, sőt az idézett heideggeri gondolatot is alkalmasint a gondolat lényegével ellentétes módon interpretálják... Hasonlóan Kierkegaard Hegel-kritikáját, melynek lényege a történeti szemlélet megkérdőjelezése, a kommentátorok ugyanolyan történeti módon kezelik, mintha észre sem vennék, hogy a szerző nemcsak a hegei történetiség bírálatát adja, hanem az ő megközelítésüket is. Nem arról van itt szó, hogy a kommentátorok rosszul interpretálják Heideggert vagy Kierkegaard-t, hanem maga az válik kérdésessé, hogy egyáltalán *interpretálják* őket, hiszen az interpretáció mindkét gondolkodó esetében (de Kierkegaard-nál különösen egyértelműen) a megértés inautentikus alternatívája, illetve pótléka. A legmeglepőbb és a leglényegesebb mozzanat talán éppen az, hogy *a legjobb interpretáció is inautentikus*, amennyiben interpretáció és nem megértés, amennyiben nem törekszik az értelmezési folyamat megértésére sem, hanem a hermeneutikai kör látszólagos „megkerülésével”, illetve rövidre zárásával mintegy „meg akarja takarítani” a megértéshez szükséges legalapvetőbb erőfeszítést.

Ismételten meg kell jegyeznünk ezzel kapcsolatban, hogy nem az eddigi Kierkegaard-interpretációk elvetéséről van szó, mintha lehetséges volna egy újfajta, jobb, radikálisabb interpretáció, ami nyilván az újabb kommentátor elévülhetetlen érdeme lenne. Mivel azonban nem lehetséges *eredetibb* Kierkegaard-értelmezés, mint magáé Kierkegaard-é, egy nem létező eredetiség bizonygatása helyett talán meghatározóbb jelentőségű, ha a Kierkegaard-interpretációk jellegzetes előítéleteit próbáljuk megragadni és eltávolítani, azáltal, hogy Kierkegaard idevágó megállapításai segítségével megfigyeljük és felfedjük vulgáris interpretációfogalmunkat és a hétköznapi gondolkodásmódjától (das Man mindentudó relativizálásától) elszakadni nem tudó interpretációs attitűdünket, mely nem engedi meg például azt sem, hogy az előadó, illetve a szerző egyes szám első személyben nyilvánuljon meg, pedig a szókratészi bábkodás végcéljának megfelelően Kierkegaard számára is az egyéniségen túli egyén (az Enkelte) megszólítása, illetve megszólíttatása és megszólalása volt a legfontosabb. Önmagáért beszél az is, hogy az Interpretáció megkérdőjelezése is csak akkor válik elfogadhatóvá, ha visszavezetjük egy történeti autoritásra (esetünkben Kierkegaard-ra), méghozzá egy történeti-kritikai interpretáció keretében, ami látszólag eleve elejét veszi metakritikai törekvésünk radikalitásának.²¹

Amikor az egyes szerzők mai aktualitását hangsúlyozzák, a kommentátor társadalmi hasznosságának efféle bizonygatása minden esetben a történeti-kritikai módszer apológiája és paródiája egyben, lévén hogy a *történeti aktualitás* fogalma *contradictio in terminis*, hiszen valami vagy történeti, vagy aktuális. A történeti szemlélettel Kierkegaard a korokon átívelő szellemi egyidejűség, illetve kortárság gondolatát állítja szembe, a Heidegger által megfogalmazott, történetiséget áthidaló gondolatdialogus eszméjét megelőlegezve. Úgy ahelyett, hogy Kierkegaard történeti aktualitását próbálnánk bizonygatni, inkább azt kell értelmeznünk, miért nem történetileg szándékozott aktuálissá válni, illetve a kontemporaneitás eszméje hogyan leplezi le a történeti-kritikai módszer inaktualitását.

Bizalmatlansági indítvány az uralkodó interpretációfelfogással szemben

Kierkegaard egy radikális *destrukciós programot* javasol, azonban nála (Heideggerrel és a mai *déconstructeur*ökkel ellentétben) a felhalmozódott fölösleges Interpretáció-kontingens destrukciójáról van szó: „Ha valaki annyira megtömté magát, hogy már egyáltalában nem tud táplálékot magához venni, és ilyeténképpen éhhalálra van ítélve, segíthetünk-e rajta azzal, ha folytatjuk a tömést? [...] Ugyanígy, ha egy igen képzett ember jóformán semmi hasznát nem tudja venni a tudásának, bölcs dolog-e, ha még több tudást tukmálunk rá, még akkor is, ha fennén hirdeti, milyen nagy szüksége van rá; nem helyénvalóbb-e tehermentesíteni egy kissé? [...] [vagyis] megszabadítani mechanikus tudásától.” (SV VII, 262; OC X, 256) Ezt a mechanikus tudást igen pontosan írja le máshol: „egy jól kiképzett *privatdocens* úgy teszi fel és válaszolja meg a kérdéseket, hogy a szintén jól képzett olvasók a válaszokat elfogadhatónak tartják. De egy olyan olvasó, aki mint afféle közönséges halandó nem vett részt a kiképzésben, elképedve veszi tudomásul az ilyenfajta érvelést.” (SV VII, 158; KW XII, 154; OC X, 161) Kierkegaard azonban mégsem a destrukciót vagy a dekonstrukciót tekinti megoldásnak, illetőleg ezeket kizárólag az Interpretációra alkalmazza, ellenkező esetben ugyanis úgy járnának, „mint a gyerek, aki szétöri az órát, hogy megértse a szerkezetét”. De Kierkegaard a historizmusban egy másik, egzisztenciális paradoxont is felfedez, miszerint a szerzőt történetileg értelmezve, „végül [...] magamat is félreértem, mintha már én is meghalltam volna”. (SV VII, 132; KW XII, 131–132; OC X, 138)²²

Önmagunk felcserélése persze része egy nagyobb csererendszernek:

„Egyéb okok mellett ebből ered a modern filozofálási mód nagy konfúziója: filozófusaink a rendkívüli feladatokról nagyszámú sommás kijelentéssel rendelkeznek, és mindannyian elfogadják ezt a papírpénzt, de szinte soha senkivel sem történt meg, hogy egzisztenciálisan realizálja a feladat által támasztott követelményt.” (SV VII, 305; KW XII, 282; OC XI, 17)

„A papírpénz az emberek közti tranzakciók kitűnő eszköze, ám ha végső soron semmi fedezete sincsen, illuzórikus érték.” (SV VII, 536–537; KW XII, 486; OC XI, 229) A művek aranyfedezete nélkül az Interpretáció mit sem érne, hiszen az Interpretáció egyetlen értéke pusztá cseréérték, önmagában pedig úgyszólván értéktelen. Ebből következően *interpr(a)estation*nak, illetve a derridai *différence*-hoz hasonlóan *interprétation*nak is nevezhetnénk azt a jelenséget, amikor a kommentátorok végül már egymást citálják, és a fontosabb idézetek (bibliográfiai referenciák) valósággal értékpapírként kezdenek funkcionálni, szellemi tőkeként áramlanak, kölcsönügyleteket bonyolítanak le általuk stb.

Ezáltal a már említett *infláció* újabb aspektusa válik megragadhatóvá:

„A kommentárok kommentálása és ez az egész tudományos egymásra licitálás az apparátusban egyfajta ünnepélyes komolyságot idéz elő, mely azzal érvel, hogy a szöveg jobb megértése érdekében történik mindez: pedig ha jobban megnézed, kiderül, hogy a szöveggel szembeni védekezés érdekében járnak el így.” (SV XII, 372; KW XXI, 59–60; OC XVIII, 91) Ezen a ponton már az interpretáció alapintencionalitásának jószándékúsága válik kérdésessé: „Amikor egy szabadgondolkodó egész tehetségét arra használja, hogy bebizonyítsa: az ÚJSZÖVETSÉG valójában csupán a II. században íródott, a bensőségeségtől tart, ezért is kell úgy kezelni az ÚJSZÖVETSÉGET, mint bármely más könyvet.” (SV IV, 452; KW VIII, 127; OC VII, 239)

(Pedig) „Mindez [mármint az ÍRÁS-t] könnyű megérteni, s csupán akkor válik homályossá, ha egy egész könyvtárnyi irodalom foglalkozik azzal, hogy interpretálja.” „De nem méltó az emberhez, hogy megváltoztassa a kérdés természetét, [...] méltatlan, hogy mindezeket az áthidaló megoldásokat [vagyis az interpretációk egész sorát] iktatom magam és az ÍRÁS szava közé,

és hogy ezt a kritikai apparátust az igazságot buzgón kutató komolyságnak tekintem.” (SV XII, 373; KW XXI, 60; OC XVIII, 91–92)

Kierkegaard megoldási javaslata egyszerű: „Az isten szerelmére, szabadítsanak meg minket minden kommentártól”, „el innen, el minden kommentárral!”, hiszen „ami az ÚJSZÖVET-SÉG-ben van [...] egyáltalában nem nehezen érthető. Nem is itt van a bökkenő, hanem ott, hogy nem tetszik nekünk a dolog [...] ez hát a nagy miért, az ok, amiért oly nagy szükségünk van a kommentárookra [...] dehogyis az a veszély, hogy kétséssé válik az egész, éppen ellenkezőleg, minden vágyunk ez [...] lopva abban reménykedünk, hogy az egész kétséssé válhat, hála a kommentároknak.” (PAP. XI 2 A 376) „Ha netán [...] eszedbe jutna, hogy vajon ezt és ezt megvalósítottad-e [...] nem nagy a rizikó. Nemde több interpretáció is lehetséges? [...] Milyen szomorú visszaélés a tudománnyal, amikor ilyen könnyen megteveszti magát valaki!” (SV XII, 370; KW XXI, 56–57; OC XVIII, 88–89)

Kierkegaard szerint az interpretáció csupán vizsgálgatja az ÍRÁS szavának tükrét, ahelyett hogy önmagát vizsgálná meg azáltal, hogy belenézi: „Merthogy legelőször ezt kell tennünk, ha azt szeretnénk, hogy hasznunkra váljon a szavak tükrébe való belenézés, akkor ne a tükröt nézegessük, hanem magunkat lássuk meg benne!” (SV XII, 370; KW XXI, 57; OC XVIII, 89)

A malum hermeneuticum (a hermeneutikai rossz), ha tetszik, az Interpretáció lét-alapját képező próton pszeudosz (hamis előfeltevés) gyökerét Kierkegaard az ÍRÁS allegorikus és történeti-kritikai értelmezésében találta meg. Valóban, az allegória minden interpretáció archetipusa, amennyiben lényege és létének értelme, hogy *mást mond*, mint az interpretált szerző, és minden eredetiségét erre az eredeti szövegnek való ellentmondásra építi. Nyilvánvaló, hogy az allegorikus interpretáció alternatívája az ismétlés hermeneutikája, mely eredetiségét a szerző és az értelmezendő mű eredetiségének feltárásában látja.

Az allegória etimológiája is lényegazonosságot mutat az interpretációval, hiszen allosz agoreno nemcsak „mást monda-ni”-t, illetve „közhírré tenni”-t jelent, s nemcsak az agora intellektuális funkciójára utal, hanem eredeti jelentésében a köztér piac-funkciójára, a piac alapszituációjára utal, éppúgy, mint az interpretáció, melynek szerzője szintén „másban kereskedik”, mint a kommentált mű szerzője.²³

Az Imprimatúra és az Interpretatúra „dialektikája”, azaz hogyan vált az Interpretáció a hagyományos cenzúra örökösévé

De nem is ez a baj, az Interpretáció legnegatívabb aspektusa nem az ökonómiai kényszer, hanem az általa megvalósuló *cenzúra*: „a kritikusok, a könyvismertetők, a közvetítők, irodalmi zsűriek stb. olyanok az irodalomban, mint a szabók és »kreációk« a divat világában: ők adnak a szerzőnek elegáns fazont, az olvasónak pedig nézőpontot. Hála személyüknek és gondoskodásuknak, egy könyv jelentőséget kap. [...] Végül már olyannyira mindennel nekik tartozunk, hogy adósságunkat egy újabb könyvvel sem áll módunkban törleszteni, hiszen ha egyáltalán jelentőséget kap, az is e jötevők gondoskodó közbenjárásának és valóságos művészetének tulajdonítandó”. (SV VII, VIII; KW XII, 3; OC X, 4) Tudjuk, miről van szó. A „rég jó” Imprimatúrát egy sokkal hatékonyabban működő cenzúra váltotta föl: az Interpretatúra, mely elsősorban azért hatékonyabb elődjénél, mert az uralkodó Interpretáció révén az ezzel alapjaiban ellenkező állásponttól nem egyszerűen megvonja a publikációs lehetőséget (vagy csupán újfajta interpretációnak nyilvánítva és történetileg besorozva

hatástalanítja),²⁴ hanem legelőször is eleve érthetatlenné, értelmezhetatlenné és felfoghatatlanná teszi, miközben szociálisan szalonképtelennek bélyegezve *ökonómiai*lag ellehetetleníti. A tabukat és a cenzúrát úgymond kritikailag elutasító modernség így egy minden eddiginél öntudatlanabbul működő taburendszert hozott létre, melyben a tabu leleplezése nem botrány többé, hanem egyszerűen felfoghatatlan marad, és menten semmisnek nyilvánítható.²⁵ Az Interpretáció jelensége tehát a kritika szelepei által időnként felemlített manipuláció lényegét fedi fel. Úgy sikerült elérni, hogy ma már szinte mindenki cenzorként tevékenykedik, maguk a szerzők is, s a válság úgy jelenik meg, az elfojtott úgy tér vissza, hogy a rengeteg cenzornak már tulajdonképpen nincs is kit cenzúráznia, hiszen a kortárs művek eleve önnön cenzúrájukként, azaz mint potenciális, sőt explicit interpretációk jelennek meg, és ezért semmi szükség immár arra, hogy eléjük biggyesszék. Nihil obstat, mert ehelyett inkább azt kéne egy ma megjelenő mű elé írni, hogy OMNIA OBSTAT.²⁶ Innen a mindenütt virulens közepszer, mert az Interpretatúra a mediokrácia rendszerének alappillére. Az Interpretáció a nyugati típusú *mediokrácia* lényegét kifejező nivelláló elv, sőt a mediokrácia egész ideológiája ezen áll vagy bukik, és az Interpretáció nélkül talán egyetlen igazolását is elvesztené.²⁷

A kritika mai fogalmának, illetve intézményének nem lévén egyértelmű latin megfelelője, meglepődve vehetjük észre, hogy a mi „kritikus” szavunknak a klasszikus latinban leginkább a „censor” felelne meg... Kierkegaard oly mértékben veszélyesnek tartotta a már korábban idült criticizmust, mint valami a kultúra immunrendszerét alapjaiban megtámadó járványt, ezért kvázi rendőri intézkedések fogatosítását követelte, a dolog lehetetlenségére is utaló iróniával: „*Nem áll hatalmamban a kritika erőszakoskodásának gátat vetni, legfeljebb egy különbizottság létrehozását javasolhatnám, mely megvizsgálhatná, miképpen lehetne véget vetni a kritika úzelmeinek.*” (SV V, 29; OC VII, 280)

Ezért javasol Kierkegaard egy alapvető bizalmatlansági indítványt az interpretációval szemben: „*Alapszabály [vagy kapitális szabály]: Az ÚJSZÖVETSÉG-et mindenekelőtt kommentárok nélkül kell olvasni*”, mert „*a kommentátor igen veszélyes betolakodó*” (PAP. X 2 A 555), e szabályt ugyanígy minden írásra alkalmazza, és az ÍRÁS ezen analógiája alapján állapítja meg, hogy az interpretáció egyetlen műértékű (azaz kreatív) formája a műfordítás: „*Luther valahol azt írja, hogy az egyházban tapasztalható konfúzió oka a doktorokra és írásaikra való szüntelen hivatkozás volt. Alapeszméje szerint, ha az ÍRÁS-t egyszer világosan lefordítjuk a nép nyelvére, és mindenki számára hozzáférhetővé tesszük, attól kezdve nem lenne létjogosultsága az erudita olvasatoknak.*”²⁸ Illik eleve kritikusan kezelni, sőt lehetetlenként elutasítani a műfordítást, pedig a fordító minden egyes szónál érzi azt a művel (és szerzőjével) szembeni felelősséget, amiről a kommentátor tulajdonképpen sohasem hajlandó tudomást venni.

Különös, hogy a kommentátor, a kritikus, egyszóval az interpretátor milyen halálmegvető magabiztossággal beszél a szerzők legintimebb gondolatairól, mintha Augustinus „Magister interior”-jához hasonlóan, bensőségebben ismerné minden lélek titkait, mint maga a lélek. Az írások szerint egyvalakinek adatott meg a hatalom, hogy tudja, „*mi van az emberben*” anélkül, hogy mások tanúságára szorult volna (JÁNOS 2,24–25), de az Interpretáció csodálatosképpen köztulajdonná tette a léleklátás eme képességét. Tragikomikus helyzet ez, hiszen ebben a pillanatban is számos interpretátor hisz, vél és mond ilyen látnokhoz illő kijelentéseket, mint például: „*Hegel tökéletesen tudatában van minden restauráció lehetetlenségének*”²⁹ vagy: „*Kant maga is tudatában volt annak, hogy homályos területre merészkedett*”.³⁰ Honnan tudják? Honnan ez a vállveregető

magabiztosság, mintha a legnagyobb gondolkodók legbensőbb gondolatait is ismer-nénk? Mindenki untig ismeri az efféle látszólag ártatlan retorikai sémákat... Azonban szándékosan nem középszerű példákat választottam, hanem (találomra) az első Ga-damer IGAZSÁG ÉS MÓDSZER-éből, a másodikat pedig a LÉT ÉS IDŐ-ből, Heideggertől. Vajon ez a nagyratörő címben is kifejeződő végletes magabiztosság nem a válság-ként érzékelhető „objektív bizonytalanság” kompenzációja? *Kérdés: vajon nem pontosan azóta beszélnek-e krízisről, amióta megjelent a kritika?*³¹

Kierkegaard, akit Lukács a LÉLEK ÉS A FORMÁK-ban nagy esszéistaként (s így nagy kritikusként) tart számon, a leghatározottabban elhatárolta magát minden ilyesmitől: (mondván) „ha a jövőben arra szánnám rá magamat, hogy a még számomra megengedett sze-rény irodalmi munkásságot kritika formájában folytassam, vagyis mondandómat olyan kritikai tanulmányok formájában tolmácsolnám, melyek mások egy-egy írása ürügyén saját gondolatai-mat fejtenék ki, oly módon, hogy ezeket az elemzett írásban mutatom ki... nemde ez a szerzőség elkerülésének ürügye lenne?” (PAP. VII A 9), egyszóval a kritikus nem vállalja a szerző felelősségét, noha mégiscsak szerzőként nyilvánul meg maga is.

De az idézett rész még egy döntő motívumot feltár: a kritikára és minden interp-retációra jellemző *projektív logikát*, melynek megfelelően semmi sem gyakoribb, mint az, ha egyes kommentátorok saját lelki konfliktusaikat, komplexusaikat vélik felfedez-ni, Kierkegaard-nál vagy másnál, ami különösen szemléletes Lukács Kierkegaard-esszéje esetében. „Gyáva kísérlet ez arra, hogy sohase vállaljuk a cselekvés kockázatát, hogy mossuk kezeinket, és minden felelősséget letagadjunk, mintha nem kellene felelnünk azért, ahogyan egy-egy szövegre hivatkozunk.” (SV VII, 595; KW XII, 534–535; OC XI, 282) Min-den inter-pretáció kiindulópontja és principiuma a hermeneutikai körtől való elvo-natkoztatás, ami úgymond minden másnál „könnyebbe” és „hatékonyabbá” teszi az In-terpretáció módszerét, bár egy próton pseudosz, egy hamis módszertani előfeltevés árán. Ezzel szemben a szubjektivitás kierkegaard-i koncepciója teljes mértékben vál-lalja a hermeneutikai kör nehézségeit.³² Az Interpretáció alternatíváját, mint az elő-megértés körét vállaló önmegértő művet szerzőnk talán a Szorongás fogalmának ere-deti előszavában fogalmazza meg a legegyszerűbben: „Az itt megjelenő mű úgy íródott, ahogyan azelőtt írták a könyveket. Szerzője jól végiggondolta, átmeditálta az általa tárgyalt kér-dést [...] Nem teljesen tudatlan a tekintetben sem, hogy előtte mit írtak a témáról, és mindenkinek igyekszik megadni azt, amivel tartozik neki. Mivel azonban nem felelhetett meg annak a mérhe-tetlen feladatnak, hogy mindenkit megértsen, [...] inkább azt választotta, hogy önmagát megérti, illetve, esetünkben azt, hogy megérti, miért akar szerzővé válni.” (SV V, 48; OC VII, 299)

Az előmegértés köre elsősorban azért döntő, mert ha az értelmező nem ad róla szá-mot, az olvasóra hagyja a megértés nehezét, sőt a mű megértéséhez szükséges fáradságot még a javasolt interpretáció megértéséhez szükséges vesződséggel is tetézi.

Alighanem ezen alapul az interpretáció mindennapos gyakorlata: „ezen a feje tetejére állított helyzeten, melyben előbb meg kell értenünk a magyarázatot, még mielőtt megértenénk azt, amiről szól”, „ezen az agyafűrt helyzeten, melyben úgy használják fel az ÍRÁS-ból kiemelt rész-leteket, ahogyan a perzsák királya védekezett az egyiptomiak ellen, előrebocsátva azok szent ál-latait”, hogy ne essenek bántódása saját seregének (SV IV, 344–345; KW VIII, 36; OC VII, 142). Valahogy így védekezünk a legjobb szerzők zsenijének ereje ellen, a műveikből kiemelt idézetekkel és corpusuk filológiai bebalzsamozásával.

Ezt a történeti approximációt Kierkegaard vaskos illúziónak tartja: „Nemzedékről nemzedékre áthagyományozódott az illúzió, hogy a módszer jó, csupán a tudósoknak még nem

sikerült megvalósítaniuk.” (SV VII, 18; KW XII, 28; OC X, 25) „A részletek vizsgálatához sokan értenek, de anélkül, hogy az egészet közben mindvégig észben tartanák; pedig az így végzett kutatás, minden érdeme ellenére, csak konfúziót eredményezhet.” (SV IV, 382; KW VIII, 68; OC VII, 176)

Az interpretációnak már több Kierkegaard-nál fellelhető alternatíváját felsoroltuk, de a legvégső még hátravan. Dánul a magyarázást jelentő „forklare” ige egyben át-szellemülést, biblikus értelemben pedig megdicsőülést jelentő átváltozást, transzfigurációt is jelent, Kierkegaard-nál a szavak e játéka is arra enged következtetni, hogy a hermeneutikai kör abszolút megoldása maga az *ab-solutio*, a *malum hermeneuticum*, illetve *malum logicum* alóli feloldozás, vagyis hogy a hermeneutikai kör abszolút megoldása a testet öltött *logosz* általi transzfiguráció, amikor már nem magyarázunk valamit, hanem mi magunk válunk eleven magyarázattá, *logosszá*. Ebben az értelemben mondja Kierkegaard, hogy „ha nem válunk azzá, amit megértünk, akkor nem is értjük meg” (PAP. VII A 72), másutt pedig: „Krisztus volt a Törvény betöltése. Tőle kell megtanulnunk, hogyan kell megérteni e gondolatot. Mert hiszen Ő volt a magyarázat [cf. ekeimosz exégézato JÁNOS I, 18]; és csak amikor a magyarázat az, ami magyaráz [illetve azzá válik], amikor a magyarázott maga a magyarázó, egyszóval, amikor a magyarázat (*Forklaring*) transzfiguráció (*Forklarelse*), akkor az, aminek lennie kell. Sajnos semmit sem tudunk megmagyarázni ezen a módon, [...] de legalább megtanulhatjuk belőle az Isten iránti alázatot. Földi létünk [azaz világbanlétünk] tökéletlensége [végessége] folytán meg kell különböztetnünk a létet és a magyarázatot [a *logoszt*]; az ebben megnyilvánuló tehetetlenség lényeges kifejezése a minket Istennel egyesítő viszonyoknak.” (SV IX, 120; KW XVI, 107–108; OC XIV, 93–94) A *malum logicum*ból adódó *malum hermeneuticum* tökéletes leírása olvasható ki az idézett szövegből, ha az ember istenképmás-természetét és Istennel való egységét a világteremtő *logosz*ban látjuk, és a hermeneutikai differenciát, azaz a művet értelmezésétől elválasztó differenciát pedig a *logosszal* való egység megbomlásaként (az interpretáció allegorikusságaként) értelmezzük. A *logosz* megtestesülése így azt jeleti, hogy bár a lét és a megértés egysége minden pillanatban „*eljön, és már itt is van*” a világban, amint János mondja, de mint szintén Jánostól tudjuk, „*az övéi, akik közé jön, nem fogadják be*”, azaz nem értik meg Őt.³³ Így egészen ki az ontológiai differencia ontoteológiai differenciává, amit Kierkegaard mint *malum logicum*ot legpregnánsabban a paradoxon kapcsán irt le.

Szerzőnk a paradoxonra való tekintettel tartja lehetetlennek a közvetlenül objektív megismerést, vagyis az interpretációt, és az eleve adott paradoxon miatt tartja szűkeségnek az indirekt kommunikációt, melynek formája nála az álnévhasználat incognitója. A legexplicitebben és a legradikálisabban éppen a paradoxon kapcsán kérdez rá az interpretáció megalapozatlanságára, felvetve a *fundamentálhermeneutika* alapvető kérdését: „Mit jelent ez egyáltalán: megmagyarázni valamit? Annak megmutatása talán, hogy a kérdéses sötét valami nem ez, hanem valami más? Különleges magyarázat volna [...] mely nem azonos önmagával, hanem helyesbítés.”

A Kierkegaard által javasolt megoldás, az ismétlés hermeneutikája, egyben az önértelmező mű paradoxonának kulcsát is megadja: „A paradoxon megmagyarázása tehát annak egyre mélyebb megragadását jelentené, hogy mi a paradoxon, és hogy a paradoxon paradoxon. [...] Csak indirekt módon (negatíve) lehet minden gondolkodás legmagasabb princípiumait bebizonyítani.”³⁴

Ugyanígy csak indirekt módon lehet egy önmagát értelmező művet megérteni abban a Kierkegaard által kettős reflexiónak nevezett folyamatban, melynek során a művet saját (ön)értelmezésünk keretében értelmezzük, s így a szerző önértelmezése saját

(ön)megértésünké válik, a szókratészi gnóthi szeauton (ismerd meg magad) kierkegaard-i átértelmezése szerint. Nyilvánvaló, hogy a megértés e paradox megvalósítása során mindvégig a legsúlyosabb félreértések veszélye, sőt kísértése fenyeget minket. Ezért Schleiermacher után Kierkegaard is a félreértések elkerülését tartotta a hermeneutika legnagyobb feladatának: „Egyedül az, aki tudatában van annak, hogy a félreértés milyen szívósan igyekszik kisajátítani a legkimerítőbb magyarázási kísérletet is, miközben mindvégig félreértés marad, egyedül az veszi észre egy olyan mű nehézségét, ahol minden egyes szóra figyelni kell, ahol minden terminusnak meg kell felelnie a kettős reflexió követelményének.” (SV VII, 235; KW XII, 223; OC X, 230) Éppilyen makacsul próbálja meg kisajátítani Kierkegaard életművét az Interpretáció, mint minden önmagát értelmező művet általában.

Konklúzió helyett

Az Interpretáció mindig megnyugtatóan objektív válaszokat vagy legalábbis egy megnyugtató konklúziót ad, miszerint van még elég kutatnivaló, de esetünkben szó sem lehetett sem arról, hogy a válaszokba, sem arról, hogy a kérdés vég nélküliségébe belenyugodjunk. Igazi konklúziónk tehát az, hogy talán legalább azt sikerült megmutatni, mennyire lehetetlen egy ilyen helyzetben, a konferencia, illetve az esszé alapszituációjában, melyet az Interpretatúra keresztül-kasul áthat, megérteni és megértetni az önmagát értelmező mű fogalmát. Alighanem éppen ezért volt szükséges megkísérelni mégis.³⁵ Az előadás monológja tehát ott ér véget, ahol a mű megértése elkezdődik, vagyis a szerzővel való gondolatdialogus küszöbén. De aligha kétséges, hogy nem is az interpretatív monológok feladata lenne a konklúzió. Ne legyen tehát az utolsó szó az interpretáció monológjáé, hanem, ha lehet, e monológ utolsó szava legyen inkább a dialogus első szava. Mert az önmagát értelmező mű alapelve és végcélja nem más, mint az a gondolatdialogus, amelyet az Interpretáció (mint Interpretatúra) minden eszközzel megpróbál lehetetlenné tenni. Ceterum censeo Interpretationem esse delendam.

Jegyzetek

1. A tanulmány jelentős mértékben lerövidített formában hangzott el a „Kierkegaard Budapest” címmel rendezett nemzetközi konferencián 1992. december 2-án.

2. Az „egzisztencia” köznyelvi és filozófiai értelmének egybemosódásából számtalan történeti és gondolati félreértés származik, melyek közül talán a második világháború *egzisztenciális* válságában létrejött egzisztencializmus a legismertebb, ezért tűnik szükségesnek a bölcséleti értelemben vett (és etimológiailag is egyértelműbb) *existencia* megkülönböztetése

a hétköznapi egzisztenciától, noha a kettő nyilván elválaszthatatlan *ökonómiai* kapcsolatban van, amennyiben a szó filozófiai jelentése a „polgári egzisztencia” szublimációjaként is felfogható.

3. SV VII, 612–614; KW XII, 548–550; OC XI, 298–300. Kierkegaard műveire a második dán SAMLEDE WÆRKER (SV) kiadás lapszámozása alapján utalok, megadva emellett a francia kiadás (OC, Paris, Orante) megfelelő kötet-, illetve oldalszámát is, ezenfelül pedig, ahol lehet, az angol fordítás (KIERKEGAARD'S

WRITINGS KW, Princeton U. Press) megfelelő oldalszámát is jelzem.

4. Cf. SV VII, 618; KW XII, 552; OC XI, 303.

5. Cf. SV VII, 64; KW XII, 70–71; OC X, 73.

6. Cf. A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJÁ-ról tartott szemináriumában (19). Egyébként maga Kierkegaard számtalan helyen kifejti, hogy Szókratészt követve azért nem a tudós filozófus autoritásával lép fel, hogy annál inkább megérthesse, mit jelent gondolkodóvá válni, és mennyire sohasem kész tény vagy adottság kérdése az ilyesmi. Később maga Heidegger is egyre nagyobb hangsúlyt fektet erre.

7. Sokan tudják, illetve tudnak arról, hogy az egzisztencia és a szorongás kategóriája Kierkegaard-tól származik, de az már kevésbé ismert, hogy a heideggeri Stimmung eredetije a dán Stemning, a Wiederholungé a dán Gjentakelse, hogy a gond és a gondolkodás lényegi összefüggésének legrészletesebb kifejtését éppen a Heidegger által is ajánlott épületes írásokban találhatjuk meg (melyeket az ifjú Heidegger Pálról szóló előadásaira készülve haszonnal forgathatott), kevésbé ismert, hogy Kierkegaard-nál is előfordul már az „egzisztenciál” terminus, s még inkább maga a gondolat (amit pedig Heidegger a LÉT ÉS IDŐ egy lábjegyzetében megtagad tőle), s az sem köz tudott, hogy a halál felé élés (a Sein zum Tode) jelenségét milyen pontosan írja le a HALÁLBE-TEGSEG (németül KRANKHEIT ZUM TODE) című írás szerzője, aki máshol a das Manra (a heideggeri Akárkire) jellemző banalitás jelenségét is egzisztenciálanalitikai pontossággal írja le, bár számára az egyszerű ember (den menige Mand) korántsem olyan elítélendően banális, mint az absztrakt és spekulatív Akárkik (ill. Valakik) mindentudása. Hasonlóan nem köz tudott, mennyire tematizált formában állítja szembe Kierkegaard az autentikus és az inautentikus létmódot, mint bensőségességet, illetve külsőlegességet (közbevetőleg megjegyzendő, hogy az autentész szó etimológiája az auto-entosz összetétel alapján szintén a bensőségességre utal, jelentése pedig eleve a halálhoz kapcsolja). Hasonlóan nem közismert az sem, hogy a LÉT ÉS IDŐ három Kierkegaard-ra vonatkozó sommás lábjegyzete közönséges, elemi történeti-kritikai eszközökkel is kimutatható félreértésen, illetve félreértelmezésen alapul, különösen az, amelyik szerint (Hegel hatására) Kierkegaard megmaradt volna az

idő „vulgáris” felfogásánál, amit Heidegger egy hermeneutikai petitio principivel bizonyít, amennyiben a Szorongás fogalmának pillanatdefinícióját úgy idézi, hogy az ott eredetileg szereplő „idő” terminust saját „most” terminusával helyettesíti, mondván: Kierkegaard „a pillanatot a most és az örökkévalóság segítségével határozza meg” (SZ [338]), ami jellemző interpretációs szofizma, közönséges projekció, hiszen a Szorongás fogalmának harmadik fejezetében Kierkegaard a pillanatot mint az Örökkévaló és az idő találkozását határozza meg, sőt hosszan fejtegeti, miért nem autentikus az idő olyan felfogása, mely a szukcesszív „most”-ok jelenvalóságára épül, mely az „in-der-Zeit sein” alapján térbelileg fogja fel az időt, vagyis éppen azokat a felismeréseket, melyeket ma Heideggernek tulajdonítanak, nem utolsósorban a félrevezető lábjegyzet autoritása alapján.

8. SV III, 67; KW VI, 22; OC V, 99; illetve a magyar fordításban: 7. o.

9. A „lehetetlenné tétel” itt a szó legemberibb értelmében értendő (ahogyan valaki viselkedését szoktuk lehetetlennek minősíteni), amennyiben az Irónia Magisztere az álnévhasználaton túlmenően is sokféleképpen gondoskodott arról, hogy rámutasson korabeli és eljövendő kommentátorainak komikus félreértéseire, feltárva az ezekben rejlő emberileg, etikailag lehetetlen hermeneutikai alapszituációt.

10. PAPIRER IV A 85, amit a német, angol és francia kiadásokban pontatlanul NAPLÓ-nak fordítanak, dacolva a szerző intenciójával éppúgy, mint e feljegyzések műfaji diverzitásával.

11. Noha Kierkegaard korában még nem volt szövegszerkesztő, e jelenség mély intuíciójával szól az „egyes ember” helyzetéről, „aki mint egy lefordítja magát az általános nyelvezetére, aki úgyszólván maga gondoskodik önmaga tisztá, takaros és, amennyire lehetséges, hibátlan, mindenki számára olvasható kiadásáról”. (Cf. SV III, 139; KW VI, 86–87; OC V, 166) Ha az interpretatio a művek, idézetek, referenciák csereértékét ma nagyságrendileg hatékonyabban kamatoztatja, ebben nagy része van a szövegszerkesztőnek, mely az Interpretáció univerzális technikai orgonájává vált. Ez persze nem technikai science-fictionként, illetve fiction-science-ként érdekes, hanem a tudományos

kutatás interpretációs gyakorlatában való uralkodóvá válása révén, amennyiben a szövegszerkesztő tette lehetővé, hogy az interpretáció sok évszázados gyakorlata totális rendszerkontrollá váljon, hogy az esetleges műveket az Imprimatur-Interpretatur már születésük pillanatában ellenőrzése alá vonhassa, s a kritika ne utólagos cenzúra legyen csupán, hanem a szerzőbe egyre jobban belerögződő, végül automatizmussá váló *interpretatív öncenzúraként* működhesse, ami, mint tudjuk, sokkal hatékonyabb.

12. „Mít lehet tenni? Hogyan orvosolható ez a helyzet? Ahhoz, hogy az olvasó hasznára váljon ez a szituáció, magának is szerzővé kell válnia.” (SV V, 45; OC VII, 296)

13. Még akkor is, ha ezzel kapcsolatban némileg ellentmondásosan fogalmaz, hiszen előbb azt mondja ugyan: „Abból a tételtől indulunk ki, hogy megérteni mindenekelőtt annyi, mint egyetérteni (*einverstanden sein*) valakivel. A megértés elsősorban egyetértés” (IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. 138. o.), később azonban másképp fogalmaz: „Elég azt mondani, hogy másképp értünk, amikor egyáltalán megértünk.” (IGAZSÁG ÉS MÓDSZER 211. o.)

14. Úgy válik világossá a kritikusok szokásos ellenvetésének alaptalansága, miszerint az alkotók általában nem beszélnek érthetően műveikről, ami csupán akkor magától értetődő, ha (megtéve a szükséges distinkciót) hozzáteszük: *stricto sensu* azért nem megértés a műről szóló beszéd (az interpretáció, akár a szerzőé, akár másé), mert maga a mű a szerző legautentikusabb önmegértése, illetve önértelmezése, ezért eleve félreértés más magyarázatot várni tőle, sőt az Interpretáció emez elvárása kifejezetten az önmegértés kreativitása ellen dolgozik, az alkotó és a befogadó maieutikus (ön)megértése ellen éppúgy, mint a kritikus „saját” (ön)megértése ellen. Ezért is nem alkotás a kritika, illetve az interpretáció semmilyen formája, mivel éppenséggel a műalkotásban megnyilvánuló (ön)megértéstől való „elvonatkoztatáson” (annak elidegenítésén, illetve objektivációján) alapul, vagyis azon az „objektiváción”, amelyikkel Kierkegaard az alkotás lényegi szubjektivitását állítja szembe, amikor azt mondja: „a szubjektivitás az igazság, a szubjektivitás a valóság”. Ugyanis az objektív (tudományos, történeti-kritikai etc.) formában jelentkező Interpretáció is eredetileg

(amikor szerzője elméjéből kipattan) szubjektív, legfeljebb az illető később megfedkezíki erről, vagy letagadja. Ez a hermeneutikai önfeledés pedig legalább olyan súlyos következményekkel jár, mint a már jól ismert Létfeledés... Ezért is vált az esszé a modern gondolkodás alpműfajává, a par excellence modern műfajjá, melyben a hermeneutikai önfeledés révén végbement a mű és az interpretáció történelmi kon-fúziója, melyben kitejeshedhetett a hermeneutikai differencia elfeledésén alapuló kritikai paradigma. Az esszé így a műalkotás pótlékeként válik érthetővé, és felismerhetővé válik, miért is nevezi magát kezdetől fogva „esszének”, azaz kísérletnek, hiszen principiuma nem is más, mint kudarcának, a műalkotással való elérhetetlenségének eleve adott pro-jectuma. Az esszé „utoljára” talán a műfaj megalkotójánál, Montaignénél jelentett alkotó önmegértést, de még Heideggernél is a történeti-kritikai Interpretáció-paradigma önfeledéséről (és lényegi önkritikátlanságáról) árulkodik. Pedig a gondolkodás Heidegger által javasolt újbóli megalapozásának (Entstiftungjának) hermeneutikai alapfeltétele talán éppen az esszélógika meghaladása, a művek keletkezését ellehetlenítő kritikai esszéforma (ön)felszámolása volna.

15. Ezek után Gadamer következtetéseit is felleltébb óvatossággal kell fogadnunk: „Ebből az következik, s a hermeneutikának ezt sohasem volna szabad elfelejtenie, hogy a művész, aki megalkot egy képződményt, nem a leghivatottabb interpretátora ennek a képződménynek. Interpretátorként nem élvez elsőbbséget a pusztá befogadóval szemben.” (IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. 146. o.) Itt ismét figyelemre méltó hermeneutikai önellentmondással állunk szembe, amennyiben Gadamer kijelentését önmagára mint szerzőre alkalmazzuk. Kierkegaard, aki Gadamerrel ellentétben láthatólag sokkal tudatosabban tekintettel van a hermeneutikai kör önellentmondásaitra, az idézett ellenvetésre azzal válaszol, hogy álnévhasználatára hivatkozva maga is egyszerű olvasónak tekinti magát, de éppen ez által a preventív intézkedés által cáfolhat rá Gadamer kijelentésére. Ugyanígy önként megállapítja a FILOZÓFIAI MÓRZSÁK előszavában azt, amit Gadamer, nevezetesen, hogy „A vélemény, melyet a művész reflektálónaként alkot, nem mérvadó” (IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. 146. o.), csak-

hogy ezt Kierkegaard íróként teszi, vagyis a szó legeredetibb értelmében vett művészként reflektálva művére, ami önmagában is eleven cáfolata a kritikusa megállapításának. Kierkegaard egyébként a hegeli *Aufhebung* kritikája kapcsán mindannyiszor kitér a meghaladás hermeneutikai elvének abszurditására és tartathatatlanságára (például a FÉLELEM ÉS RESZKÉTÉS legelején és legvégén), melynek hátterében az interpretáció projektív intencionalitása húzódik meg. Ergo a meghaladás elve valójában egyedül a kritikusra alkalmazható, általa csupán saját megértésének *kritikus* relativitását fejezi ki indirekt módon, másra fogva saját tökéletlenségét. A meghaladás elve tulajdonképpen egy másik önellentmondásos alapelve épül, melyet az *abszolút relativitás* elvének nevezhetnénk. A TUDOMÁNYTALAN UTÓIRAT ironikus megfogalmazásában ez így hangzik: „*„amit valaki mond, az csupán egy bizonyos fokig igaz; ezért aztán nem is állhatunk meg nála”*”, hanem tovább kell mennünk, meg kell haladnunk. Az *abszolút relativitás hermeneutikai elve*, mely szerint az igazság (és általában minden megértés) interpretáció, illetve „módszer” kérdése, nem más, mint das Man banális mindentudásának intellektuális verziója, az az unting ismert közhely, miszerint „minden relatív”, egyszóval a Pilátusok realizmusa ez, mely épp az igazság közelében és az igazsággal szemben állva teszi fel legszívesebben kedvenc kérdését: „*Mi az igazság?*” (Cf. SV XII, 226; OC XVII, 180)

16. „*És itt az interpretátorok »megoszlanak«*”, illetve eltávoznak, eltérnek, kitérnek, elállnak (szándékuktól), vagy elmenekülnek... (SV XIII, 446; OC IV, 324)

17. Cf. SV XIII, 535; KW XXII, 155; OC XVII, 272.

18. A történeti-kritikai „bizonyítás” legfőbb kritériuma pedig ugyanazon „logika” szerint a *kézenfekvővé* tétel, azaz a hétköznapivá banalizálás, amit már Heidegger is leplezett, mégpedig szokatlanul kemény szavakkal. (Cf. GRUNDBEGRIFFE [94–101])

19. Az, hogy a modernség is csupán egy korszak volt, hogy a történetiség is csupán egy korszak jellemző gondolkodási sémája volt, szükségképpen akkor derül ki, amikor a kérdéses korszak valóban véget ér, s a posztmodernben megkezdődik a tradíció műveinek utolsó aukciója (az Interpretáció végkiárúsítá-

sa), melynek során maga a modernség (a kritikai paradigma) kerül kalapács alá. Így válhatnak valóra a Heideggernél, illetve Nietzsche-nél megjelenő messiási ígéretek a filozófia új megalapozásáról, illetve a jövő filozófiájáról.

20. LÉT ÉS IDŐ. 293. o. A megértés és az interpretatív értelmezés (Auslegung) közti radikális heideggeri különbségtétellel kapcsolatban lásd még: 32–33. § (végig)!

21. Ha sikerül történeti, ideológiai vagy pszichobiográfiai hatást kimutatni, az Interpretáció ezzel is relativizálja és banalizálja a kérdéses szerző gondolatát, hogy aztán történeti nagyságát is csupán a történeti rövidlátás relativitásán keresztül ismerje el, úgy, hogy eközben elhatárolja a jelenben megnyíló jövőtől, mint valami letűnt alakzatot, mely úgymond szükségképpen a múlthoz tartozik, és így das Mannak nem kell attól tartania, hogy önmagára kelljen alkalmaznia mint jelenvalót, hiszen a gondolat aktualitása is úgymond „csak történeti lehet”, azaz csak mint elmúlt és kvázi lényegében elfeledett válhat aktuálissá. Ezzel a platóni anamnészisre is visszavezethető *nosztalgózóifiai* szemlélettel állította szembe Kierkegaard az előrefordított emlékezés, az ismétlés és a pillanat kategóriáját.

22. A destrukció heideggeri eszméje súlyos hermeneutikai ellentmondástól terhelt, amennyiben csupán a filozófia görög „anyanyelvének” latin fordításában (interpretációjában) megnyilvánuló eszmemhamisítást leplezi le, és ezt sem mint interpretációt, hiszen maga is interpretál, csupán egy másik interpretáció nevében utasítja el a latint, s nyilván azért, hogy egy újjal helyettesítse, mely alapján ugyanúgy feltételezi az interpretatio latin lényegét... Magától értetődik, hogy egy valóban radikális destrukciós program minden interpretációra kiterjedne, s nem csupán a latinra, hanem az ezt megelőző görög hermeneutikára, a hermeneutika egészére is.

23. A sors ironiája, hogy az agora az ageiró igéből származik, mely „kéregetni”-t is jelent. Ekképp koldulja eredetiségét minden interpretáció a szerzőktől, ha épp nem erőszakkal veszi el. Egyébiránt Hermész egyik attribútuma is Agoraios.

24. Ezzel kapcsolatban vonja le szerzőnk azt a meglepő konzekvenciát, hogy a negatív kritika sokkal veszélytelenebb a pozitívnál, mely

megfellebbezhetetlenül kijelöli egy szerző helyét a kultúrtörténetben. (SV VII, X; KW XII, 6; OC X, 6)

25. A pszichoanalízis az Interpretáció cenzúrájának hatáskörét kiterjesztette a tudat legmélyebb rétegeire is, úgyszólván a tudat legintimebb rejtekeit is kiszolgáltatta az Interpretációnak. Belegondolni is riasztó, milyen hatékonyan alkalmazhatta volna az inkvizíció ezt a módszert, de nem kevésbé szorongatóan riasztó a módszer mai kritikai alkalmazása és ideológiai inkvizíciós szerepe, mely végső soron das Man volenté générale-ját (Akárki közakarátát) érvényesíti, a felettes én regulatív szerepével éppúgy, mint az alantas én, az Ősvalami meghatározó szerepének hangsúlyozásával. Mert az Es neutralitása nem más, mint das Man neutralitása, mely a legtöbb nyelvben a szexus tabujára utal, elsősorban az ilyen kifejezésekben, mint: „Mindegyik csak Arra gondol” (franciául az e kifejezésben szereplő a az Ősvalami francia fordítása). Másfelől pedig a pszichoanalitikus megközelítés az eszmétörténetben a determinisztikus relativizálás egyik leghatékonyabb eszköze, hiszen mi sem könnyebb, mint egy-egy nagy gondolkodó legnagyobb eszméi háttérében alantas pszichobiográfiai motívumokat felfedezni, amire a kommentátornak mélységes kisebbrendűségi érzése kompenzálására oly nagy szüksége van. Ahogyan a történeti kritika a történeti determinizmusnak, a kultúrtörténeti hatásoknak próbálja kiszolgáltatni a történetiséggel szemben „rebellis” kreativitást, úgy a pszichobiográfia a géniuszt szülei vagy családja *dasmanságának* szolgáltatja ki, amint azt Kierkegaard műveinek pszichológiai megközelítése ékesen bizonyítja. Csupán azt hagyják figyelmen kívül, hogy Kierkegaard (mint minden valamirevaló zseni) zseniális pszichológiai érzéssel rendelkezett, márpedig annak, aki rajta akarná kapni valami „disznóságon”, nála is jobb lélekismerőnek kellene lennie. Továbbmenvé, felmerülhet egy alapvető kétely az egész pszichoanalitikus megközelítéssel szemben: vajon nem kellen-e a pszichoanalitikus megközelítés alapattitűdjével kapcsolatban felvetni egyfajta *Freud-komplexus* lehetőségét? Vajon nem szenvedett-e az egész XX. századi gondolkodás valami olyasféle sorsneurózisban, amit leginkább éppen *Freud-komplexusnak* nevezhet-

nénk? E kérdések feltevésével és megválaszolásával alighanem az egyik legléleköltőbb cenzúráról és a kreativitást leginkább kikezdő modern interpretációs tabutól szabadulhatnánk meg. Nemde ez volna a legfreudibb apagyilkosság is egyben?... egyszerűen Freud művének igazi bevégzése.

26. Úgy teljesedik be a „Nihil obstat” rejtett értelme, mely szerint „a nihil állja utunkat”, s bár semmi külső akadály nem lenne, önnön nihilizmusunk mégis meggátol bennünket mindenben. Ezért hihetetlenül hatékony a nihilizmus, a totális szabadság (az *önkéntelen*) cenzúrája, mert teljességgel belsővé váló öncenzúra, das Man *diktatúrája*.

27. NB. A kultúr-demokrácia gyengesége és ereje egyaránt abban van, hogy mediokráciaként funkcionál, azaz mediációs rendszerében, az itt Interpretatúrának nevezett Interpretáció *diktatúrájában* (vö. a „konszenzusra”, illetve a „közvéleményre” való mindig egyéni és szubjektív hivatkozás, a politikai reprezentáció és a médiák összefonódása stb.).

28. PAP. X 4 A 428. Kierkegaard felveti egy másik autentikus interpretáció lehetőségét is, amit egzisztenciális interpretációnak, illetve lefordításnak nevez, a „*tettekkel olvasás*” értelmében: cf. SV VII, 177, 382, 395 és 494; KW XII, 171, 352, 363–364 és 450–451; OC XI, 89, 101, 190–191 és OC X, 178.

29. Gadamer: IGAZSÁG ÉS MÓDSZER. 128. o.

30. Heidegger: LÉT ÉS IDŐ. 116. o.; SZ (23).

31. Kierkegaard különösen élesen bírálja a romantikus „kriticismus” prenihilizmusát a német romantikusok ironiafelfogása kapcsán: „Az ironia hamis kapcsolata a valósággal [...] lényegileg kritikai. [...] Ezért van az, hogy ezen a hetedik napon, melyhez állítólag elértünk [...] mindenki a kritikának szenteli magát, ahelyett hogy kipihenénk a történeti mű fáradalmait”, ám ez a kritika végleg igazolhatatlanná válik, amikor „az egész realitás ellen fordul” (SV XIII, 377; KW II, 293; OC II, 250), „és az ironikus [vagyis a kritikus], aki szabadnak hiszi magát, ezáltal a világironia kíméletlen törvénye alá esik, s a legrettenetesebb szolgátságban kinlódik”. (SV XIII, 385; KW II, 301; OC II, 257) Valóban, a könyvtárban vagy a szövegszerkesztője előtt görnyedő kommentátor sorsa a lényegét illetően azonos a gályarabéval. Interpretari necesse est?...

32. Az előmegértés korének problémáját már

az Irónia fogalmában minden árnyalatában megfogalmazta: „minden eredmény egy kölcsönhatás szintéziséből adódik: melyben koncepciónk mintegy vonzást gyakorol az adott tárgyra, melyet magyaráz, miközben persze az is vonzást gyakorol a koncepcióra. Az utóbbi tehát vizsgálatunk során alakul ki, bár más szempontból kezdettől jelen van. Nem is lehet másképpen, hiszen az egész megelőzi részeit. [...] Az igazságos olvasó, legalábbis úgy hiszem, egyszerű elővigyázatosságot lát majd tehát ebben részemről, bár ily módon értekezésem a mai [egyébíránt nyilván érdemekben gazdag] tudományos módszertől némileg eltérő formát ölt”. (SV XIII, 258–259; KW II, 184; OC II, 143)

33. Cf. JÁNOS I, 9–11. o.

34. KIERKEGAARD ÍRÁSAIBÓL. Gondolat, 1982. 410–412. o. SV VII, 204; KW XII, 196; OC X, 203.

35. Az önmegértésre épülő értelmezéshez va-

ló eljutás nélkülözhetetlen előfeltétele az előzőekben vázolt interpretációkritika, az önmagát értelmező mű pusztá eszméje azonban nem elegendő ahhoz, hogy teljességében megértsük, voltaképpen mi is ez, hiszen ez a megértés egyedül a műben, illetve a mű által hozzáférhető, sőt ez maga az önmagát értelmező mű, amit éppúgy, mint Kierkegaard műveinek elolvasását (a róla szóló kommentárok, esszék és előadások helyett) semmilyen interpretáció sem pótolhat, így az általunk javasolt metainterpretatív értelmezés sem pótolhatja. A „Vissza a művekhez” jelszószerű hangoztatása önmagában ugyanúgy nem jelent semmit, mint a fenomenológia „Vissza magukhoz a dolgokhoz!” jelszava. De nem is ez a fundamentálhermeneutika igazi feladata, hanem az értelmezés és az önmegértés kölcsönös feltételeinek feltárása.

Takáts Gyula

ELTITKOLT JELEKKEL

Csu Fu megitta már borát.
Tán többet is, mint kéne.
Méregeti a poharát,
s holdfényben lebeg a pincéje.

Arany körív és ezüst débetű
dagad és benne a világ
valami eltitkolt jelekkel
száll Csu és asztala fölött tovább.

MINT A TELJES RÉSZE

Nézi a ceruzát Csü Fu,
amellyel ír és rajzolt is sokat,
És mosolyog, mert tudja jól,
túléli csonkja is e sorokat
és rajzait is arról, ami van...

Fölötte csak a nagy madár
zöld szárnya és szava
biztatja Csüt, hogy
ceruzája is vele,
mint a teljes része...
És ásójával vállán
nem is a kertbe,
kamrájából már mintha oda menne...

NÉZI S A MINDEN TÜKRE

– A vanban nincs üres! –
Kinek is írta ezt Csü Fu?
Keresgéli és betűi felett,
két ujjá közt, ahogy a tollat,
kezében tart egy bükkfalevelet...

Nézi s a minden tükre, mintha
e bükk-ágból reá ragyogna...
– E fácska lenne az talán –
kérdi és nézi egyre, csak tovább,
– amelyben olyan óriás kicsi
e nagytükrű világ?...

AZ ASZTALÁRÓL

Négy lába van, kettővel több,
mint Csunak és Buddhának.
A földön-égen is talán
ezért örül az asztalának.

Rajta az írás és a könyv
és a rejtett messzi rend
biztosabban áll s nemcsak ígér
ez a riasztó néma csend

tárgyak, betűk, az Egy és az Egész
között, de ez a görbe gyertya
e pince-láng négylábú asztalán
kormával mintha írna,

akár a szent vakok, akik
közöttünk járva, megfogják kezed,
s kinyitják és szemünk elé teszik
a teljes könyvet sugárzó levelet.

Mándy Iván

A LÉGYVADÁSZ

Vár az ablak mellett. Nem hajszoja a legyeket. Nincs hajsza. Nincs üldözés. Nincs kapkodás. Se kapkodás, se csapkodás. A legyek előbb-utóbb az üvegre repülnek. Inkább utóbb. Egyébként akad, aki mintha már néhány napja ott mászkálna valami végtelen lassúsággal.

Nincsenek szabályok. Egy biztos. Ott és csakis ott lehet őket elintézni. Egy ócska ronggyal. Mondjuk egy pizsama szakadt darabja, kiszuperált portörölő, szennyes rongyok, konyharongyok. És egy fél pár kesztyű. Kié lehetett? Félig se jön fel. Gyanakodva vizsgálgatta. Nem, ez valahogy nem megy. De hát ez már egyáltalán nem fontos. Most másról van szó. A kesztyű már nem kesztyű.

Ki tudja? Talán a nővéreé lehetett még valamikor régen.

Forgatta, nézegette. És megismételte. Még valamikor régen.

Mikor is halt meg az Ica? Ó, annak már jó néhány éve. Oly mindegy.

Most már csak egy a fontos.

A légyvadász kidolgozta a módszerét. Persze, ha bárkit megkérdezne a házban. Esetleg Czillei Ulrikot, Schamberger Rezsőt... oly értetlen képet vágnának. Szinte látja Schamberger döbbent képét:

– Nagy ötlet... kétségtelen. Szóval, ön a legyeket simogatja az ablaküvegen.

Czillei egy dührohamban:

– Dehogy! Itt egész másról van szó!

Többet nem árulna el. Aljas, ronda eljárásnak tartaná az egészet. Hát persze! Alamuszi, kegyetlen módszer.

A vadászt mindez nem érdekli. Gondoljanak, amit akarnak. Ő végzi a maga dolgát. A maga dolgát a maga módján.

Séta a szobában. Egy végtelen séta a ronggyal az ablakok mellett.

Légyzúgás.

Zizegés.

Dongás.

Kérkedő kopogás az üvegen.

Egy légy halált megvetően nekifutott az ablaküvegnek. Éppen csak egy pillanatra. Jelezni akarta, hogy itt van.

A légyzúgás abbamaradt.

Semmi kopogás az üvegen.

Hová tűntek?

Belevesztek a levegőbe?

Türelem. Türelem.

Várni tudni kell.

Egyik ablaktól a másikig osont. Séta a lakásban, a rongyot lóbálva... Na, ez abbamarad. Gyanús mozdulat. Minden mozdulat gyanús. A legyeknek semmit se szabad észrevenni.

Egy ember sétál, és vár. Olykor kinéz az ablakon.

Egy lány átszalad a téren. Kétségbeesett hang úszik utána:

– Megint nem jössz haza?!

– Soha nem megyek haza!

– De miért?! Miért?!

A légyvadász elfordul az ablaktól. Folytatja útját. És közben vár valamire. Ő aztán igazán tud várni! És majd *a kellő pillanatban...*

FIGYELŐ

MÉG EGY ÍRÁS A „BUDÁ”-RÓL

Ottlik Géza: *Buda*
Európa, 1993. 365 oldal, 400 Ft

A műfajilag realistának értelmezett, hagyományos szerkezetű regény az érzelmek aspektusát tekintve mindig romantikus. Olyan zárt és a valóságot metaközegbe áthelyező „másik világba” vezet át, melynek kapuja, amint átléptük, azonnal összezárul mögöttünk. Ebben az értelemben a regényírás a csábítás művészete, átvezetés a „mintha” világába, s ezzel az énézés „mintha”-ját is előidézi: a filléres regénybe belemerülő cselemlány és a Dosztojevszkijt olvasó Pilinszky ugyanabban a kábulatban élnek, az én és a nem én határán, és bizonyos értelemben ezek a határátlépések mindkettőjükben ugyanazokat a kataritikus sokkokat váltják ki. Az álom és az ébrenlét már az ősi idők tudása szerint is nem ugyanannak a világnak részei, hanem két, csak a formák és a jelenségek szintjén közös univerzum tagjai. Ezért nem „leképezés” az irodalom, jobban mondva nem a valóságos világ leképezése, hanem annak a nagyon nehezen elfogadható ontológiai ténynek a bizonyítéka és éreztetése, hogy az ember számára saját tudata mint önálló létrend létezik, s hogy a világ homogenitásának érzetét nem jelenségeinek tartalmi, vagyis anyagi, hanem formai azonossága adja. A fikciónak éppen az az egyik legfontosabb jellemzője – és funkciója is –, hogy az emberi lélek konzisztens inkonzisztenciájára világítson rá, arra a képességére, hogy egymástól teljesen különböző valóság szinteken éljen, és a fikció valóságrendszerét úgy fogadja el teljes univerzumnak, hogy valamiképpen mégis tisztában legyen ennek nem valóságosságával. Az olvasót magába integráló regény ezt csakis az érzelmi involválódás útján képes elérni, méghozzá azért, mert az átmenetnek

ezek a jelenségei a léleknek a tudaténál mélyebb, diffúzabb, inhomogénabb közegében, a nem körvonalazottság szintjén léteznek. Ottlik azt írja a BUDA-ban, hogy „az érzés pontatlan” – másutt, hogy egyedül a pontatlan hiteles (és ez ennek a regénynek az ISKOLA-val összehasonlított egyik legfontosabb alapgondata). A realista regény „pontosságának” lényege a pontatlanság érzelmi közegében megelevenedő hitelesség, mely mint pára lebeg a dolgok konkrét leírása felett. Nem más ez, mint a konkrétból felszálló, azt hitelesítő érzelmi bizonyosság.

Az érzelmi azonosulás e szintjén Ottlik ISKOLA-ja teljesen hagyományos regénynek tartható. A rendkívülien sokféle kapcsolódás közül, mely bennünket a klasszikus, a régi értelemben vett „realizmushoz” fűzhet (kíváncsiság, az izgalmak vágya, azonosulás valamely szereplővel, a történettel, atmoszférával, a kifejezés stílár jellegével), Ottlik írói „készletéből” (még mindig az ISKOLA-ról beszélünk) két alapvető érzést emelek ki. Ezek egyike igen különös módon a szerelem egy kezdődő, kifejtetlen, mondhatnók kamaszos formájára hasonlít, és a másik is a fiatalság jellemző vonzalmának egyike: a rejtélyesség kihívása. Elsősorban ebből a két elemből keveri ki Ottlik az ISKOLA különös atmoszféráját, kimondásait és elhallgatásait, azt a titokzatosságot, aminek ez a könyv – véleményem szerint – megjelenésekor és mindmáig – főleg az először olvasók szemében – megrendítő hatását és egy nyomában kialakuló egész irodalmi iskola a kialakulását köszönheti.

Abban a főleg Márai és Illés Endre képviselte írói hagyományban, melyhez Ottlik még az ISKOLA előtti prózájában csatlakozott, formailag ugyanez a kicsit célzatos, akart, kiszámított rejtélyeskedés látható. Az elegáns elhallgatások és elegáns indítások művészete ez, minden mélybe nyúló homálya mellett mégiscsak síkművészet, a dekorativitás egy különös műfaja. A mű szövete a művészen csipkézett kívágós papírokéra hasonlít, ahol a nem létező részek teremtik meg az össze-

függéseket: a hatásos fejezetvégek, a sokatmondó utolsó mondatok, melyek felkeltik azt a kíváncsiságot, mely oldalakkal vagy fejezetekkel későbbben csillapulhat. Ahhoz, hogy az ilyen regény valóban eleven és hatásos legyen, az íróban nagy erővel kell élnie a mű teljességének, a történet önmagából fakadó spontán sodrásának – de az egészel egy időben a részletek finom árnyalatainak is. A mű olyatén belső biztonságát, a tudás olyan, már az öntudatlant is kitöltő részletismereteit jelenti ez, aminek birtokában részleteinek elrendezése már nem a megalkotásnak, hanem a megcsinálásnak kérdése. Ha valahol is, akár csak egyetlen részletben megrendül az olvasó bizalma, ha tekintetének fókusza elcsúszik a konstrukció szintjén, azon túl már csak a technikára képes figyelni. Az ilyen megalkotott mű nagyon könnyen megmerevedett struktúrává válhat, amelyben az alkotó vagy az alkotásmód külsőleges vonatkozásai az író és az olvasó teljességeké közé tolakszanak.

A modern irodalom egyik alapvető kérdése, hogy ez az írásmód, ami a szubjektív már túlságos eluralkodásának ellensúlyozására minden szubjektivitást lefosztana magáról, ez az „újmanierizmusnak” nevezhető forma hogyan viszonyul a klasszikus regény nem kevésbé megformált, de spontánnak *ható* konstrukciójához. Nyilvánvaló, hogy egyes kivágások, a nagyjelenetekre koncentrált drámai kiélezettség, a cselekmény fordulatai mint sarokpontok minden klasszikus regény szerkezetének tartóoszlopai. De a modern (posztmodern) stilizáltan klasszicizáló regényekben ezek a drámai sűrűsödések nem a történetnek, hanem csak az elbeszélésnek sarokpontjai. Nem előreviszik, hanem indoklás nélkül lezárják a cselekmény egyes részleteit: az előbbieken megmagyarázatlan részek magyarázatát a bizonytalan jövőbe vetítik, összekeverik az idősíkokat – s bár ez feltségében az időnek a klasszikustól eltérő felfogásából, abból a tényből fakad, hogy a regény célja nem egy történet követése, hanem egy állapot történeti indokolása, az egyensúly mégis a forma hangsúlyozásának irányába tolódik. Az idősíkok alkalmanként a lassítás, a várakozás fokozása, a hatásosság növelése céljából tolódnak messze egymástól – s ez a manipulált kíváncsiság hozza létre a rejtélyesség érzetét.

Az ISKOLA rejtélye azonban ennél sokkal mélyebb rétegben titokzatos – abban a mélységben, melyet a felszín e mesterséges játéka fel sem borzol. Legalábbis amikor átlépünk a regény közegébe, appericiáljuk ugyan a felszín cizellált tokélyét, de már az első megközelítésben ezt teljes mértékben a tartalom egyetlen adekvát nyelvének is tartjuk. Az ISKOLA története ugyanis szavakkal nem, hanem csak szerkezetekkel kifejezhető. Ottlik abbahagyós-elhallgatós technikája ezért áll középpont, mintegy áthidalásként Márai technikailag és Mészöly tartalmilag hasonló írásmódja között.

De van Ottlik regényének még egy fontos aspektusa is. Koncepciójában ugyanis az ISKOLA beavatásmisztérium, valóságos alvilágra szállás a majdani felemelkedés – a majdani szabadság érdekében. Mint ilyen, a meghalásnak, a személyiségtől megfosztatásnak, tehát a személyiség elpusztulásának-elpusztíttatásának története – de éppen erre, a megsemmisülésre nincsenek és nem is lehetnek szavaink. Minden beavatás lényege az, hogy örvényének mélypontján a tudat kialszik, vagy átlép egy olyan más jellegű állapotba, melyre nem emlékezhetünk. A regény átmeneti – vagy határ- – jellegét, benne a lét határhelyzetének ábrázolását rögtön az elején megérezzük, de a cselekmény mesteri szerkezete miatt ez mindvégig oly rejtett marad előttünk, hogy minduntalan megfélemlünk róla. Pszichológiailag az ISKOLA két egymással ellentétes lelki motiváció kereszteződési pontjában áll: az egyik Ottlik realitásgénye (a makacs és újra meg újra nekifeszülő küzdelem azért, hogy azt és úgy mondja el, ahogyan a dolgok történtek), a másik az irracionális iránti vonzalom, mely a történetek realitássá történő redukcióját hasonlóan makacs küzdelemmel igyekszik eltávolítani magától. Ottlik irracionális élményének – melyről nem tudhatjuk, hogy a gyermekkorinak újrafelidézése-e vagy a felnőttnek a gyerekkorra visszavetített, későbbben kialakult életérzése – és ezzel az egész ISKOLA-nak alapproblémája az, hogy ez az irracionális élmény minden transzcendens vonatkozást kizár magából. Ennek a beavatási folyamatnak irracionális musa nagyon közeli rokonságban áll az irracionális rendszerének szimbólummá emelésével – ami szinte elke-

rülhetetlenné tenné egy transzcendens irányultságú rendszer létrejöttét. Legalábbis azt, hogy a kérdés középpontjában – mint formálisan igen gyakran Márainál, tartalmilag feltétlenül Mészöly ATLÉTÁ-jában, maga a rejtély emelkedjék a mű középpontjává, váljék tartalomává.

Ottliknál nem az. Az irracionalitás nem titokzatos rejtély (más az, ami titokzatos) – az irracionalitás a racionális megjelenési formája – nem így a BUDA-ban, ami éppen ezért is látszik egy másik irodalmi műfaj termékének). Mert ezek a katonaiskolában létrejött összefonódások abban a közegben születnek és mélyülnek az emberi élet mindennél fontosabb és tartósabb kapcsolataivá, melynek alapelve az emberi lét méltóságának eltüntetése, ennek pedig egyetlen igazi módja van: az emberek egymás ellen fordítása. Ez az ugyan, amit közönségesen terrornak nevezünk? A terror nemcsak a fizikum félelme, az állati, vegetatív félelem kihasználása, hanem legalább annyira a végső magáramaradottság, az emberektől elhagyatottság, az emberi kiszolgáltatottság rettegetése. Minden szenvedést hajlandók vagyunk elviselni, ha érezzük egy részvételi kéz fogását: a terror azt az érzést erősíti meg, hogy nemcsak magunk vagyunk, hanem szenvedésünknek, kínzatásunknak örülnek is, szórakoznak is rajtunk; a másik, a kínzó, egyszerre tételezi fel ember voltunkat – hiszen megalázásunk csak ebben a kontextusban érvényes –, és vesztí el azt az egyezményes feltételt, ami kínzót és kínzottat egyaránt emberré tesz. Ebben az értelemben az ISKOLA-ban leírt kezdeti élmények valójában a legkegyetlenebb terrort, a fasizmus – minden fasizmus – lényegét idézik; s ez annál is kínzóbb, mert mi, kívülről szemlélő felnőttek azt a megkettőződött tudást is elviseljük, hogy a regény modellje bár az *átélésben* végzetesen és visszafordíthatatlanul reménytelen pokol lehetett, a valóságban sokak számára

kiváló és jó emlékeket hagyó iskola volt. Abban a diffúz depresszióban, mely a második világháború fiatalosságát belengte, az ISKOLA rettenete feltehetően a konkrétumhoz kötődés ugyanolyan belső igényével született, mint Pilinszky KZ-versei. Mindkét téma egyszerre elsődleges, a költői, illetve írói megszólalást megteremtő hívó szó olyan, az egész lelket betöltő élmény, mely feltétlenül igényli megfogalmazás okozta integrálódását: nem az elviselhetetlen elviselhetőség tételét, hanem azt a mindkettőjük műveiben kimutatható paradoxont, amit nem tudok másnak nevezni, mint az elviselhetetlennek létünkbe integrálását. De másodlagos is abban az értelemben, hogy ennek a feladatnak beteljesítéséhez mindenképpen szükségünk van egy nem mindenki által átélhető lelki beállítottságra, a tragikum iránti elemi vonzódásra (melyről megint csak nem lehet tudni, hogy az írásért van-e, vagy az írás van ennek levezetésére). A tragikum érzete elsődlegesebb, mint a tragikum tárgya: mert az abszurditás megnevezhetetlenségéből fakad. Ottlik ezért a belső képességéért tudott tizenegy éves kori élményeiből mélységesen drámai történetet írni – történetet, valódi epikumot, mely folytonosan a dráma „utolsó pillanatainak” feszültségét éli, s amely formájában, kihagyásaiban, szüneteiben, jeleneteinek kiélezettségében nemcsak a regény, hanem a drámai költemény, pontosabban a drámai misztériumjáték liturgiáját is felidézi. Dráma és drámai misztérium pedig abban különbözik, hogy az utóbbiban a feszültség sohasem közvetlen, hanem mindig jelképes tartalmú – mindig kimutat saját szövegéből egy általános és rituális szerepjáték felé. Valaha, első megközelítésben, az ISKOLA-t azzal a megválaszolhatatlan kérdéssel jellemeztem: realista elbeszélés-e vagy modell? Természetes, hogy ez a kérdés elsősorban tartalmára vonatkozott – ma már tudom, hogy a tartalmi kérdés elsősorban a megformálás próbája, a formának mint a tartalom világba helyeződésének és nem mint elmondhatóságának technikai kérdése. Ottlik az átdolgozásokban, újrairásokban, a megrettenésekben és az elhallgatásokban megnyilvánuló formák mestere volt – s a regény nagysága abból fakad, hogy tartalma, egészen mélyen, nem más, mint a formának, az emberi magatartásnak megteremtése.

Az ISKOLÁ-ban, kimondás nélkül, minden a létezés legmélyebb szintjén történik – azért kimondás nélkül, mert ezeknek a történeteknek nincs nyelvi megfelelőjük. A mű rejtelességének egyik kulcsa, egyben megírásának egyik legnagyobb érdeme, hogy ezek a belső történetek semmiképpen nem a pszichológia formális nyelvén megfogalmazottak. Ez ismét korunk egyik legnagyobb esztétikai-filozófiai problémáját veti fel, melyet nem is elsődlegesen Ottliknál elemezhetünk. Az ISKOLA történései – különösen a BUDA magyarázataiból, hozzáfűzéseiből visszakövetkeztetve – többé-kevésbé a mélylélektan eszközeivel is elemezhetők lennének. Ottlik elbeszélés-módja azonban ennek a szemléletmódnak nyomait sem tartalmazza. Tartalma, természetesen, ennek a szemléletmódnak segítségével is bonyolult és összetett szinteken lenne vizsgálható. Ottlik azonban, minden bizonnyal, mélységesen idegenkedett volna az illetén megközelítéstől – s valóban: attól fosztatott volna meg általa, ami az ISKOLA lényege: a végzetszerűnek elfedett, titokzatos, föld alatti meg-megcsillanásától. Nem csak személyes adottsága volt ez; a mélylélektan szemléletmódja meglehetősen távol állott az *Újhold* szerzőinek körétől. E megközelítés, melynek alapelve az analízis és a megmagyarázás, egy sokkal végzetszerűbben patetikus ábrázolásmódba transzcendálódik: a lélek rejtett titkait magukba zárva és egyben önmaguktól az idegenség és a titokzatosság szférájába emelve. S itt már emlékeztetnünk kell a BUDA-ra is, ami sok vonatkozásban (ha ugyan nem mindenben, és mindenesetre ez a BUDA legfontosabb kérdése) az ISKOLA kommentárjaként olvasható, s ahol mindazok a meghatározó és mélyre rejtett érzelmek, amelyek a „nagy regény” történéseinek motivációját képezik, a magyarázat rejtett vágyával törnek elő. Ottlik világlátásában – különösen a BUDA-ban – a pszichológiai szempontokat többé-kevésbé mindig megelőzik a szociológiaiak, a társadalmi-történelmi közeg meghatározó szerepének érzékeltetése.

Bennem az ISKOLA olvasása és újraolvasása során, de talán leginkább mégis a BUDA megjelenésekor vált világossá (mert Ottlik mégiscsak egykönyvű, de talán még inkább félkönyvű író), hogy a megfogalmazhatatlanság érzékeltetésének is több szintje létezik.

Ottlik regényének kimondhatatlansága a tragikum egy felsőbb – felszínesebb – szintjén áll vagy áll meg; a megrázónak, a mélyre hatolónak, de még nem a katarzisznak egzisztenciális feszültségű rétegében. Akkor, amikor első, kezdeti lelkesedésem után rájöttem, hogy az ISKOLA sajnos mégsem tartozik századunk legnagyobb világirodalmi alkotásai közé, elbűvöltségemből felébredve (és ez Ottlik olvasásának mechanizmusa!) kénytelen voltam az író belső tudásának és az ezt kifejező közlésnek diszkrepanciáját felismerni. Jóval későbben aztán ennek a belső tudásnak mélysége is kérdésessé vált bennem – nem valódi értéke, hanem belső formája, inherens közölhetősége – ami összefügg e tudás árnyaltságával vagy, hogy még kimélettelebben fejezzem ki magam: e tudás vállalásával.

S itt vissza kell térnem arra a kérdésre, amit az ISKOLA legfontosabb problémájaként említettem: a viszonyok kérdésére. Mert ki mondhatná el annak a belső megsemmisülésnek történetét, amit e könyv ábrázol? Csak én, a regény virtuális énje, aki átéltem – de hiszen én a némaságig semmivé lettem. Ezért az elmondásra nem választható más személy, mint egy másik, az én kivetülése, a majdnem én te; de te mégiscsak másképpen éltél át, mint én; azzal, hogy elismerem magamtól független létedet, azt is elfogadom, hogy te és a te szemléleted mindig elcsúszik az enyémtől. Csakhogy éppen azért fogadtalak el tenek, mert szinte én voltál, sorsod azonos az enyémmel, de szemlélhető és e szemléletben megelevenedő, e szemléletben valóságos akkor is, amikor magam már szemlélhetetlen lettem – és nemcsak azért, mert az első dolog, amitől ebben az iskolában (ebben a lágerben) megfosztottak, a tükör volt – hanem azért, mert valamitől még előbb: a tükörbe nézés vágyától, ösztönétől, késztetésétől. Az embert önmaga tükörképe csak a világ vonatkozásában érdekli. De itt, az ISKOLÁ-ban, valami történik az emberrel: „*M. nézte az eget, és látta is, amit néz. Közel kilencszázszor fog még így leszállni a nap az Alpok nyúlványai mögé, de ő soha többé vagy legalábbis rettenetesen sokáig nem fogja látni, amit néz.*”

Nem, ahogyan Medve, Bébé sem látja majd évekig az állét, a szombathelyi utat, még emlékeiben is csak olyannak, mint a hosszú menetgyakorlatokon, nem látja, csak

rugdálja a vadgesztenyékét – valamit azonban lát, és ezt olyan élesen, mint soha később: ez az emberek tekintete, mozgása, viselkedése. Bébé úgy látja Medvét – azzal a szinte csukott szemű biztonsággal, ahogyan az ember önmagát érzi, anélkül hogy látná magát –, azzal a tökéletes érzéssel, melynek nincs szüksége tükörre, amit a tükör csak torzán képes közvetíteni – azzal az iszonyú mélységű tudással, amit csak akkor vagyunk képesek elsajátítani, ha magunkat elvesztve pillantjuk meg a másikat – olyan közlőről, olyannyira beléolvadva, mintha mi lennénk az a másik. Csak a szerelem ritka ekstázisú pillanataiban vagyunk képesek ennek az abszurditásnak átélésére: arra, hogy egyszerre lássuk önmagunkat a másokban, de a másokban mégsem önmagunkat, hiszen magunk nem léteünk; hiszen nem lát az, aki lát, csak attól lesz láthatóvá, hogy a másik látja. Hogy a másik szemével látjuk úgy azt a másikat, mintha ő saját magunk lenne.

Ezért érdektelen a kérdés, hogy a regény hányadrésze van leírva, hogyan is van leírva Medve kéziratában – az egész ISKOLA-e, amit Ottlik lassan-lassan úgy „olvasott” bele a maga írásába, hogy abból valóban a maga írása lett? Hogy Medvének vagy Örleynek, Medve modelljének, Ottlik iskolatárs-barátjának, a korán meghalt írónak saját, személyes naplójegyzetei-e; vagy akár csak üres papírlapok talán. Mindegy, mert Ottliknak Medve szövegét kellett látnia a sajátjában ahhoz, hogy végtelenül sok gátlása, újrakezdése és abbahagyása után mégiscsak végigírja ezt az elkészült regényt.

Az ISKOLA történetét Ottlik csak mint Medve kéziratának olvasatát tudja leírni – még akkor is, ha a saját nevében, mint Bébé írja. Csakis Medve kézírata lehet ennek az elmondhatatlan és leírhatatlan történetnek az alapja. Itt csak Medve beszélhet – mert akkor, amikor a történet elmesélése elkezdődik, ő már halott. Ezzel pedig beteljesedhet a regény halálpéldázata, s az író felmentést kaphat túlélésének indokolatlanságáért. Az expozíció, Szeredy és Bébé a Lukács uszodában, beszélgetésük, visszautalásuk a háborús éjszakára – mely logikus visszavezetése Szeredy bejelentésének, hogy „*összeköltöztem Magdával*” –, mindez bevezeti, izgalmassá és várakozástelivé teszi az iskolának, a gyermek-

kornak bemutatását – de miután ez már megtörtént, némileg indokolatlanná válik. Pontosabban: alighanem az az értelme, hogy megfelelő előkészítés után tudassa Medve halálát.

Nézzük csak meg pontosan, hogyan kezdődik az ISKOLA: két felnőtt, javakorabeli, sok mindent megélt férfi beszélget. Nem fontos, hogy miről – a regény szempontjából nem beszélgetésük tartalma, hanem e tartalom kifejezésének módja és az a jelzés érdekes, melynek nyomán az események lelki feldolgozása megindulhat. Mintha ennek a tizenegy oldalas bevezetésnek minden sora – nem is sora –, minden szava kiszámítottan fontos volna. A felvezetésnek – a bevezetés sorrendjének – menete a következő: a két férfi magatartásának leírása, látszólagosan hűvös tárgyilagossággal, azonban a dolgok *meglátása* által a legkevésbé sem tárgyilagosan. Olyannyira nem, hogy már maga a kezdet valamelyes sokként éri az olvasót. S még valami: már e kezdetben érezhető némi túldimenzionáltság, a spontaneitás hiánya.

Az ISKOLA kezdete a kompozíció tökélyének érzetét kelti, alighanem azért, mert a normál emberi figyelem számára szinte észrevehetetlen jelenségekre koncentrálni – de mintegy jelképesen. Ha a lépcsőn járás spontán könnyedségét *észre vesszük*, akkor a szavak egymás utáni lépcsőit is észre kell vennünk, spontaneitásuk éppoly kevésbé természetes, mint Bébé és Szeredy szavaié.

A bevezetés első rétege tehát ez a látszólag hanyag beszélgetés: a szavak gesztenyerugdálása, egy sok-sok évvel ezelőtti vadgesztenye-rugdálás önkéntelenné lett, természetesen közös, egyezményes jeleivel. A lábak, a gesztenyék, az allé, az őszi köd beszél itt – mert azok a szavak, amelyek a két férfi közt elhangzanak, egy réges-régen megértéssé lett csönd foszlányai. Ennek a csöndnek mélyre zengő akusztikája kell ahhoz, hogy Szeredy bejelentése megfelelő értelmet nyerjen, hogy megelevenedjék a „mikor kezdődött” háborús Nagyvárada, felszálljon a határszéli iskola avar-, köd-, télillata – hogy kibomolják Medve csomagolópapírba kötözött kézírata.

Az ISKOLA egész szövegében az olvasót az a kérdés foglalkoztatta (némán, szinte tudata mélyén), hogy az elbeszélő, maga az író kivel

azonosítja magát – Bébével, aki a történetet közvetlenül, vagy Medvével, aki áttételesen mondja el. Ez az a kérdés, ami meghatározza a könyvhöz fűződő érzelmi kapcsolatunkat, ez az ISKOLA érzelmi hatásának alapja, ez teszi határművé a klasszikus és a modern irodalom között. Lényegében ebben a kettősségben elevenedik meg az a viszony is, mely az olvasó érzelmeit az ISKOLA-hoz fűzi, sőt talán az, ami az ISKOLA rejtélyéhez. Talán ez az a viszony, ami alapvetően rejtélyes, talán ezért sikerül az egész későbbi történetet feszültségben tartani. Az elbeszélő énje nem képes megállapodni Bébé és Medve között, s bármennyire másról szól is itt a történet, ez a meghatározhatatlan énpont, ez az imbolygás a kivetített nárcizmus és az interiorizált, még mély álmát alvó, sohasem felébredő szerelem között, Medve rejtélyes halála, melyet önkéntelenül a gyermekkori történet folytatásának érzünk, valamelyes kvázi-erotikus feszültségbe sodorja az olvasót. A tizenegy éves Medve Gábor alrealista korában már az a katonatiszt, aki körül a férfiaságnak és a halálnak az a különös villódzása remeg, melyet Pilinszky egy versében vélünk megfogalmazottnak: „én, kadettja valami másnak”. (Egyébként valószínűk is tarthatjuk, hogy ez a Pilinszky-verssor csakugyan az ISKOLA hatására született.) Ezért merhettem leírni bevezetőül és a BUDA kontrasztjául azt, hogy az ISKOLA olvasói reakciója a rejtélyességből és a szerelemhez asszociálódó feszültségből eredő lenyűgözöttség.

Ezt a lenyűgözöttséget veszi vissza Ottlik a BUDA-ban. Ezért volt számomra keserves kiábrándulás végigolvasni a könyvet: mert – s ez, most már, a mi nemzedékünkben, mindannyiunkkal így van – a BUDA-t nem mint olyan írásművet olvastam, melynek megvan a saját egyéni törvényei, saját tartalma, stílusa, önálló szemléletmódja. Még csak nem is mint regényt – mert, ellentétben az ISKOLA-val, a BUDA műfajilag sem sorolható egyértelműen a regény kategóriájába –, inkább regénytöredékek és memoárok egyvelegének nevezhető. És kénytelen vagyok bevallani, hogy nem tudom, a BUDA címszavával jelzetten létezik-e egy olyan önálló írásmű, melynek kezdete és vége, benső, csak önmagában zárt világa van, melynek szereplői oly módon azonosak az ISKOLA-éival, mint

ahogyan Ottlik korai elbeszéléseiben is sokszor tűnnek fel ugyanazok a személyek. Engem egyszer az ISKOLA szerzője meghódított, és azóta Medve Gábor bűvöletében élek, hasonlóan a szerelmeshez, aki az idegenséget, a váratlanul rejtélyes szereti kedvesében, aki talán nem is a másikba, hanem a másikat körülengő titokzatosságba szerelmes. Egyszer azt írtam, hogy az ISKOLA mégsem olyan rendkívüli jelentőségű regény, mint amilyennek első olvasatomban láttam: mert az alvilágba merülés leszálló szárát igen, de a felzállót már korántsem volt képes hasonló erővel és szuggesztivitással ábrázolni. Az első rész, amit még kötetbeli közlése előtt a BUDA-ból elolvastam, Medve betegségének leírása volt – ma is azt hiszem, hogy a BUDA legjobb része. Ebben a fejezetben már-már megvalósult a csoda: a kicsit másról beszélés, a testi tünetek, a betegszooba atmoszférájának érzékeltetésével, közvetetten és mégis hitelesen – nem, nem is elég az a szó, hogy hitelesen –, mégis elhíphetően történt meg, szemünk előtt, az, ami láthatatlan s ezért kifejezhetetlen: az árnyalatnyi belső átrendeződés, mely egy minden irányban nyitott gyermekből az érett férfi struktúráját hirtelen kiemeli. Úgy tűnik, hogy itt, ebben az egyetlen fejezetben az elbeszélés epikája mögött megjelent a dráma – de ez a feszültség aztán már soha többé nem lesz érzékelhető.

S vajon miért nem? Hiszen a lehetőségek adottak: az iskolás évek, Medve és Hilbert Kornél különös vonzalma, Lexi rejtélyes élete és magánya, a háború utáni idők sorsokat deformáló körülményei, a megvalósíthatatlan lehetőségek és a görcsös erőfeszítés a fennmaradásra, a visszatérés a gyökerek felismeréséig, a kétségbeesett küzdelem azért, hogy még egyszer felidézhetővé tegyük a lényegét, a fénycsíkot a Fehérvári úti ebédlőben, Júlia zongorájátékát, a gyerekkort, mely minden pillanat és minden kapcsolat megihlettségében újra és újra megcsillan. Vajon mindezekben, a megélés szintjén benne rejtett-e az ISKOLA drámaisága – vagy ez a dráma egyszer, egyetlenegyszer történt meg az író életében? Az, ami az ISKOLA lényege, az iszonyú fegyelem tükröződése az írásmű iszonyú fegyelmében, a BUDA-ban szertefoszlik; egy végtelenül okos és végtelenül szomorú ember beszélget velünk s velem, akit oly furcsán, egyszerre nagyon közelről és nagyon

távolról ismertem; beszél fiatalságáról, a titkokról, melyeket azóta megértett – mert Medve tekintetéből, amikor Hilbert Kornélt megpillantja, mindent megtudhatunk Bébé és Medve viszonyáról; beszél az anyákról, a nőkről, Mártáról, a kényszerű hallgatásról, megnyomorítottasról. De a beszéd nem volt Ottlik műfaja, ő a magyar irodalom nagy csöndje volt, az az egyetlen hang, mely megpendülve, a fizikai törvényekkel ellentétben, sohasem hallgatott el, s amelyet az iszonyatos semmi vett körül. Nem tudok a BUDA-ról objektíven írni; az, amit az ISKOLA olvasatáról mint szubjektív élményemről írtam, a műre reagáló szubjektivitás volt. A BUDA szerzőjében minduntalan ott érzem azt az embert, akit szerettem, tiszteltem, csodáltam is – és akit most már mérhetetlenül sajnálok. Mint ha ott állnék előtte, lehajtott fejjel, zavarban, tehetetlenül, és felnézve, könnyekkel küszködve mondanám-dadognám: ne, ne, Cipi! várjon, vigyázzon, bírja ki hallgatásának súlyát! A Maga élete, műve és hallgatása a szerkezet finomságának aszketikus erővonal-rendszere volt – ne engedjen e konstrukció feszességéből, kérem, ne roppanjon meg magányának terhe alatt – ne avasson be titkaiba! Nem vagyunk méltók Magához.

Benei Zsuzsa

DE PROFUNDIS...

*Tar Sándor: A te országod**

Századvég, 1993. 362 oldal, 320 Ft

Adva van egy prózaíró, Tar Sándor, aki a magyar irodalom egyik legkülönösebb zárványnak látszik: első könyve negyvenéves korában jelent meg. Ám nemcsak kései indulása miatt, hanem egyébként is társatlan. Nemzedékileg besorolhatatlan, s ahová valamely felszíni jegy (például tematikája) alapján köthető lenne, oda sem illik be szemlélete miatt. Rendkívül keveset árul el saját magáról: könyveinek szákszavú önéletrajzi fűlszövegeiből csak annyit tudhatunk meg, hogy tech-

nikumi érettségije óta üzemben dolgozik. Bár ez szintén szokatlannak tetszik – egy prózaíró következetesen vállal egy nem írói életformát –, de azért az e tényből elvont kritikus közhely, miszerint Tar munkás lenne, leegyszerűsítő és szociológiailag pontatlan általánosítás. Erről azonban nem is érdemes túl sokat elmélkedni. Tar Sándor igazi – s nemcsak irodalomszociológiai – egyedisége ugyanis nem ezekben a művön kívüli külsőségekben áll, hanem abban, hogy novellisztikájában úgy teremtetten meg a kortárs próza egyik legnagyobb teljesítményét, hogy látszólag korszerűtlen maradt. Képes volt fönntartani egy olyan narrációs technikát poétikai tényezőként, amelyben nem merül föl központi problémaként az elbeszélhetőség és a nyelvszerűség kérdése. Az íróról szólván inkább ez a mozzanat értelmezendő, mint a témaválasztásban megragadható – s egyébként többnyire pontatlanul értelmezett – állandóság, amelyet a gyűjteményes kötet fűlszövege is csak azzal vél magyarázni, hogy Tar azért jó író, mert – úgy mond – „*hangulatjelentéseket*” ad a munkásságról. Ez az állítás azonban nemcsak pontatlan, hanem le is fokozza ezt az írásművészetet a tényrögzítés szintjére.

Tar ugyanis alapvetően nem szociológiai kategóriákban gondolkodik, vagyis – ami ezzel majdnem azonos – nem ideologikus ábrázolásra törekszik. Ez az egyik magyarázata annak, hogy alkalmatlannak bizonyult az ideologikus kisajátításra már első kötete (1981) megjelenésekor is. Pedig A 6714-ES SZEMÉLY publikálásakor még úgy tűnhetett, az író legalább két erőter magához rendelheti a továbbiakban: vagy a népi irodalom találja meg benne saját életképességének esztétikai érvét, vagy pedig a munkásszociográfia felől induló, társadalomkritikai, kvázipolitikai töltésű tényirodalom, amelynek példája Haraszti Miklós DARABÉÉ-e lehet. A pályakezdő kötet sokkoló újdonságát az adta, hogy rendkívül következetesen – bár e tudatosság elméleti reflektáltsága akkor vagy nem látszott, vagy föl sem tételeztetett – fölújított egy rejtve létező magyar prózahagyományt: a szegénységnek mint létállapotnak és tudatminőségnek az ábrázolását. Mivel azonban akkor, a nyolcvanas évek elején a szegénység irodalmi vagy szaktudományos rögzítése a politikai rendszer propagandájának nyílt

* Lásd a *Holmi* 1993. augusztusi számát

kétségbevonását jelentette, a befogadói közeg is érzékenyebb volt mindenek a szociológiai vetületére, mint egzisztenciális tartalmára. Tar ennek a beállítódásnak sokat köszönhetett, leginkább a kiugrás lehetőségét; kérdéses maradt viszont, hogy ez a fajta általános olvasat miként hat vissza az íróra: nem oldja-e föl a pontosan kijelölt határokat a novella és a szociográfia között, nem robbantja-e szét a szigorú megkomponáltságot. A gyűjteményes kötet, A TE ORSZÁGOD felől visszatekintve azonban nem ez a – szerencsésen elkerült – veszély látszik a legizgalmasabbnak, hanem az az ideológiatörténeti paradoxon, hogy az író milyen poétikai hagyományválasztással indulhatott neki a szegénység feltárásának.

A tematikára rátalálhatott volna a népi irodalom közvetítésével, ha a magát 1945 után idesoroló írói csoport éppen ezt, a harmincas években legjelentősebb szemléleti értéket nem számolta volna föl szinte teljesen, egy teleologikus történelemszemlélethez való ragaszkodás által szüntette meg az empirikus valóságmegismerés módszertanát. Tarnál ugyanis kimutatható a népi irodalom klasszikus, 1945 előtti korszakának áttételes hatása, első kötetében még ott volt egy móríci poétikájú novella, az ÁRVÁCSKÁ-t újrafogalmazó ŐRÖKKÉ. Persze jellemző, hogy az író már ekkor is mihez nyúlt: egy többszörösen, nyelvileg is korlátozott gyermek tudatminőségének az ábrázolásához. S ez az írás még így sem került bele a gyűjteményes válogatásba. Tar teljesen intakt maradt később is a népi irodalomnak az „úrit” opponáló szociális indulatától (amelynek persze Móricz ÁRVÁCSKÁ-ja a leginkább spirituális vetülete, ha érdemes odavonni egyáltalán), de a számára már közvetlenebb környezetet jelentő kései népiségnek az esztétikai öntörvényűséget korlátozó, öncenzurális ideológiai előfeltevéseitől szintúgy elhatárolódott. Azaz nem volt hajlandó a szegénységet historizálva ábrázolni (visszahelyezve abba a történelmi időmetszetbe, amelyben a klasszikus írói szociográfiák mint szinkrón jelenséget mutatták fel), s nem akarta az érvényességet azzal sem korlátozni, hogy *csak* etnikai diszkriminációként (értsd: cigánykérdés) tünteti föl. Mindezek igen erősen elválasztották a népi irodalomtól, az irányzathoz kapcsolódó kritikai fogalom-

apparátus és nyelvhasználat nem is tudta integrálni. Tar mindazonáltal legalább ennyire távol maradt a munkásszociográfiák kétpólusú, hatalmi-ideológiai, ellenzéki logikájától is. Részben talán azért, mert novelláinak elsősorban poétikai szervezethez nem tette lehetővé a valóságreferenciális mozzanatok szociografikus eluralkodását. Bizonyos azonban, hogy Tar Sándor igazi jelentőségének a fölismeréséhez nem ez a témátörténeti megközelítés vezethet el: nem célszerű a poétikai elemzést megtakarítva rácsodálkozni az ábrázolt tárgyiasságokra. Az életmű eddigi kritikai visszhangja ebből a szempontból legalábbis féloldalas; ritka az olyan recenzió, mint Mészáros Sándoré (*Alföld*, 1993/9. 63–66. o.), ahol e novellisztika belső következetességének kimutatása esztétikai érvrendszeren alapuló tipológiai vázlat segítségével történt meg.

A novellák egyik vonulata, amely egyébként a legkorábbinak látszik, hiszen az első kötetet határozta meg, több értelemben is zártnak mutatkozik. Legelőször narratív szempontból: szigorúan rögzített, külső nézőpontból ábrázolatnak az események, a narráció végig egyszólamú, hiányoznak a reflexiók, rejtve marad a mindentudó narrátor művön belüli pozíciója is. Mindez olyan poétikát tételez föl, amelynek problematikussága már jó ideje nyilvánvaló: a történetekhez fűződő kétely nélküli viszony, az elmondhatóság kérdése a világszemlélet oldaláról alapvetően vált kérdésessé. Ráadásul szembe kell nézni azzal is, hogy a mindehhez hozzárendelődő eredeti valóságfeltárási attitűd nem képes számot vetni a toposzok variálódásával, ami az irodalom általános törvényszerűsége, függetlenül a szerzői szándékoktól. Tar ezeket az írástechnika szintjén is ható gondokat úgy számolta fel, hogy funkcionálissá tette poétikáját, s ezáltal a látszólag megoldhatatlannak tűnő szemléleti kérdéseket a mű világszerűségébe tudta visszakapcsolni. A zárt narráció így rendelődött hozzá egy zárt, állapotszerű világhoz. A figurák életének állandó, behatárolt színhelye és a tevékenység monotóniája erős hangsúlyt kapott. A változatlanság az emberi viszonylatokra éppúgy kiterjedt, mint a külső determinációkra – a novellák mégsem repetitív szerkezetet követtek. Az aprólékosan, jó retorikai érzékkel kimun-

kált monotoníába szinte észrevétlenül szerve-sült bele az egyszerű esemény, amely a klasszikus novellaforma tragikumot előreve-títő fordulópontját létrehozta – ám az állan-dóságba való beágyazottsága miatt ez a tragi-kum le is fokozódott, a szó szoros értelmében hétköznapiak minősült. A novellák zárt te-réből a katarzis sem vezethetett ki. Ilyenfor-mán az elbeszélésekben felsejlett egy megvál-tozhatatlannak tűnő, létszemléleti jellegű rend képzete, amely azonban korlátozó erő-ként mutatkozott meg, s ekkor még nem azo-nosítódott semmiféle transzcendenciával. Sőt a novellák kilátástalansága éppen ebből a hi-ányból fakadt: a szereplők eredendően és örökre kiszolgáltatottak, de ennek nincs oka s célja sem, csak tünetei vannak. Az állandó brutalitás (az erőszak, a gyilkosság, az élet-csőd) szintén önmagáért van, és magába zá-rul. Erre a szemléleti alaprétegre olyan no-vellák épültek rá, mint az ÉJSZAKAI MŰSZAK, a CELOFÁNVIRÁGOK vagy a DÁLIÁK, de még a leginkább szociografikus karakterű A 6714-ES SZEMÉLY is. Ez a – mind szerkezetét, mind vi-lágszerűségét tekintve – rendkívül zárt első kötet nem adott biztosítékot arra, hogy Tar innen tovább tud lépni: a teljes elhallgatás esélye éppúgy felmerülhetett, mint az érdek-telen önismerés. Az író elementáris tehetsé-gét mutatja azonban, hogy egyik sem követ-kezett be. A későbbi írások felől visszatekint-ve már látszik, hogy az első kötet szórványos jelzéseit a tematikus színesedés lehetőségéről komolyabban kellett volna venni, annál is in-kább, mert mindez a kiszolgáltatottság újabb köreit vonta bele az ábrázolásba (nota bene: végleg megszüntette a „munkásíró” minősí-tés érvényét). A CELOFÁNVIRÁGOK-ban a tra-gikum az életformaváltás (a tanyasi létből a gyári munkásságba kényszerülés) feldolgoz-hatatlan tudati-mentalitásbeli terheiből veze-tődik le, anélkül azonban, hogy ezt a régi életmód iránti nosztalgia közömbösítené; A 6714-ES SZEMÉLY-ben (s kisebb részben a CE-LOFÁNVIRÁGOK-ban) alárendelten, de felbuk-kan az etnikai (magyar–cigány) konfliktus le-hetősége; a DÁLIÁK-ban egymásba fonódik a történelmi trauma s az ebből levezetett gyen-geelműjség. Mindezek a szegénység állapo-tának kiterjesztheségét és általánosítását lopják bele Tar novellisztikájába, s ez a lehe-tőség a továbbiakban ki is teljesedik.

Ez azonban a továbblépésnek csak az egyik oldala. Az író ugyanis mindeközben kimunkált egy új novellatípust. Ebben a mo-nológyszerű narrációban látszólag a néprajzi-szociografikus életútinterjú egyik változatá-ról van szó, amelyet szépirodalmi műfajként a hetvenes, nyolcvanas években Csalog Zsolt dolgozott ki: egy személy szólama tölti ki a novella kereteit, az elbeszélő határozottan el-különíthető a mindezt rögzítő, de nem kom-mentáló másik személytől, aki azonban hoz-zászámítandó a mű világához; az elbeszélt történet pedig a saját életsors valamilyen szinten általánosított tanulságával azonosít-ható. Tar azon írásai, amelyek erre a szerke-zetre emlékeztetnek (OTTHONAIM, HEGYI BE-SZÉD, A FÖLD SZAGA, ELEJÉTŐL A VÉGÉIG, VIN-CE MESÉL, MÉSztelep), jóval túlmutatnak ezen a sémán. Az író egyrészt visszafogottabb a nyelvi egyénítésben, vagyis nem célja a be-szélt nyelv fonetikai-nyelvjárási pontosságú rögzítése; ugyanakkor viszont nagyon erő-teljesen törekszik a nyelvhasználaton keresz-tüli tudatábrázolásra. Ezáltal az élethez fűző-dő viszony általánosíthatósága érzékeltetődik egy ember szolamán át; s ennek a viszony-nak a tartalma továbbra is a megalázottság. Az életpályák summázata – a műfaj általánossá-gainak megfelelően – a lezártág tudata; Tar-nál azonban ez továbbárnyalódik. A monoló-gokból hiányzik a jövőtudat, az életút élet és halál mezsgyéjén nyeri el általános érvényét. A szétrothadó harmónia, a pusztulás víziója azáltal lesz egzisztenciálisabb, hogy magában foglalja az öregedés folyamatának vagy az élet lezárultának tudomásulvételét is. A sze-mélyes életcsőd a halál előtti időtlen pillanat rezignációjában, az ekkor feltáruuló megértés-ben fogalmazódik meg a tapasztalati általá-nosítás körén maradvá – s ennek tragi-kumához képest a történeti-szociológiai di-menzió egyébként kíméletlen politikai kon-notációi is alárendelt szerepet kapnak csu-pán. A kifosztottság pedig újabb dimenzióval gazdagodik attól, hogy nyelvi idegenségként is megmutatkozik. Ez a novellatípus arra is alkalmat nyújt, hogy állapotszerűvé sűrítsen egy kronologikus történetet: az életút folya-mata nem ok-okozatiság vagy időbeliség alapján idéztetik föl csupán, hanem motívi-kusan. Ezzel Tar meg tudta őrizni korábbi novelláinak szemléleti zártságát, amely látha-

tólag írói tehetségének leginkább megfelel. Ezek a novellák a tudati behelyezkedés révén nem a történetekre, hanem a reflexív felidézésre koncentrálnak, s ezáltal tudják elkerülni azt a bukhatót, amelyen Tar hosszabb lélegzetű, nagyobb időmetszetet átfogó, rögzített nézőpontú újabb novellái (ZÁRTKERT, A TE ORSZÁGOD) sokat vesztenek: a hely-, de leginkább az időkezelés nagyobb szórtsága miatt ezekben az írásokban a drámaiság ereje csökken, illetve csak azokban a részletekben lesz ismét átütő, ahol a felgyorsított eseménysor egy szűkre vont térben és időpillanatban játszódik le.

Mindazonáltal ezekben az utóbb említett novellákban legalább annyira hangsúlyos az eltérés az első kötet tipikus formaeszményétől, mint amennyire a nézőpont és a narrációs technika miatt a folytonosság is nyilvánvaló. A szereplők létszemléletének lezártága és távollatalansága ezekben az írásokban felerősödött, és éppúgy tetten érhető, mint a monologikus szerkesztésükben; ráadásul a novellazárlat többnyire a halál állapotát rögzíti vagy imitálja (FORGÓSZÉL, AZON IS TÚL) – sőt egy helyütt ironikusan jelenik meg, Brezsnyev halálának jelentéktelenségét vetítve rá egy öngyilkos kiskatona élettörténetére (GYURI).

Tar novelláira általánosan érvényes maradt – ez a vonás csak jellegzetesebbé vált –, hogy az egzisztenciális vetületek és az archetipikus emberi viszonylatok állnak bennük az előtérben, s ehhez képest a szociológiai közeg ábrázolása másodlagos. Ennek apró, de fontos jelzése, hogy az etnikai diszkriminációt, a cigánykérdést mindössze egy novellájában állítja a középpontba (CSÓKA), egyébként azonban a mellékszereplők cigány mivolta csak kimondatik, de semmiféle hangsúlyt nem kap (A TE ORSZÁGOD, ZÁRTKERT). Ez ismét visszavezet az író szemléletének legfőbb sajátosságához: az ábrázolandó világ partikuláris rekvizitumai megőrzik nála eszközjellegüket, s Tar még az implicit nyilvánvaló politikai következtetéseket sem aknázza ki. Erősebben az antropológiai-egzisztenciális részt, amely azonban rendkívül finom eszközökkel, bántóan lírai hangsúlyok nélkül nyilvánul meg.

Az egyéni sors általánosítását az író nem metonimikusan vagy diszkurzív kijelentések

segítségével éri el, hanem mitikus-transzcendens elemek motívummá emelésével. Ilyen eszköz a főhős által elmesélt álom: az EGY RENDES NAP-ban a látszólag sikeres művezető monológjában a nyomasztó korlátozottságot az állati létbe való álombéli menekülés mutatja meg; az EZ IS ELMÚLT-ban a főhős álma – vendégmunkásnak látja magát saját hazájában – jóslatszerű összegzése az átélt változásoknak. Hasonló metaforikus ábrázolással találkozunk akkor, amikor az otthonosságot hordozó természeti világ jelszerű elemeinek az elpusztítása foglalja össze egyetlen képbe a végpusztulást: a dombé a HEGYI BESZÉD-ben és az ősa szerepében megmutatkozó nyárfáé A FOLD SZAGÁ-ban. Új fejlemény a novellákban a biblikus utalások és toposzok feltűnése – erős kontrasztjaként annak, hogy a Tar által teremtett távollatlan világban a transzcendenciának is csak hiányként van helye. A HEGYI BESZÉD-ben – nem szólva most a cím nyílt evangéliumi allúziójáról – a domb eltűnésének végső pillanata azonosul Isten színről színre való meglátásával, ami a novella kontextusában egyértelműen a halált jelenti. A FOLD SZAGÁ-ban a főhőst – saját meggyőződése szerint – élete mélypontján elhagyja az Isten, s szinte ugyanakkor beléköltözik a halálos betegség is: Isten és a halál itt is egymást kiegészítő principiumok lesznek. Az ELEJÉTŐL A VÉGÉIG-ben a főhőst elhagyó asszony, az egyetlen szerelem lehetőségét megadó nő utoljára Dániel próféta látomásait olvassa fel a férfinak, vagyis ideérthető az agyaglábú kolosszusról szóló történetfilozófiai kinyilatkoztatás, amely a világkorszakok egymásra következésében a tendenciaszerűen beteljesedő romlás képét láttatja – ez az utalás ebben a monologikus novellában egyésmint a személyes életsorsból levonható következtetést a történelem apokaliptikus mivoltával. A TE ORSZÁGOD-ban hasonló a Miatyánk szerepe, amelynek novellavégi felidézésével a tapasztalati világ távolsága mutatkozik meg az imádság ígérteitől; annál is inkább, mert a főhős még ezt az elhagyatottságot is képtelen megfogalmazni, egyszerűen „nem jutott eszébe semmi”.

Mindezek a poétikai eszközök pedig az újabb novellákban azért erősítik a létszemléleti jelleget, mert Tar a szegénység állapotának egyre bővülő variációit tudja bevonni no-

vellisztikájába: a paraszti lét kiszolgáltatottságát (HEGYI BESZÉD, A FOLD SZAGA), múltbéli történelmi traumákat (ELEJÉTŐL A VÉGÉIG), a gyengeelméjűséget és a lelki együgyűséget (VÍZIPÓK, MÉSzteLEP, ZÁRTKERT), a területi szegregációt (MÉSzteLEP, ZÁRTKERT), a feldolgozhatatlan gyermekkori megaláztatásokat (VÁNYA), a katonaságot (GYURI).

Tar birtokában van a szatirikus ábrázolásnak is: ezek a novellák külön vonulattá álltak össze a gyűjteményes kötetben. Az alapséma e gyári színhelyen játszódó elbeszélésekben a hozzá nem értő, de mindig a helyén maradó főnöknek és a kiszolgáltatott beosztottnak a szembenállása; a meghatározó nézőpontot és vele együtt az erkölcsi fölényt az utóbbiakhoz kötődő, a bornírt ostobaságot átlátó, ám azon változtatni képtelen középvezető képviseli. E novellatípus keveredik a monologikus formával (EGY RENDES NAP, VINCE MESÉL), de általában a zárt szerkezetű novellákhoz közelít (MINDENT MEGBESZÉLTÜNK, TORÉSPRÓBA, NINCS VÉGE). Ezekben a művekben szintűgy a romlás, a szétesés tapasztalata a meghatározó, mint egyébként Tarnál mindig, csak itt jelzi legalább ennek részletes okát: a szatirikusan, ironikusan kezelt főnökök totális alkalmatlanságát, amely a működésképes életrendet teljesen felszámolja. Ez azonban nyilván ugyanaz a szemléleti alapállás – még ha annak másik oldala is –, amely az eddig elemzett novellákban kimutatható: az ember képtelen önmaga lenni, mert kiteljesedésének különböző meghatározottságok útját állják. Tar hőseire az a jellemző, hogy bensővé sajátítják a kiszolgáltatottságot, s ezért harmónia nélküli, vegetáló létbe kényszerülnek, megfosztatva az énkép kialakításának esélyétől és az ezt kifejezni képes nyelvtől. A nyelvi kiszolgáltatottsággal totálissá tett elhagyatottságban az intimszféra megőrzése is lehetetlennek bizonyul. A szerelem Tarnál szinte mindig két irányba torzul el: vagy nemi erőszak helyettesíti, vagy egy óhatatlanul erodálódó, önfelszámoló emberi kapcsolatot kezdetének bizonyul. Nem mond ennek ellent az *Alföld* 1993/9. számában publikált kitűnő új novella sem (EGY RÉGI HANGRA VÁRVA), noha itt éppen az (első) szerelem bizonyul a legnagyobb emberi élménynek, olyannyira, hogy mellette minden később átélt borzalom, sőt még a leélt házasság is szinte említetlen

marad; csakhogy itt a hangsúlyozottan az emlékekben élő és sirig tartó érzélem infernális, ember alatti létfeltételekkel ellenpontosodik.

Nem véletlenül említettem egy, a kötetben nem szereplő újabb írást: számon kell ugyanis tartanunk, hogy számos, a gyűjteményből kimaradt vagy kihagyott Tar-novella olvasható még különböző folyóiratokban (például 2000. *Tekintet, Határ, Alföld*). Ezek egy része pedig kiemelkedően jó. Úgy tűnik tehát, hogy bár A TE ORSZÁGOD valóban reprezentálja emez életmű arányait, a teljességét nem mutatja föl. Az egyik legfontosabb s igen ritka tünetemén azonban így is látszik: egy láthatólag igen lassan gyarapodó oeuvre (tizenkét év alatt három novellaskötet) hihetetlenül erős dinamikát mutat, amellet pedig minimális hibaszázalékot. S talán ezzel a novellaválogatással megtörténik Tar Sándor írói rangjának igazi felismerése is.

Szilágyi Márton

HÍDAVATÁS

Temesi Ferenc: Híd

Pannon Könyvkiadó, 1993. 465 oldal, 435 Ft

Lassacskán hét esztendeje, hogy – néhány hónapnyi különbséggel, 1986 telén, illetve 1987-ben, könyvhét havában – megjelent a POR ezeregyszáz oldalnyi két kötete. A „*Fondor Nagy Mutatóján*” (Jobbágy Tihamér), föltárva „sok féligazságot és igazságtalanságot, gondolkodásmódjának gyakran pókhendiségét és nagyszájúságát” (Balassa Péter); a „*felemás*”, „*ropant munka*”, melyben „a várt formátum nem születik meg” (Kis Pintér Imre). A regény, a „*feszültségterhes egyensúly*” regénye (Ördögh Szilveszter): az író „az onismeret magasabb fokára lépett”, „megtalálta méltó témáját” (Mező Ferenc) az „óriási vállalkozás, enciklopédikus szándékú mű” által (Dérczy Péter). „Az elmúlt évek egyik legjelentősebb alkotásából”, „nagyon sok mindent lehet megtudni arról, hogyan telt az időnk ilyenlái” (Siposhegyi Péter); a „*nélkülözhetetlen szópórtár*”-t a szótárformában írt kritikák legszemesebbike „*Olvassátok, feleim*” biztatással aján-

lotta a publikum figyelmébe (Vasy Géza). Aki rosszat mondott, mondott jót is, aki jót mondott, mondott – egy-két kivétellel – rosszat is. Temesi ügyelt arra, hogy túl hamar ne üljön el a bírálói csinnadratta (az első kötet, az A–K amúgy is a Magvető alaposan beharangozott 5000. kiadványa volt): folyóiratban közölte, 3. KÖNYV című, kollázstechnikájú kiegészítő regényébe is fölvette a „portörloők” írásainak maga készítette, kurtította és kommentálta gyűjteményét. Még nagyregény is ritkán kapott ilyen diszkusziót, de hát ez a magyar irodalomban „az első tudatosan posztmodern mű” (Temesi Ferenc), „a század második felének egyik legnagyobb regénye” (Temesi Ferenc).

Bár indokolt volt az ítéletek viharzó sokszólamúsága, bő fél évtized teltével nincs okunk megkérdőjelezni a regény történeti és formai jelentőségét (hogy az író nagyon tehetséges, arról eleve nemigen volt vita, csupán e tehetség tékozlásának és tévesztéseinek mértékéről). Igazi prózapoétikai bravúr, hogy a *por* szó három betűjébe sikerült befogni a nemzedékeket dajkáló és temető tájat, a Kosztolányi-mottóval is konkretizált Alföldet; közelebbről az áldott és gyűlölt várost – a provinciát –, Porlódot (Szegedet); a sok halál és sok élőhalott láttán edződő létfilozófiát (*memento homo, si pulvis es*); és magát a szótárregényformát, a címszavak szemcseszál-longását: azt a szándékoltan széttagolt alakításmódot, amelyet molekuláris epikának nevezhetünk, s mellyel nem csak Temesi próbálja újramegalkotni az elhasznált prózai nagyformák történetét.

Ennyi visszatekintés elengedhetetlen, mert a HÍD ott kezdődik, ahol a POR befejeződött, és ott fejeződik be, ahol saját kezdetét vette. Vagyis a POR 1973. június 30-án, az esztendő első felének legutolsó napján baleseti halállal zárja le az alakmász-főszereplő, ifj. Szeles András (az ifj. igen lényeges!, a Szeles is!) fiatal életét, viszont természetszerűleg megkíméli a történetmondót, a Szótárírót, aki „több mint kétséges...: valószínű”, hogy azonos (címszó!) volt Szelessel. A nem-ő Ő, a halott élő így a HÍD-ban fölveheti a Zoltán István nevet, és 1973-tól folytatódhat a már csak vizsgatánítással adós bölcsésznek, a budapesti Egyetemi Könyvtár újdonsült alkalmazottjának az élethistóriája. Első útja egy temetőbe vezet, ahol a balesetnél elhunyt sze-

relmese (Katalin, Katlan, Kati) nyugszik (*élt 21 évet*), és a könyv végén egy másik temetőben, a nagyapja sírjánál búcsúzunk tőle, amint a virágágyást borító hóba egy kört és egy keresztet ró (*AZOKAT SZERETTÜK, KIK SZERETTEK MINKET, SZÍVUKBEN, LELKÜKBEN ŐRZIK EMLÉKÜNKET; élt közel 90 évet*). Az önéletrajzi én jelenléte a könnyűszerrel ellenőrizhető adatok és tények nélkül is nyilvánvaló, illetve valószínű. Zoltán István ugyanazon a napon, november 30-án ünnepeli a születésnapját, mint a író. A PEJOTE (1992) című „érzelmes valamiben” (melynek szövege itt-ott egybeesik a HÍD-ével) a főszereplőt, Mr. Ferenk Tengoeit ugyancsak köszöntötte a *happy birthday to you* – „a POR után, valahol a HÍD felénél”. Nota bene: a HÍD-ban nem Porlód, hanem a Porlódhoz közel eső Tengőd a „provincia”.

A POR mesteri tervre és a játékos elme nagyvonalú kompozíciójára engedett következtetni, például az éppen 666 címszó szám-misztikájával. Sajnos Temesi nem volt a legjobb pallérja mérnöki énjének. Munka közben rengeteg fölösleges anekdotatonyocskát emelt, és tarkabarka szentenciákkal üvegezett be szeszélyesen vágott, sehová sem nyíló ablakokat. Ő azt észlelte, hogy „egyre hosszabbak” lettek a címszófejezetek; ezért roskadt unalmasan és ismétlően terebélyessé az elsőnél sokkal érdektebb második kötet. Ráadásul minden negyedik téglába büszkén belekarcolta a nevét, s még a mondatok kötőanyaga is azt hirdette: *habarta Temesi*.

Az újabb hárombetűs szó, a HÍD még közvetlenebbül utal az átgondolt, mérnöki alapozásra. A szó szoros értelmében kétpillérű – két történetet futtató és összefutató – regény a korábbinál jóval kisebb, szinte csak harmadakkora teret engedélyez. Sűrűbbek, dúsabbak az írói erények; sűrűbbek – ám ritkábbak – a hibák. A HÍD szorosan a POR-hoz tartozik. Az ezerszálú kötődést legpontosabban a szerzői vallomás sejtette meg: a korábbi volt az *édesapa regénye* (noha az ajánlás egy „választott apának” szól: „A boldog emlékeztű Bálint Sándornak, az utolsó szögedinek”), az újabb pedig első lapján is hirdeti: *Édesanyámnak*. A mogorva, leplezett, gyilkos és izzó szeretet könyve mindkettő. Az életszereteté, a hazaszereteté, az igazságszereteté, a szerelemé, az önszereteté (ama síremlék márvány-

tábláján nem véletlenül ismétlődött a *szeretni* ige, nagybetűkkel, az utolsó előtti regénymondattal vezérszavaként). A POR címzettje elsősorban a szülőváros, a HÍD-é a család. Azt is, ezt is az „*egymás mellett megszólaló kisvilág és nagyvilág kontrasztja*” élteti.

A *por* szó láttatón megmutatta az epikai konstrukciót – a *hid* szó kulcsszóként viseli az építmény terhét. *Híd-szótár* követi a szótárregényt. Zoltán István nem tagadja: „*Engem igazából csak a szótárak érdekelnék. Legszívesebben nem is olvasnék mást.*” Egy helyütt töprengve keresgeti az angolul is, magyarul is jelentésbetűsorokat (*here, comb, eleven* stb.). Szóba kerül az ÁLMODÓK SZÓTÁRA is, háromezer álom leírásával és magyarázatával. A (hid-) Szótáriró majdnem minden lapra bedolgozza – tolakodás nélkül, ötletesen, emblematikusan – a *hidat* és olykor a szinonimáit. A borítón, Regős István festményén is a Lánchíd látható. „*A föllobogózt Lánchídon*” tüntetőket ejt foglyul a népköztársaság házilagok kokárdákat nem kedvelő rendőrsége; az öreg könyvtáros Berci bácsitól „*tanítványa és barátja*”, gróf Széchenyi István „*gyakran kérdezgette: kell-e nekünk a Lánchíd...*”. Parttól partig feszül a többször emlegetett Erzsébet híd, a porlódi Tisza-híd, ázsiai víz fölött a Felszabadulás híd, számba vétetnek „*a világ leghosszabb, legszélesebb, legmagasabban futó*” (amerikai) hidjai. „*A világ első hídja*” a Jangcénak szolgált, a néprajzban járatlan „*a hűfejtű sárkány feleségének*” hiszi a kilenclyukú hidat.

„*Átvittet híd*” Zilahyé („*Olvasza Zilahy Lajos lapját, a Hidat*”), a *Porlódi Híd* című sajtótermék, Rónay György 1932-es verseskötete, a HÍD. „*Már a tavalyi, első könyvét is megvette, azt még a címe miatt.* A TULIPÁNOK ELHERVADTAK” – olvassuk a költészettel is kacérkodó Tóth Pál, vagyis mint kívülálglik: a nagyapa literátusságáról. Ravasz írói megoldás: éppenséggel a HÍD kell a címe – a szó – miatt. Viszont a POR-ban a Tulipánok voltak a Porlódot és a megyét 1945 után kiskirályokként birtokló kádercsalád tagjai... Mire a HÍD megiródott, megjelent, a Tulipánok elhervadtak: kivesztek a politikai életből.)

Lehetetlen és szükségtelen minden *hidat* előszámolni, a segítő kérdések *számárhídjától* az *Ég Hídjáig*, „*a szerelmesek egymásba kulcsolt karjainak*” hídjáig, a „*Vörös Rébék által mőnt a keskeny pallon s elröpült*” pompás idézetintarzi-

ájától a *lélek* (a halál) túlpartra vezető *hídjáig*, a híd egyszerűsített kínai jelétől a „*Mennyi híd!*” oly jellemző fölkiáltásáig. A hidszentenciák, híd bölcselmek vagy tartalmasak, vagy közhelyesek: „*Az ember mindjárt bátrabb lesz, ha nincs mögötte híd*”; „*Egy emberben két én lakik, a jó és a rossz. S köztük híd a lelkiismeret*”; „*Az lehet szeretni az emberen, hogy ő csak híd és nem cél*”; „*Minden hídnak megvan a maga őrizője*”; „*A híd folyékony, sosem a víz*”; „*Nem biztos, hogy ott kell átmenni a folyón, ahol nincs híd*”; „*Egy leszakadt híd felé rohogó vonatban legfontosabb eszköz a vészfék*” stb. Summa (fejezetkezdő mondat): „*A híd, amú számú.*”

A kulcsszó megfelelő és betölti helyét. A *hid* objektuma és alapmetaforája, faktuma és cime, teste és lelke a szövegnek. Ébren tartja, indokolja és befogja azt a kétpólusosságot, amely a mű sajátja. Egyfelől (az első fejezettől) kibomlik Tóth Pál az Úr 1890. esztendejében kezdett, majd kilenc évtizedes életútja, másfelől (az utolsó fejezetben elnyugtatta) elénk rajzolódik a fiatal felnőtt Zoltán István küszködése. A két sors nagyjából váltakozva kér szót. A doktori címig jutó fáradhatatlan parasztpolgár az egyik oldalon – a kallódó ifjú értelmiségi a történelem és az idő másik partján. Az egyiknek a tengődi otthonosság, az évszázados tradíció a megtartó erő jóban és rosszban, jóhoz és rosszhoz, kergesse bármerre a Teremtő. A fővárosba szökött, önmagát kereső másik a nagyvilágban (az álomvilágban) is önmagátlanul tengődik. Ész, tehetség, energia azért működik a sokat italozó és jobbára méltatlanul szerető Zoltán Istvánban is. Volt honnan örökölnie. Tóth Páltól például. Merthogy az ő-zó tájnyelvből ültetett régimódi történet, az évszázadnyi életkaland meg a trehány, szabados, villogó értelmiségi szlengbe színezett újmódi történet, az 1980 tájt megélt vesszőfutás – a családban maradván – egy egész két felét alkotja. A fiúnak amolyan mellék munkája, aztán már szociográfiás böngészése, földolgozása. Végül ráébred, hogy ez a Tóth, a családot elviselő, teremtő, szétdúló és vesztő Tóth az ő nagyapja, akiről (mert a lányát, István édesanyját egykor kitaladta) odahaza régóta nem esett szó. A lélektan által jól ismert nagyszülő-unoka összehangoltság az idegenség és a különbözőség egyre tömörebb és gondolkodtatóbb

csöndjében jön létre, amikor az öreg már nincs, a fiatal – mint életkész férfi – még nincs. E mintátlan mintaviszony megérzékitésére Temesinek elsőrangú eszközei akadnak. A gyermek Tóth Pal-kó azt tanulja Csöngöy Dénestől, „a szökén kopaszodó, de lobogó, fekete szemű” tanítótól, hogy az írást „egy Tha-ot vagy Thot ne-vű em-ber fe-dez-te fel. Hű, de sze-ret-le ezt a Thot ne-vű em-bert, hi-szen majd-nem úgy ír-ta a ne-vét, mi-ként ő”. A nebuló a nevet és az írást szereti – az unokának a Tóth név és az írás (irodalom – vagy álom?) hoz majd kegyelmet. Hozzá még „Thot alias Hermész alias Merkúriusz” nem más, mint „a könyvtárak őre”. Ő vigyáz a két könyves emberre, a két író emberre, a sok Temesi-féle játék közt a névjátékkal.

Tóth Pál igaz életmeséje: regény a regényben. E *hídfél* cselekményszövése, tájszólásos nyelvhasználata, történelmi és néprajzi dokumentációja (minden posztmodern örömeire például egy tizenhárom oldalas, sok száz tételes, 1950-ből való vagyonekbozási jegyzőkönyvvel) igazi remekelés. A dr. Tóth Pállá fölvergődött Tóth Pál a vidéki-kisvárosi Magyarország egyik legkiválóbban megírt alakja az egész magyar regényirodalomban. Alkata (persze nem az ábrázolás módja) szerint vérbeli Németh László-i ember. Még abban is a jellemét hordozza, hogy mindenféle keserű és mulatságos leveleket, kérvényeket kopogó írógépén rossz a *k* (*K*) betű: Temesi a megannyi *kurzív k*-val (*K*-val) is hiánytalanul írja le a figurát. Tóth bácsi – bár adódott úgy, hogy el kellett adnia magát, bár döntött rosszul, bár kitagadta a leányát, bár meglegyintette a rátartiság – aggkori holtában is „szépen alszik”. Rászolgál!

Természetesen kellene lennie még egy regénynek a regényben, az unoka regénye azonban sikerületlenebb. Ezen a hídfőálláson kiütköznek az írói gyarlóságok. A belevaló fickó szószaporító portretizálása és környezetének eksztatikus női arcoktól, részeg cimborától hemzsegő tablója nem versenghet a nagyapáról és a karakteres familiáról, ismeretségi körről festett képpel. Noha éppen ez a *nem versenghet* a fő mondandók egyike, a cél eléréséhez alkalmatlan eszköz az eszköz hiánya. Temesi azt műveli legesendőbbben, amiről pedig nyilván azt hiszi, hogy a legavatottabb, legjáratosabb benne: önmagának és

nemzedékének ábrázolását. Zoltán István akkor is Tóth Pál unokájának szerepelhetne a könyvben, ha Zoltán István Zoltán István lenne. Ha *másképp, tényleg*, saját arccal veszne el az ezredvégközele pikaeszk hajsza postbeat ricsajában, egyszerre valamennyi kontinensen, nemcsak Tengőd és Budapest, hanem a Világ Fiatalembereként.

Zoltán István körül Temesinek a legsötétebb és a legnemesebb írói szándékai sem nagyon válnak be. Gúnyiratai, támadó pamfletjei szervetlenek, székségtelenek – és igazságtalanok. (Rőzner, a könnyen „dekódolható” író-filmrendező biztosan nem talentumhiányban marasztalható el. Akit viszont az író szeret, becsül, azt baráttan gunyoros kisszituációkban, szellemes skiccekben szereti. Vagy valódi nevén, vagy kitalált néven – Csöngöy Dénestől Szabolcsi Jánosig.) A torzképek közül csak Zemplénié fontos és találó: az Egyetemi Könyvtár (egy hegységgel „elmozdított” nevű) egykori főigazgatója nem belecsöppen, de beletartozik a történetbe. Nagyjából elfogadható és indokolt egy levitézlett politikus kegyetlen fotográfiája is.

A nemes szándékok a monumentális álmotázásokban teremtenének izgatott és izgató valódi világot Istvánnak, az itthoni és nem létező helyett, a vergődő pótlét helyett. A kínai, az amerikai, a holland, a finn, a mexikói utazások színesek, mozgalmasak, a jellemképek elevenek. Csakhogy ezek nem álmok, hanem *valóságok*! Bár állítólag István „az álmokat olyan élesre csiszolta, hogy minden apró rezdülés látszódon bennük, eltakarják a homályba fült, szinte nem is létező életet”, és „igazából csak azok vagyunk, amit álmodunk”, sőt „nem igaz, hogy az álom mindenkiből a legrosszabbat hozza ki” (még valamiféle „álom-tízparancsolat” is akad), az alakmás főszereplő mintha valóban utazna. Temesi, aki a KI KICSODA lexikoncikkében is (vagy például a PEJOTÉ-ben is) tudósít egyes nagy utazásairól, nem tudta vagy nem akarta elvégezni a szükséges áttárolást. Nem volt szíve lemondani az élménybeszámolóról. Útinaplókat és helyenként álmofilozófiát, álmotant nyújt álmok helyett. Így hőstől *elveszi*, amit az *nem kap meg*. Ha világárva, már egészen másképp világárva, aki beszáguldotta a glóbuszt. Az álom, a félálom szűrtségének írástechnikája nem jelenthetett volna gondot Temesinek, ám itt el-

kapta a „több regényre elegendő anyag” sodra, főként Kína és a szeretett kínai kultúra, világlátás bűvölete.

A Híd gerincén és helyenként szövegében kínai írásjelek, szavak is fölbukkannak. Az ősi kínai VÁLTOZÁSOK KÖNYVE pálcikái adnak (kép-, jel-) „címet” az István-fejezeteknek. A 64 *kua* az ő tere. A Tóth Pál-fejezetek „iniciáléit” a tarot-kártya 78 lapja alkotja. Ez a két (különféle) jóslási mód is két hidpillér. Az együttesen 142 egység ugyanúgy preformált keret, mint a POR éppen 666 címszava. A reveláló és ismételhetetlenül eredeti regényszerű itt is, ott is behajítja magát. Nincs mese, *végig kell írni* a 142-t, amiként a 666 sem lehetett se több, se kevesebb. A 142 megint meghaladja az ideális számot. Temesiben persze van annyi virtus, hogy nem enged a 142-ből. Ami egybefügg, kettéosztja. Egy soros fejezetet iktat be. Leltározó-mellérendelő megoldással szaporítja a könyv mindkét felét. Viszont a nyitó tarot- vagy I Tying-jelek mélyebb értelmével csak ő lehet tisztában. Hiába reflektál a szöveg mindkét jóslási rendszerre, keleti látnok vagy kártyavető bölcs kellene az összefüggések fölfejtéséhez. (Nehezíti a dolgot a könyv bántóan sok durva, félrevezető sajtóhibája, évszámvetése, azaz – Temesivel együtt mérgelődve – „a Fényszedő úr” számos „beleíró” hibája.) A pálcikarajzok és a kártyalapok érezhetően sorsdöntők az írónak, az olvasó azonban úgy látja, mindkét szisztéma idegenül feszeng a *bridge*-ben. (A *bridzs* „hidja” a Híd-nak érhetően nem kell.)

A találékony és ötletdús apparátus sok kis hibát, stílárius túlkapást, fölényeskedő kiszólást elfed. T. S. Eliot, THE WASTE LAND (itt: ÁTOKFOLD) című nagy művének tanúsága szerint, „értett a tarothoz”? Már is egy tekintélyérv az író mögött. Néha nagyon is eltelik magával a főszereplő, vagy a (hid-)Szótáríró? „A Temesi agrártakarékpenziáról”, „a Temesi Tartomány egyik legcifrább épületéről” értekező Temesi önróníája lerója az írástudó penitenciáját.

A hidkonceptió legszerűlekenyebb pontját is finom motivumpólyával igyekszik óvni a szerző. Egy bizonyos, öröklődő, ibisz alakú anyajegy már a néha szépen csillanó költői motivikához tartozik. Hiába. A könyvre néz-

vést sorsdöntő, hogy Zoltán István csak nagyon későn, legvégetájt dobbanjen rá arra, amit magunk lapról lapra egyre inkább sejtünk: a vizsgált hagyatéka a Tóth nagypapa hagyatéka. Hősünk évekig forgatja a sárgult papírosokat. Csakhogy nincs olyan felnőtt fiúgyermek a világon, aki a saját szülőanyjának a nevére ne kapná föl a fejét. Tengődöt, Porlódot, a kitagadó nagyapát el lehet feledni – azt, hogy *Tóth Etelka*, nem. S e név, mely majd összeköti a hid két felét, a két nemzedéket, az álomelemet és a valóságélemet, összeköti a nagypapa halálát az unoka: a fiú (új?) életével – ez a név szükségképp már jóval hamarabb megjelenik a dokumentumokban, Tengődöstül, Porlódostul, családotul. Elkészül a hid, de e roppanás hangja nem ül el.

A Híd-ban még benne van a POR, és már benne van – rejtve – egy következő regény struktúrája. Sok az erénye, sok a fogyatékosága is, ám a fogyatékoságokból erényt kovácsol, és ami megoldatlan, arra kínálkozik föloldó indoka, válasza. Alig érintett rétegei – a rejtvényes, a játékos, a zenei – nem felejtethők ki az összképből. Az sem, hogy a POR első kötetéhez hasonlóan ez is elragadó és (Tóth Pál!) maradandó olvasmányélmény.

A végső – és legelső – kérdés a *ki beszél?* kérdése. Zoltán István az első fejezet (ő-fejezet: nagypapa-fejezet) első mondatában az „*anyám apja*” terminusban él, tehát ez nem hagyatéki textus. Az én-fejezetek: az unoka-fejezetek is rendre érvényesítik a „külső” és „belső” közlés váltogatását, a más-más személyű és jellegű beszédet, a megélést és a kommentálást. Ez a szövegringás mindkét (hid-) félre érvényes, és lényegében mindvégig. A legutolsó mondatból pedig így szól ki az ő éneje, az én ője, talán az én-Én: „*Egészen közel lépett a sírhoz, és a virágágyást borító hóba egy kort róttam, rajta kereszttel.*” A hidépítésnek ez a kétpillérű személyiségépítés az értelme.

A regényben mindössze két idézőjel található. A legeslegelejen nyílik, a legeslegvégén zárul a macskaköröm. Egy idézőjelpár két pillére közé csak egy megszólaló egyetlen beszéde fér. Egyetlenegy mondat hídja.

Fut alatt a víz; és fölött a *hidból* van a Híd.

Tarján Tamás

AZ ŐSI JUSS

Kontra Ferenc: Ősök jussán
Forum, Újvidék, 1993. 168 oldal

Kontra Ferenc fiatal délvidéki író immár három kötettel van jelen a kortárs prózairodalomban. A költeményekkel (JELENÉSEK, 1984; FEHÉR TÜKRÖK, 1986) induló szerző 1988-ban adta ki DRÁVASZOGI KERESZTEK című kisregényét, amit 1991-ben követett a NAGY A SÁTÁN BIRODALMA, majd idén tavasszal az ŐSÖK JUSSÁN című elbeszélésgyűjtemény. Ez utóbbi ismertetése előtt érdemes röviden áttekinteni az életmű eddigi állomásait.

Kontra általában a tradicionális, történetelvű prózamodellt ötvözi a modernebb narratív poétikai eszközökkel. Ez teszi érthetővé, hogy első közelítésben a DRÁVASZOGI KERESZTEK a népi irodalomra jellemző vonásokat mutat. Ide sorolhatja a választott (paraszti) tárgy és annak realiztikus ábrázolása, vagy az, hogy a mű fabuláris szintje a hagyományos önéletrajzi emlékidézés beszédmódjára épül. A pontosabb olvasat azonban olyan poétikai szervezettséget tár fel, amely véleményünk megváltoztatására készített. Feltűnő például a rövid kijelentő mondatok monotonijából és az elbeszélés szenvtelen, mindenfajta értékeléstől tartózkodó dikciójából adódó, szokatlanul hűvös narráció. Emellett a paraszti világ rajzából a szerző kizárja a tájegység és az életforma helyi sajátosságainak részletezését, minthogy valójában nem is a Drávaszög bemutatását tartja feladatának. Oly mértékben koncentrálna mindenhol érvényes emberi léthelyzetek – nemritkán ismert irodalmi toposzokkal történő – ábrázolására, valamint parasztportréi oly kevésbé egyénítettek, hogy a megformálás módjában joggal érezzük dominánsnak az absztrakt felé hajló stilizálás szándékát. A regény tényleges üzenete tehát mélyebb rétegekben található, a mű csupán a hitelesség érdekében használja fel a szociografikus tárgyat. Innen válik világossá a gyermekfőhős élményeit elrendező törekvés is. Az elbeszélő az öröm pillanataival alig, ám egyre több halálesettel szembesül (a regény csaknem összes epizódja és anekdotája szerencsétlenségről, erőszakról vagy ön-

gyilkosságról szól), s ebből nem nehéz azt a következtetést levonnia, hogy ebben a világban a megannyi apró, működő törvényszerűség ellenére a lét – Istentől elhagyatva – végeredményben teljesen kilátástalan, az egyén-nemzet-emberiség hármasságában megállíthatatlan erőző érvényesül.

Figyelemre méltó a szöveg összetett szimbólumrendszere: a vezérmotívumként alkalmazott archetoposzok az individuális szinttől a kozmikusig a lét egészét átfogják. Kiemelt fontosságúak a természeti jelenségek (kód, tűz, jég); a szereplők testi érintkezései a halállal és a közösségi ritusok. Utóbbiak szerepét a kompozíció is hangsúlyozza: az emberi élet temetések láncolata, ahol a születés misztériuma, a karácsony ünnepe is (a szöveg aranymetszéspontján) gyermekhalállal ellentéteződik. A befejezés pedig mindezek csúcsaként egy Nagy Lászlót idéző jelenetbe sűrít menegzőt és gyilkosságot, tűzvészt és gyászt, úgy, hogy e végső vízió a nemzetsors-analízis lehetőségét se zárja ki.

A NAGY A SÁTÁN BIRODALMA egyszerre nyújt többet és kevesebbet a regénynél. Kétségtelen pozitívumként értékelhetjük a tematikai sokoldalúságot és a műfaji változatosságot, illetve a legjobb elbeszélések (GOMBOK A SZÉNAKAZALBAN; ÖRÖKOLT VÉR; FELSÍRNAK ÁLMUKBAN) technikai kidolgozottságát. Ezzel szemben néhány novella kissé elnagyolt; a tördelés itt-ott funkciótlanul válik, és modorossá teszi a szöveget – egyszerűen az író nem tudta elérni a DRÁVASZOGI KERESZTEK színvonalát.

Az idei kötet áttekintése előtt megjegyezzük, hogy ennek a könyvnek, és általában a mai délvidéki irodalomnak egy tágabb értelemben vett jelentősége is van: újra háborús tematikával kísérletezik a kortárs próza. Tisztáznunk kell viszonyunkat ehhez a háborúhoz, hiszen magyar katasztrófa is, de magasabb szempontból sem mellékes mint *skandalum*, Európában a XX. század végén. E problémakör mellé odakerül továbbá egy szakmai kérdés is: mi és hogyan közölhető még hitelesen a *harcoló emberről*, mert ebben a látszólag egyszerű témában köztudottan óriási a sematizálás veszélye. Kontra Ferenc érdeme, hogy mindezekre megkísérli a válaszadást, ami néhány elbeszélésében meggyőzően sikerült.

Az ŐSÖK JUSSÁN – legjobb darabjait tekintve – újabb fejlődési fokot jelent a szerző pályáján. Tüллépést az eddigi formai esetlegességeken és továbblépést a művek hordozta létértelmezés terén. Írói eszköztára ütőképebb, biztosabban kezeli a nyelvet, stílusa kiforrottabb, és mentes a korábbi modorosságoktól. Sokatmondó változás, hogy számottevően visszaszorult a szövegek lírai hangvétele, s ez már a tartalmi elmozdulás következménye. Az előbbi kötet ugyanis még megengedett valamiféle bölcséleti alapozottságú *létturalmat*, most azonban a klasszicizálódó forma jóval vigasztalanabb világlátást hordoz, a szövegekből felépülő univerzum éppen elviselhetetlen áttetszősége miatt lehet félelmetesebb. A lét abszurd, középpontjában az *elmúlás*, a teljesség elérhetetlenségének oka és szimbóluma áll, melynek objektív törvénye a művek mélyrétegében funkcionál jelentésszervező elvként. A halál merőben idegen az emberi léttől, absztrakt és transzcendens jellegű – tehát reménytelen valamiféle személyes viszonyt kialakítani hozzá –, így soha nem válhat *szabadságtényezővé*, az egzisztenciális önmeghatározás részévé.

A könyv erényei közé tartozik az az átgondolt nagyszerűség is, mely az egyre biztosabb tárgyválasztás és ökonómia eredménye, s ami által az elbeszéléscsoportok kompozíciós összehatása A SÁTÁN BIRODALMÁ-hoz mérten sokkal erősebben érvényesülhet. Erre szükség is van, hiszen amíg ott egy fiktív személyiségrajz kibontása történt, addig itt képlekenyebb és nehezebben megfogható kérdéskör áll előtérben, egy veszélyhelyzetbe került közösség (nemzet) sorsának értelmezése. Majdnem ugyanaz, mint a DRÁVASZOGI KERESZTEK-ben, ám az író most tágabb idődimenzióval dolgozik, és új szempontok alapján ítél.

Az elbeszéléseket a kötetben három, arányait tekintve szimmetrikus egységre felosztva találjuk. A kompozíció szöveg feletti többletjelentést biztosít a szövegek lineáris sorának – némileg persze módosítva az egyes novellák primer üzenetét. Mind a három egység a *pusztulás* elemi szerepét és erejét sugallja, így az ezzel ellentétes szemléletű (amúgy sem számos) novella hatása elenyészik (amihhez az alacsonyabb színvonal is hozzájárulhat, például a TEMPLOM A HÓBAN vagy az ADVENT SZLAVÓNIABAN esetében). Az elbe-

széléscsoportok a következő fogalompárokkal irhatók le: a) *történelmi konkrét – múlt*; b) *elvont általános – örök*; c) *kortárs konkrét – jelen*. Az idősor megbontása és az időtlenség kategóriája mint középpont fontos funkciót tölt be, ezáltal képes az értelmező a *jövő* síkjára is reflektálni. Az eljövendő ennek fényében nem kevésbé iszonyatos a már megvalósultnál – ez metaforikusan az elérhetetlenre irányuló mozgás kimerített képére: az elszánt, ám eleve reménytelen hazafelé igyekvés ősi motívumára épül.

Nézzük részletesebben a novellákat. Négyet találunk az első ciklusban, közös jellemzőjük a szociografikus hang, a tényfeldolgozás, a dokumentarista stílus. A VÖRÖSBOROS POHARAK melodramatikus izétől eltekintve jól megformált írás, a valóság és a narrációs helyzetből fakadó alakítás pontosan adagolt feszültséget tud teremteni. Mind a négy elbeszélés a kisebbségi sors fikciónak tűnő fordulatairól beszél, ami individuális szinten hihetetlen mértékű *létredukciót* eredményez. A KIVÉGZÉS ELMARADT nyitása például így összegez: „*Atok a közeli határ, mert minden csapat győztesként érkezik, és vesztesként megy el, közben mi vagyunk a föld a talpuk alatt, melyen az a kenyér is megerem, amit mindig meg kell oszlanunk velük.*”

Egy kivételével ezek a novellák nem adnak többet a kisregénynél, tulajdonképpen az ott megragadott tárgykör variációjának tekinthetők. Az ESŐS NAPOK viszont – mely a VÉRBOSSZÚ BÁCSKÁBAN ellendarabja, s koncepcióját tekintve igényesebb Cseres Tibor regényemél – érdekes kérdéseket vet fel, s belső adottságainál fogva a könyv egyik kiemagasló teljesítménye lehetett volna. Ám érzésünk szerint a szerző ezt a lehetőséget kihasználatlanul hagyta.

A mű alapstruktúráját két történessor kölcsönös relációja határozza meg (az 1944-es isztérbáci tömeggyilkosság mint háttér; a narrátor tudatmozgása mint előtér), a szöveg tehát két beszédmód váltakozásából áll. A jelen síkján az elbeszélő a kivégzésekről titokban készült fényképek után nyomoz, s azok, valamint a „*balladás emlékezés*” révén rekonstruálja fokozatosan a tényeket, illetve fűzi hozzájuk reflexióit. A közlés ezáltal nyilvánvalóan több lesz az egykori események epikus bemutatásánál, tiltott tabuk lerombolásánál – az

ESŐS NAPOK valódi szándéka az, hogy az *utód* számára értelmezze a *felfoghatatlan* üzenetét, s a megtörténthez valamiféle autentikus viszonyt alakítson ki. Ez a cél azonban a felidézés-megértés-feldolgozás olyan fokú harmóniáját, az előtér-háttér olyan pontos arányát igényelné, amit a novella nem tudott elérni. A tömeggyilkosság szuggesztív megjelenítése ugyanis sokkal nagyobb súlyra tesz szert, mintsem hogy az elmélkedő részek ezt megfelelően ellenpontosozhatnák, így maga az ábrázolt botrány marad megrázó és nem a teljes szöveg.

Az ŐSÖK JUSSÁN tengelyében lévő három elbeszélést a történelmi fölé emelkedő, elvontabb nézőpont köti össze. Szintén a bűn és a halál témakörében mozognak, de mivel az egyetemes oldaláról közelítenek e kérdésekhez, világuk a konkrét helyett inkább általános érvényűre stilizált. Lehet, hogy éppen emiatt, de közülük kettő nem igazán meggyőző. A Káin-mitoszra rimelő SÁRMADAR motiválatlan cselekménye, a PÁRBESZÉD HOLDAS ÉJSZAKÁN gyenge dialógusai következtében veszít értékéből – A TÚLÉLÉS VIGASZTALANSÁGA azonban a kötet egyik legjobb írása. Természetes erejű, szikár-lírai hangú Biblia-parafrázis ez, mely döccenés nélkül képes egyesíteni a hagyomány és az egyéni interpretáció ellentmondásait. Az enigmatikus szöveg formai megoldásai révén végig őrzi nyitottságát; az olvasó többször kénytelen változtatni értelmezésén, míg azután hirtelen összeáll a kietlen kép. Archetipikus volta ellenére itt mélyebb a háború analízise, mint a következő ciklus harci beszámolóinak némelyikében.

A harmadik egység novellái a Horvátország elleni szerb agresszió terében játszódnak. Kontra számára az a legnagyobb kihívás, hogy a háborús szituációk (mint örök irodalmi téma) mellett a hódításnak a szóránymagyarságra gyakorolt hatását, tulajdonképpen e közösségek létének a *végél* hitetesen tudja ábrázolni. Elbeszélései teljesítik ezt a célt. Horizontjuk – rövidségük ellenére – meglehetősen széles, a háború személyiséget deformáló következményei (TÁNCOL A HOLD), a „nemzetiségi tisztogatás” enyhébb és radikálisabb módszerei (DÉLJÁTÉK; APIS MELLIFICA; FELCSERÉLT OTTHONOK), vala-

mint a kitartás vagy menekülés egyéni dilemmái (A HOLD HAZAVEZET) alkotják – külön-külön és összefonódva is – a művek világát.

A színvonal azonban itt sem egyenletes. Főleg azok a novellák erőteljesebbek, melyek egy elavult író-nemzet viszonyrendszer alapján állnak (DRAVASZÖGI REKVIEM; TEMPLOM A HÓBAN; ADVENT SZLAVÓNIÁBAN), vagy amelyek – a már említett – általánosító jelleggel dolgoznak (DÉLJÁTÉK; TÁNCOL A HOLD). Maradandó érték születik viszont akkor, ha a szöveg úgy képes kibontakoztatni a szerzői üzenetet, hogy közben nem sérti az epikum öntörvényűségét, ha az egyénített sorspillanatot vagy jelenet esztétikailag zárt szerkezete megmarad. Három elbeszélés emelkedik ki a tizenegyből. A MI BÚVÓHELYÜNK finoman csiszolt vallomásos monológja a helyben maradás megvalósíthatatlanságáról, illetve a szétdőlt élet újakezdésének esélyeiről szól. A RIVER OF NO RETURN a hadviselés körülményei által elfojtásra ítélt emberi igazságérzet működését állítja a középpontba. E klasszikus háborús novellában a kifejezőmód a valóban figyelemre méltó. A zárófordulat hihetőségét, rejtett előkészítését tudniillik egy olyan – Hemingwayre emlékeztető – narráció biztosítja, mely képsíkváltásos technikája, hűvös hangneme, rövid mondatának kopársága, de főként a részletezés-kihagyás végig pontos egyensúlya révén a beszélő akaratlan tudati önkorlátozását stilisztikailag is imitálni tudja.

Nem véletlenül maradt utoljára a FORGÓSZÍNPAD, mely különben apróbb eltérésekkel már olvasható volt a 2000 MCMXCII áprilisi számában. Ez az elbeszélés jól példázza, hogy a szerző akkor van igazán ereje teljében, ha – mint a jelen esetben is – a tragédiába sodródó ember rettenetét a lélek belső intimitásában mutatja meg. A szövegfolyamat mestersen bontja ki az egyszerű cselekményvázban rejlő vertikális tartalmakat. Kontra minden írói erénye egyesült a konstrukció során, s ezáltal egy tömör, de optimálisan teljes, intenzív hatású művilágot sikerült létrehoznia. A FORGÓSZÍNPAD nemcsak a kötet legjobbja, hanem megítélésünk szerint objektív irodalmi mércével mérve is biztos elismerésre számíthat.

Kováts Zoltán

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Komoróczy Géza:

Bezárkózás a nemzeti hagyományba

Az értelmiség felelőssége az ókori Keleten

Tanulmányok ókori keleti szövegek értelmezése köréből

Századvég, 1992. 404 oldal, 360 Ft

I

A MÁSSÁG MINT SZELLEMI MAGATARTÁS

Hadd kezdje a recenzens bírálatát ezúttal egy sommás megállapítással! Komoróczy Géza az utóbbi évek (egyik) legfontosabb társadalomtudományi munkáját tette le az asztalra, amikor kötetbe gyűjtötte az elmúlt évtizedben megjelent írásait, egyetemi órákon, tudományos kongresszusokon, felolvasásokon elhangzott előadásait. Noha az érdeklődő olvasó figyelmét bizonyára nem kerülték el a *Medvetáncban*, a *Valóságban* vagy az utóbbi években a 2000-ben és a *Holmiban* megjelent tanulmányok – a kötet végigolvasása mégis jelentős újdonságokkal szolgál. Már csak azért is, mert az egyes szövegek egymásra épülnek és egymásra utalnak, mert a könyv egész felépítése üzenete(ke)t hordoz, amely(ek) nem az egyes írásokban, hanem a kötet szerkezetében van(nak) elrejtve. A tanulmányok ugyanis nem az eredeti megjelenés időrendjében, hanem egyfajta tematikus csoportosításban követik egymást. Ily módon egyrészt jól nyomon követhető egy szellemi pálya íve, ahogy gondolatok felvillannak, eltávolodnak és visszatérnek, kikristályosodnak; másrészt pontosan kirajzolódnak azok a tanulmányok írója számára meghatározó fontosságú szempontok, amelyek az éppen feldolgozásra kerülő témától függetlenül – vagy éppen annak megfelelően – jellemző gyakorisággal bukkannak fel. A szöveg így a világ szemlélésének egy lehetséges módját példázza.

Mindenekelőtt az egyes írásokban megjelenő – egymással kapcsolatban álló és egymásra utaló – különféle toposzokat érdemes számba venni. Komoróczy nemzetközileg ismert és elismert történész (asszirológus, heb-

raista), akit tudományos munkássága az ókori Kelethez, az ókori Kelet államainak történetéhez köt. A tanulmánygyűjteménynek mint egységes szövegnek az első szintjét – talán úgy is fogalmazhatnánk, Komoróczy mondanivalójának keretét – az ókori Kelet története alkotja. Babilóniában, Mezopotámiában, Assziriában járunk, az ószövetségi Izraelt barangoljuk be, szembe találjuk magunkat mindenki számára ismert bibliai szereplőkkel és senki által sem ismert történeti alakokkal. Mindeközben szó van csillagjósokról, álmofejtésről, az asszír birodalom széthullásáról, Jeremiás és Illés prófétákról, Dávidról, asszirokról, babilóniaiakról, zsidókról, vallásról, harcról, fogságról, halálról. Az ember – legalábbis a hozzám hasonló, a témában járatlan olvasó – miközben alig tudja kibetűzni a kimondhatatlan neveket (Nabú-Zuqup-Kéna, Cidqijáhu stb.), s tanácstalanul keres valamiféle ókori térképet, hogy egyáltalán térbeli elképzelése legyen e világról (hol is lehetett Harrán, az egykori Asszír utolsó fővárosa?) – szóval a tájékozatlan olvasó lenyűgözve követi Komoróczyt távoli időkben, távoli világokban tett szellemi vándorútján. Nemcsak azért, mert a „távoli világok” mindig varázslatosak; nemcsak azért, mert Komoróczy tárgyra vonatkozó tudása önmagában lenyűgöző; hanem leginkább a szövegek stílusa, az elemzés módszere miatt. Amikor azonban stílusról és módszerről beszélek, akkor nem az egyedi, stílári megoldásokról, nem a szerző írói képességeiről, hanem a történelemnek arról a szemléletéről beszélek, amelyet „értelmező történettudománynak” nevezhetünk. E szemléletmód egyik legfontosabb jellemzője az, hogy nem értekezik, hanem elbeszél, elmesél. Gondoljunk csak Jeremiás próféta felléptének szemléletes leírására (200. o.) vagy éppen a nippuri kertészről és a tudós orvos beszélgetésére (307. o.)! Ezek a kis történetek, anekdoták, a köznapi fogalmazás és általában az írásmódja „életszerűvé tesz” a történeteket, áthidalják a jelen olvasója és a múlt szereplői közötti irdatlan távolságokat. S itt érdemes elgondolkodni e közhelyszerű megállapítás tartalmán. Miféle távolságról van itt szó? A tér és idő távolságáról vagy a tér és idő távolsága által megjelenített gondolkodásbeli különbségekről? Miről is beszélünk, amikor az ókori Kelet

ismeretlen világáról van szó? Komoróczy Géza nem kerüli meg ezeket a kérdéseket, noha csak közvetve válaszol rájuk. A könyv ugyanis nem a távolságról, hanem az ellenkezőjéről beszél. Nincsenek áthidalhatatlan távolságok – mondja Komoróczy –, az ókori Kelet embereit ugyanúgy meg lehet érteni, mint kortársainkat, csak megfelelő módon kell rájuk tekinteni. Nem kell helyettük beszélni, hagyni kell, hogy ők mondhassák el saját történeteiket – a tudósnak nincsen más feladata, mint hogy segítse kifejezni ezeket a történeteket, hogy kommentárokat fűzzön ezekhez a történetekhez azokon a helyeken, ahol az idő „elnyomta” az elbeszélő hangját. S ez az a pont, ahol a stílus már több, mint egyéni ízlés kérdése, ahol a stílus ismeretelméleti funkciókkal bír. S noha Komoróczy következetesen kerüli a saját tárgyalásmódjával kapcsolatos közvetlen filozófiai reflexiókat, mégis felvázolható az a tudományelméleti horizont, amely e szemlélet mögött húzódik.

Az értelmező történettudomány ahhoz a tudományelméleti felfogáshoz kapcsolódik, amely szerint a társadalomtudományok nem rendelkeznek semmiféle privilegizált megismerési móddal, a tudomány nem abszolút értékű, nem kizárólagos igazságok felderítője és tudója, hanem „csupán” a társadalmi diskurzusnak egy meghatározott módja. A társadalomtudományokban a kutatás tárgya, illetve a kutatás eszközei ugyanabból a mindennél jelen levő kontextusból, azaz az emberi világból származnak. A tudomány számára nincs ezen a valóságon kívül más „tér”; a tudomány a saját nyelvét – absztrakt fogalmait, kategoriális rendszerét – ugyanebből a valóságból meríti, és ugyanennek a valóságnak a segítségével hozza létre. A valóság, a „világ” nem írható le „kivülről”, a valóság, a világ, a kutató és a „kutatás tárgya” számára ugyanaz. A világ szemléletének ez a módja abból indul ki, hogy nem létezik más valóság, mint az emberi praxis által folyamatosan létrehozott, működtetett és fenntartott életvilág valósága; ettől elvonatkoztatni, ezt „kivülről” szemlélni, ettől független kutatási stratégiát felépíteni – eredendő képtelenség. A társadalomtudományi kutatás „tárgyát” ez az életvilág alkotja, amely saját belső, társadalmi logikával bír, s amely a megélt emberi tapasztalatok, a megélt történeti események és a

megélt társadalmi struktúrák szűrőjén, közvetítésén keresztül ragadható meg. Az életvilág középpontjában a társadalmi akciók lebonyolításában, az életvilágot alkotó jelentések „termelésében” és megjelenítésében aktív módon részt vevő cselekvő áll. A társadalomtudományi megismerés – és ennek megfelelően az értelmező történettudomány – arra törekszik, hogy megállapítsa, mit jelentenek a társadalmi akciók és a kulturális jelentések a cselekvők számára; illetve, hogy a jelentések értelmezésén keresztül nyert tudás mit mond el, mit bizonyít azzal a társadalommal kapcsolatban, amely az adott jelentéseket létrehozta. Ebből következően az értelmező történettudomány nem makrotörténeti folyamatokat elemez, hanem egy-egy egyedi eset, történés elemzéséből indul ki, s annak keretein belül igyekszik megtalálni az általánosítható tendenciákat. Az értelmezés úgy tekint az egykori eseményekre, mint szövegekre, amelyek akkor válnak érthetővé, ha a kutató szétfejtja a „szöveg” egyes rétegeit, ha megpróbálja láthatóvá tenni azokat az interpretációs eljárásokat, amelyek segítségével a távoli korokban élő emberek kísérelték meg értelmezni saját világukat. Komoróczy Géza pontosan ezt csinálja. Nem ő beszél, hanem az ókori Keleten élt „társadalmi cselekvők”, a próféták, az irnokok, a királyok vagy a már említett nippuri kertész – mind azok, akiknek „hangja” megőrződött a régi feljegyzésekben. A történész szerepe „csupán” annyi, hogy ezeket a szövegeket felfejtje, a mondatokhoz magyarázatokat fűz, majd visszahelyezi őket eredeti kontextusukba, azaz a szerző olvasatokat állít elő. S ezáltal egy világ érthetővé válik. De nem az empátikus beleélés, hanem azon felismerés okán, hogy az ember képes más világokat, más világok gondolkodási rendszerét értelemmel telő módon megjeleníteni és így megérteni. Csak a megfelelő módszert kell megtalálni, és a világ kinyílik. Komoróczy kinyitott egy világot, s ha az olvasót lenyűgözi az olvasmány, akkor az éppen a „megnyílás” élményének köszönhető.

A kötet tanulmányai – nem térve ki a rövidebb tudománytörténeti írásokra, amelyek Hahn István, Ioszf D. Amuszin, Polányi Károly és Martin Buber munkásságával foglalkoznak – három nagyobb tematikus csoport-

ba sorolhatók. Két már címében is árulkodó írás (A TUDOMÁNYOS VILÁGNÉZET CSAPDÁJÁBAN. A BABILÓNI CSILLAGTUDOMÁNY, RANGJAVESZTETT TUDOMÁNY. ÁLOMFEJTÉS AZ ÓKORI MEZOPOTÁMIÁBAN) a tudomány mibenlétével, szerepével, jelentőségével foglalkozik. Az első rögtön felvetődő kérdés magára a tudományra vonatkozik, hiszen az asztrológia vagy éppen az álomfejtés aligha nevezhető tudományos elfoglaltságnak. Komoróczy azonban arra figyelmeztet, a kérdés rosszul van feltevé, a feladat nem az, hogy mai megítélésünk, világképünk alapján minősítsünk évezredekkel ezelőtti gyakorlatokat és eljárásokat. A babiloni tudományról beszélve „*azt kell tudományunk elfogadnunk, tetszik vagy nem tetszik, amit az adott kor annak tekintett, még ha a tudomány egésze vagy meghatározott elemei a mi filozófiai vagy operatív tudományfoglaltsainkhoz mérve más minősítést kapnának is*”. (13. o.) Többszörösen is fontos ez a mondat. Egyrészt arra figyelmeztet, hogy a tudomány fogalma, kiterjedése, gyakorlata történetileg változik, azaz a tudomány nem valamiféle abszolút érték vagy entitás; a tudomány a társadalmi diskurzus egyik módja, ennél nem több (de nem is kevesebb), s ennek megfelelően csakis történetileg – azaz saját kontextusában – kezelhető. Másrészt pedig azt hangsúlyozza, hogy a történelem, a múlt különböző jelenségeinek elemzése során nem lehet – metodikailag, ismeretelméletileg nem lehet! – mai szempontjainkat, értékeinket, világképünket érvényesíteni, hiszen ezáltal az elemzés tárgyát változtatjuk meg, alakítjuk át saját, mai elképzeléseink szerint. Babilónia, Mezopotámia, az ókori Kelet tudományát csak akkor tudjuk értelmezni, ha ugyanazokat az eljárásokat tekintjük tudománynak, amelyeket az akkor, ott élt emberek tudományként definiáltak. Ennek az értelmezésnek a nyomán kiderül, hogy a babiloni, mezopotámiai tudománynak más volt ugyan a tárgya, de eljárásait, módszereit tekintve zavarbaejtő hasonlóságokat fedezhetünk fel. A tudománynak az ókori Keleten is ugyanaz volt a lényege, mint ma: a megfigyelés, az így szerzett adatok általánosítása, egy a lehetőségekhez képest teljes rendszer, elmélet kiépítése (28–29. o.). A lassan felsejlő hasonlóságok nyomán érzett zavar csak fokozódik, ha figyelmünket a tudománnyal szembeni elvárások-

ra, a tudomány társadalmi funkcióira fordítjuk. A tudománynak ugyanis – akármilyen is a tartalma – ugyanaz volt a feladata az ókori Keleten, mint a modern társadalmakban, hogy megalapozza és megerősítse a biztonságos világ elképzelését, azt az illúziót, hogy a világ a tudomány segítségével ellenőrizhető, irányítható. A tudomány igazságai – legyen szó asztrológiáról, atomfizikáról vagy éppen társadalomelméletéről – megkérdőjelezhetetlenek, abszolút érvényűek, az „örök igazság” és egy rendíthetetlen, „biztos” világnézet alapjai. Komoróczy számára a babiloni csillagjósolás és a mezopotámiai álomfejtés – a ténylegesen csak kevesek számára vitatható szakproblémákon túl – „arra jó”, hogy megmutassa ennek a tudományfelfogásnak a tarthatatlanságát. A tudomány mint a vitathatatlan igazságok forrása, a tudomány mint a világ ellenőrizhetőségének és „biztonságossá tételének” az egyik módja – mindezekelőtt a történeti, társadalmi, politikai rendszerek stabilitását és állandóságát szolgáló tényező (függetlenül attól, hogy maga ez a tudományfelfogás felismeri-e ezt a tényt vagy sem). Nemcsak azért, mert a tudomány mint intézmény a társadalmi rendszer része, sőt gyakran függvénye (s most ne is említsük a politikai rendszereket közvetlenül és tudatosan kiszolgáló „tudományos” teljesítményeket!); hanem azért is, mert a tudomány abszolút értékébe vetett hit a tudományos attitűd lényege, a „kérdőző magatartás” ellenében hat, „*mely éppen a biztosnak hitt és magabiztos tudásra kérdez rá*”. (41. o.) Ez a tény azonban megváltoztathatatlan, hiszen a tudomány mint intézmény nem tud a társadalmi-politikai rendszer keretein kívül létezni, hisz éppen ez a rendszer hozza létre. „*Ily módon, természetesen, a tudománynak nincs valódi felelőssége, és nem is igen lehet, a tevékenységéért. [...] Felelőssége csak a tudósoknak lehet, mindig csak személyes, és mindig csak erkölcsi, mert azon mérhető, hogy át tudja-e adni meri-e törni azokat a korlátokat, amelyeket akár a tartalom, akár a módszerek vagy viselkedés tekintetében a közeg, melyben él, köréje állít, mintegy kijelölve a tevékenysége számára a megengedhető mozgásteret*.” (40–41. o.) A tudomány mint a „rendszerstabilitás” intézménye, illetve a mindent megkérdőjelező, a korlátozott magabiztossággal szembeni állandó, kérlelhetetlen és következetes kritikai magatartás;

a tudományos igazság konszenzusokon nyugvó kategóriája, illetve a „kétkedő kérdés”; a rendszer és a személyes választás szembenállása – íme a csillagjósolás és az átomfejtés elemzése mögül kirajzolódó tudományfelfogás pillérei. Az elemzéseknek az a kiindulópontjuk, hogy azt kell tudománynak tekinteni, amit a régiségben annak tekintettek. Az értelmező történettudomány, valamint a tudománynak ez a most említett felfogása szorosan összetartoznak, s van egy közös mozgatórugójuk, „s ez a másfélének (az adott esetben a másféle régiségnek) az elfogulatlan szemlélete, *esetleg éppen a megértése*” (52. o.) Komoróczy arra hívja fel a figyelmet, hogy a másféleség, a különbözőség a tudományban is ugyanaz, ami az emberi élet minden más területén: a történeti változások következménye. Nem azért kell a régiség tudományos gyakorlatát vizsgálni, hogy egzotikus jelenségeken elcsodálkozhassunk, vagy fölényesen legyinthessünk elődeink „primitivitására”. Hanem mindenekelőtt azért, hogy megértsük, miképpen tekintettek a régiek a tudásra, hogyan kezelték azt; hogy tudatosítsuk, a tudomány reflektált gondolkodás; hogy felismerjük, a mi tudásunk sorsa ugyanaz lesz, mint a babiloni csillagjósoké lett: a tudomány csupáncsak történeti jelenséggé értékelhető tételek halmazává válik, azaz hogy saját helyzetünket kritikailag tudjuk szemlélni, hogy reflektálhassunk saját helyzetünkre.

A kötet tanulmányainak talán legfontosabb témáját – amint arra a tanulmánykötet címe, nyilván nem véletlenül, utal – a *nemzeti identitás* szélesben értelmezett kérdésköre, problematikája alkotja (ARANY FEJ, AGYAGLÁBÚ SZOBRON. AZ ASSZÍR VILÁGBIRODALOM SZÉTHULLÁSA, BEZÁRKÓZÁS A NEMZETI HAGYOMÁNYBA. ILLÉS PRÓFÉTA ÉS IZRAÉL POLITIKÁJA AZ I. E. 9. SZÁZADBAN, A BABILÓNI FOGSÁG EGYÉNI ÉS KOZSÉGI STRATÉGIÁK AZ IDENTITÁS MEGŐRZÉSÉRE KISEBBSÉGI HELYZETBEN, MEDDIG ÉGY NEMZET? NEMZETI IDENTITÁSVITÁINKHOZ: EGY MÁSKÉNT GONDOLKODÓ NÉZETEI AZ ÓKORI KELETRŐL). Az olvasó itt persze joggal hökken meg, és kérdi, a tudományról eddig mondottakkal hogyan egyeztethető össze, hogy a szerző az ókori Keletről, annak egyes történeti folyamatairól szólva a modern európai történelem egyik kategóriá-

ját használja. Ha az előzőekben említett tudományfelfogás jegyében azt kell tudománynak tekintenünk, amit a régiség embere annak tekintett, akkor miként lehet például Illés próféta történetét a nemzeti kategóriájának kontextusában értelmezni? Hogyan lehet a XIX. században kialakult koncepciókat az ókori Kelet viszonyaira alkalmazni anélkül, hogy saját mai szempontjainkat kérnénk számon az i. e. eseményeken? A kérdések valószínűleg, Komoróczy azonban biztossággal valószínűíti a mögöttük felsejlő ismeretelméleti tévedéseket. Nem tesz ugyanis mást, mint rámutat a zsidó történelem néhány jól adatolható eseményére, s azokat elemzi, értelmezi. A kiválasztott történelmi események – például a babiloni fogság – megdöbbentő módon hasonlitanak a jelen egyes történéseihez. Ez a hasonlóság nem a jelenségek, a helyzetek konkrétságában, megtörténésében, hanem mindenekelőtt a róluk való gondolkodásban figyelhető meg. A szerző megkülönbözteti a történetileg közvetlenül – azaz az egykorú forrásokon keresztül – megragadható eseményeket, valamint az ezek mögött húzódó – és csak közvetve elérhető – társadalmi, politikai, kulturális jelentéseket, s azt mondja, a történelmi események, jelenségek különböző(het)nek egymástól, az a mód azonban, ahogyan a mögöttük meghúzódó tartalmakról gondolkodunk, lényeges hasonlóságokat, azonosságokat mutat(hat). „*A mindennapi gondolkodás a történelmet nagy, ismétlődő periódusokba rendezi. Asszíria széthullása aktuális esemény. [...] Van tehát közvetlen, majdhogynem életrajzi tapasztalatunk a téren, hogy mit jelent a birodalom, s mit jelent a birodalmi rendszer felbomlása. Talán jobban értjük az asszír helyzetet is. De talán Asszíria is segíteni tud abban, hogy megértsük a saját helyzetünket.*” (108. k. o.) Íme a válasz az előbbi kérdésekre. Nem arról van tehát szó, hogy a modern európai fejlődés által kidolgozott kategóriákat ráerőltetnénk a régiségre, hanem csupán arról, hogy Komoróczy rámutat s ezáltal lehetővé teszi annak megértését, az ókor embere számos vonatkozásban ugyanazokkal a problémákkal küzdött, mint mában élő társa.

Ugyanakkor itt persze történeti esszékről van szó, azaz a szerző csak olyan eseményeket, problémákat emelt ki, amelyek vitathatatlanul részét képezték az egykorú történe-

lemnek és történeti gondolkodásnak. Más-ként fogalmazva: Komoróczy a „nemzeti”, a nemzeti identitás kategóriájáról beszélve csak azokat a kérdéseket vizsgálta, amelyek részei voltak a zsidó és általában az ókori történelemnek (nem pedig e kategória mai problémá szerkezetét vetítette vissza). Így kerül az elemzés előterébe a hagyomány kategóriája, illetve e kategória társadalmi, politikai funkciója. A hagyomány a régiségben is ugyanazt a tartalmat hordozta, mint ma, a közös múlt tudatának elevenen tartását. Csakhogy e fogalmazásmód mögött meghúzódik egy lényeges nehézség, mivel a hagyomány megnyilvánulásai elválaszthatatlanok a hagyomány funkcióitól, felhasználásától. A hagyomány léte és használata között annyira eredendő a kapcsolat, hogy az ember hajlik annak feltételezésére, hagyomány azért van, mert felhasználható. Mégpedig tetszőlegesen, különböző politikai célok érdekében, amely politikai szándékoknak van egy közös nevezőjük: a hagyományra akkor volt/van szüksége a hatalomnak, amikor a társadalmat a változásokkal szemben – szimbolikus eszközökkel – „immunizálni” akarta/akarja; amikor a hagyományt, az „áthagyományozott normákat” a társadalmi gondolkodás megmerevítésére, a társadalmi mentalitás változásainak feltartóztatására kívánta/kívánja felhasználni. S hogy ez a politikai intenció mennyire nem csak a modernitást jellemzi, azt példázza Komoróczy a felbomlóban lévő asszír birodalommal. „*Szín-sar-iskunnak az ősi hagyományokra van szüksége. Assur országa nehéz időket él át. Az új király, hogy megtartsa vagy újra felépítse, amit elődei megszereztek és a kezükben tartottak; az új király a tiszta nemzeti hagyományhoz fordul erősítésért.*” (111. o.) Azaz a hagyomány mint legitimáció, a hagyomány mint hivatkozási alap. Ismerős képlet i. e. 618-ból! A legitimáció persze a hagyománynak csupán az egyik funkciója, s ott rejlik mögötte egy talán még lényegesebb mozzanat, a „mi” és az „ők” szimbolikus oppozíciója. Hogy megértsük ezen szembenállás konstitutív jelentőségét, ki kell végre mondanom, hagyomány mint olyan nincs, a hagyományt „csinálják”, létrehozzák azok, akiknek szükségük van rá. A „hagyomány csinálása” persze nemcsak a hobsbawm-i „*invention of tradition*”-t jelenti, hanem a Max Weber-i „*gegläubte Gemeinsam-*

keit”-et is; azt az igyekezetet is jelöli, amely a hagyományt a közös eredet szimbólumának tekinti, elfelejtkezve arról, hogy „*A közös eredet nem más, mint metaforikus fikció.*” (322. o.) A ténylegesen létezőnek tekintett hagyomány azt a kritériumot szolgáltatja, amelynek alapján a társadalomban élő emberek egyik része „mi” lesz, a másik része pedig „ők”, azaz idegenek. A hagyomány birtokosai, részesei „mi” vagyunk, akik pedig a hagyományon kívül rekedtek: „ők”, idegenek. S innen már csak egyetlen, nem túl nagy lépésre van szükség annak felismeréséhez, a hagyomány úgyis kialakítható, létrehozható, hogy azok, akiket akármilyen oknál fogva a társadalom szimbolikus határain kívül akarunk tudni, automatikusan kirekesztődjenek. Az „ők” és vele szemben „mi”, az „idegen” és a „saját” oppozíciója az ókori Keleten is a társadalomszerveződés egyik fontos szimbolikus mechanizmusát alkotta. Bár hogy itt nemcsak szimbolikus dimenziókról van szó, azt tragikus élességgel példázza Élijáhu története a KIRÁLYOK KÖNYVÉ-ből – hogy csupán egyetlen példát említek. (191. kk. o.) A hagyomány, valamint az ezen a hagyományon alapuló oppozíció már az ókori Keleten is ideológiaként működött, és többféle funkciót töltött be. Egyrészt a társadalmi, politikai feszültségeket magasabb morális értékek szintjére „fordította át”, s ily módon semlegesítette, illetve legitimálta azokat (Jahve az ősi, az igazi isten, nem pedig Baál; a gyűlölet nem az idegeneknek, hanem az idegen isteneknek szól); másrészt a szolidaritás alapján „összetartotta” mindazokat, akik a hagyomány határain belül helyezkedtek el. Olyan ideológia volt tehát, amelynek kiterjedése egyben a társadalom határait is kijelölte – természetesen nem földrajzi, hanem szimbolikus értelemben. Ugyanakkor ez az ideológia – már Asszíria esetében is – magától értetődő módon termelte ki az ellenségektől körülvett országot, a magárahagyatottságot, a felsőbbrendűség és a küldetésstudat mitoszát, s kapcsolta össze ezeket közvetlen politikai célokkal.

A „saját” és „idegen” oppozíciójának van egy különleges esete is – a szónak nem „rendkívüli”, „ritka” értelmében, hanem a szembenállás minőségét illetően. Ez a kisebbségi lét, a „más népek között élni, idegenként” esete. A zsidó történelem a kisebbségi lét tör-

ténelmeként is felfogható, s e történelem „kezdetén” a babiloni fogság áll. A babiloni fogság, amely a zsidó nép számára kérlelhetetlen könyörtelenséggel vetette fel az „alkalmazkodni és megmaradni” kérdését. S hogy ez a kérdés nemcsak a zsidóság történelmi kérdése volt, hanem minden kisebbségben élő népé; s hogy a kérdés nem vagylagos, hanem az alkalmazkodni és megmaradni kérdése – nos e problematika értelmezése ismétleten a mába vezető tanulságokkal jár. A jelen Közép- és Kelet-Európája úgy tekint a kisebbségekre, mint egykor a zsidóság tekintett a galutban élő társaira, „*ők voltak Izráelnek a maradék-a, akik fenntartották Izráelt, a nép és a vallás kontinuitását*”. (282. o.) A kisebbség mint a nép (a nemzet) egyedül hiteles „magva”, akik egyedül őrzik az ősi értékeket; a kisebbségek mint a társadalmi, politikai, kulturális imagináció tárgyai – miközben a történeti elemzések sokkal inkább az identitás változásáról és váltásáról, az asszimiláció természetességéről szólnak. A kisebbségben való élés alapvetően kétféle stratégiát kínál – némi leegyszerűsítéssel az elzárkózás és a beilleszkedés stratégiáját. A babiloni fogság értelmezése során azonban Komoróczy Géza arra int, hogy nemcsak szükségszerű, hanem szinte kötelező ezeknek a kategóriáknak az újragondolása. Mindenekelőtt azt kell leszögezni, amit Jeremiás levelében (JER 29) megfogalmazott: a „más népek között idegenként élni” helyzetében az elzárkózás, a többséggel szembeni gyűlöleten alapuló összetartozás, szolidaritás és identitás nem adekvát válasz – és csak egyetlen eredménnyel, a kisebbség szimbolikus vagy tényleges elpusztításával járhat. A kisebbségben való élés nem a többség gyűlöletét, de nem is a kisebbségi identitás feladását követeli meg, hanem szükség-szerűen alkalmazkodást jelent a társadalmi, politikai, kulturális rendhez, alkalmazkodást a nyelvhez, a szokásokhoz, a kultúrához, alkalmazkodást a *másik* hagyományhoz – alkalmazkodást, amely megteremtí a részvételt, a másik társadalomban való élés lehetőségét. „[...] ahhoz, hogy megmaradjatok zsidónak, akik vagytok, másképpen kell élnetek, mint ahogy eddig éltetek.” (246. o.) Ennek a másképpen való élésnek az egyik lehetséges példája Tóbi, aki „*kétségkívül mint zsidó élt Ninivében, a saját házában és zsidó ismerősei körében, de egyébként min-*

denki más asszírnak tekinthette; zsidósága nem kapcsolódott intézményekhez, mondhatni, a magánügyének számított”. (240. o.) A „zsidó vagyok, de csak annak, aki tudja” attitűdjé nem heroikus magatartást megkívánó, nem szenvedésen, szenvedélyen és az ezekkel oly gyakran összekapcsolódó gyűlöleten alapuló identitás, hanem a magánélet „rejtőzködő” identitása. Kár lenne azonban a magánélet keretein belül maradó identitást alacsonyabb rendűnek vagy éppen rejtett asszimilációnak tekinteni, mivel nem az. Hanem az identitás megőrzésének, felépítésének egy másik módja; olyan mód, amely a kisebbségi helyzet követelményeinek leginkább megfelel, s amely nem szembenálláson és elkülönülésen, hanem az „*individuális integráción*” és a „*korporatív szolidaritáson*”, azaz az egyéni boldogulás lehetőségén és – azzal összerendezhető módon – a csoport belső összetartozását erősítő és első-sorban a csoporttagok számára szóló megkülönböztetésen alapul. És egy a mindennapi élethez hozzátartozó racionális felismerésen: a kisebbségi helyzet nem egy gyorsan megszűnő, átmeneti állapot. Nem, a kisebbségi helyzet az a társadalmi tér, amelyben élni kell és élni lehet. Mégpedig *együtt* kell élni, és *együtt* kell boldogulni. Más út nincs, részt kell venni, részesévé kell lenned annak a helyzetnek, amelybe belekerültél, hiszen egyetlen életünk van csupán, s ebben „*otthonra kell találnia mindenkinek*”. Ahogyan Komoróczy fogalmaz: „*Babilont nem kell szeretni. [...] Babilonban élni kell. Amit Jeremiás mond, valóban charter: házat építeni, kertet ültetni, gyermekeket nevelni. Megtalálni a módját, hogy a »fogság«-ban, mely kegyetlen is lehet, megmaradhass annak, aki vagy. Ahogyan az ország boldogul, úgy boldogulsz te is. Most már itt, a »fogság«-ban van számodra otthon.*” (287. o.) A megmaradás a változásra, a változtatásra és a váltásra való készség és képesség függvénye – azaz a kisebbségi identitás nem más, mint – kölcsönvéve Charles Taylor szép kifejezését – a normális élet igénylése. És az asszimiláció nem morális kérdés, nem bűn, hanem a normális élet igénylésének lehetősége.

Ha akarnám sem tagadhatnám Jeremiás levelének vagy inkább ennek a szemléletnek a jelentőségét ebben a minket körülvevő, elbutult világban, amely a nemzeti identitás búvszavát a nemzeti lét kitalált formáinak

változatlan megőrzésére igyekszik felhasználni. Az asszimiláció, az identitás váltása és változása, a többféle kultúrához való tartozás, a többkomponensű identitás – ma már nemcsak negatív tartalmú kifejezések, hanem Európa nagy részén valóságos ördögi praktikák szimbólumai. A nemzet és a nemzeti identitás ma mindenekelőtt egységet és egyformaságot, hasonlóságot és azonosságot jelent. Mivel azonban ilyen mindenre és mindenkire kiterjedő egyformaság nincs, és soha nem is létezett – akkor létre kell azt hozni, hiszen ez a fennmaradás vélt ára. A változás pusztulást jelent, csak az állandóság és a stabilitás biztosíthatja a fennmaradást. Át kell tehát írni a múltat, újra kell formálni a történelmet, a különböző jellegű és tartalmú hagyományokat egységesíteni kell, s aki nem „egységesíthető” – azt ki kell szorítani. Ebben a világban felüdülést és reményt jelent Jeremiás levelének szelleme: „Üres ábrándok után futtok.” (245. o.)

S végül a tanulmányok harmadik – terjedelmét tekintve legkisebb – csoportja az *értelmiség* helyzetével, feladatával foglalkozik (NABÚ-ZUQUP-KÉNA, ADAD-SUM-USZUR, MÁR-IS-TAR. AZ ÉRTELMSÉG HELYZETE ÉS LEHETŐSÉGEI A BIRODALMI ASSZÍRIÁBAN; JEREMIÁS, JERUZSÁLEM, NEBÚKADRECCAR. KRITIKAI ÉRTELMSÉGI AZ ÓKORI KELETEN A NEMZETI ÉS BIRODALMI POLITIKAI ERŐTERÉBEN). Az értelmiség kifejezést hallván az olvasó persze megint felszisszen, hiszen hogyan lehetne értelmiségről beszélni az ókori Keleten. S a fenntartásokkal maga a szerző is egyetért, mondván, az ókori értelmiségről beszélve mindig és szükségszerűen historizálunk, „*saját világunk képét vetítjük vissza a múltba*” (90. o.). S ezzel a félmondattal minden további nélkül egyet is lehetne érteni, ha nem követné egy rövid kiegészítés. „*Amde a történelmi kutatásnak eredendően ez a természete: saját helyzetünkből, a magunk fogalmait használva nézni a múltat. A múlt éppen ezért érdekes.*” (90. o.) E ponton az olvasó végképp úgy vélheti, a szerző az egyes tanulmányokban egymástól eltérő, sőt gyakran egymásnak ellentmondó megközelítéseket alkalmaz. A tudomány mibenlétéről szóló írásokban azt hangsúlyozta, nincs jogunk a tudomány mai koncepcióját a régiségen számon kérni, azt kell tudománynak tartanunk, amit a régiek annak tartottak. A nemzeti

identitás kérdésével kapcsolatban ez az elv már sérelmet látszott szenvedni; az értelmiségről szólva pedig már nyíltan is megfogalmazódott: csak a magunk fogalmait használva tudjuk értelmezni a múltat. Az ellentmondás persze csak látszólagos, hiszen itt ugyanannak a megközelítésnek két, egymással összefüggő oldaláról van szó. Egyrészt létezik a múlt valósága, másrészt pedig létezik az értelmező jelenben gyökerező valósága. A tudományos értelmezés semmi mást nem tud tenni, mint a világot saját fogalmi segítségével kibontani. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a múltra ráerőltetnénk saját kategóriáinkat, koncepcióinkat. A régiség világa megmarad annak, ami volt. A csillagjósolás tudománynak, Jeremiás pedig baljós prófétának. Senki sem gondolja, hogy a Jahve templomának udvarán prófétáló Jeremiást az őt hallgató tömeg értelmiséginek tekintette volna. Ha azonban mi, akik ebben a jelenben élünk, meg akarjuk érteni, hogy mi történt egykor Ninivében vagy Jeruzsálemben, hogy mi történt elődeinkkel; ha tudatosítani akarjuk, az ókori Keleten ugyanolyan emberek éltek, mint mi vagyunk – akkor nincs más választásunk, mint az egykori történeteket saját fogalmaink segítségével kibontani. Az értelmezés, az érthetővé tétel pontosan ezt jelenti – a régiség tapasztalatait le kell fordítani a jelen nyelvére ahhoz, hogy meg tudjuk érteni. A „fordítás” nyomán persze megváltozik a múlt képe is; nemcsak új dimenziókat nyer, nemcsak másként látszik, hanem számunkra érthető értelemmel is telítődik. De hát pontosan ez az értelmezés lényege, és így tekint Komoróczy Géza is az ókori értelmiségre. S hogy az értelmezés milyen dimenziókat, távlatokat nyit meg, azt jól mutatja az asszír értelmiséggel foglalkozó tanulmány, amelynek szereplői az értelmiség „örök” kérdéseivel viaskodnak. A hatalomhoz való viszony, a tudomány haszna és funkciója, a kérdezés joga, a világ alakíthatósága... A világ, amiben az asszír értelmiség mozgott, aligha tekinthető ismeretlennek, hacsak nem ragadunk le az ókori értelmiségi lét jelenségeimél (májjósáslánál, a jövendőmondásnál stb.); ha észrevesszük, az értelmiséget egy horizont, egy kontextus – a gondolkodás horizontja és kontextusa – alakítja ki – függetlenül az értelmiség által végzett munkától. Az értelmiség mindenekelőtt

magatartás, helyzet, a világ dolgaihoz való viszonyulás. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint Jeremiás története, aki – legalábbis a forrásokból úgy tűnik – mindig a legnehezebb utat választotta. Jahve templomának udvarán a templom lerombolásáról, Jeruzsálem pusztulásáról prófétált; levelet írt a babiloni fogságban élő zsidóknak, s az együttélésre buzdította őket. Jeremiás létformája az állandó kritikai tevékenység volt. A Jeremiás alakjában megtestesülő ókori értelmiségi legfőbb feladata a következetes kérdezés, az állandó kritika, a tényekkel, a világgal való megalkuvás nélküli szembenézés. A kritika azonban választás és vállalás kérdése, mert a kritika, a létező és uralkodó elvek, tételek, vélemények megkérdőjelezése már az ókori Keleten sem volt közkedvelt. „Már régóta jól ismert stratégiája a hatalomnak az ókori Kelet országában: a politikai véleménykülönbség kriminalizálása. Úgy-nokról beszélni ott, ahol valójában a hivatalossal ellentétes felfogás van; idegen hatalom érdekeit szolgáló, tudatos, sőt megfizetett – felbérelt – bomlasztóról, egyszóval árulóról, aki rosszat akar ennek a népnek.” (218. o.) A kételkedés, a kérdezés, az állandó kritika persze nem önmagában bír jelentőséggel, hanem azáltal, „hogyan állásfoglalás. [...] amely élesen előrajzolja a cselekvés lehetséges alternatíváit”. (217. o.) Az értelmiségi szerep és magatartás erre az attitűdre vonatkozik, ez alkotja a tartalmát. A helyzetek „felbontása”, a cselekvési lehetőségek kibontása és megmutatása, a gondolkodás törvényeinek „alkalmazása”, az elemzés, a helyzetekkel való szembesülés, reflexió és önreflexió s mindeközben a személyes függetlenség és autonómia őrzése és megőrzése. A kritikai értelmiség típusa – mondja Komoróczy, akinek az a feladata, „hogyan gyomlálj és rombolj, / pusztíts és szétszórj, / építs és ultess”. (JER 1, 10.)

Amint azt ez a rövid áttekintés talán érzékelte, a kötet igen különböző témákkal foglalkozik, számos különböző irányba kalandozik. Ugyanakkor azonban jól megfigyelhetők azok az egyes tanulmányokon végighúzódó szempontok, amelyek az eltérő témájú írásokat egységes szöveggé szervezték. Így például a *másság* és a *sokféleség*, mint az emberi történelem és társadalom létezés módja. Komoróczy nem győzi eléggé hangsúlyozni, a történelem tanulmányozásának – legyen

szó a történelem bármely szeletéről – legfőbb tanulsága, hogy a sokféleség, a különbözőség, a másság mindig és feltartóztathatatlanul újratermelődik. Akár életformákról, akár kulturális jelenségekről, akár gondolkodási módokról, akár világképekről van szó, azok legfőbb sajátossága a sokféleségük, a másságuk. Az eltérések, a különbségek alkotják az emberi létezés „alaphelyzetét”. Ami persze nem jelenti azt, hogy a történelemben ne lettek volna – és ne lennének ma is – állandóan visszatérő kísérletek ezen erendő sokféleség egységesítésére. A történelem úgy is felfogható, mint az egységesítésre tett különböző tartalmú próbálkozások, illetve az ezekkel a szándékokkal szembeforduló, ezek elől kitérő sokféleségek egymással való vetélkedése. A dolgoknak ez a rendje – sugallja a könyv, sőt ez volt a rendje már az ókori Keleten is. Baj csak akkor van, amikor a homogenizáló társadalmi, politikai, kulturális törekvések normává, programmá válnak – mert ez az a pont, ahol megjelenik a mindenféle mássággal szembeni elutasításban gyökerező, azt társadalomszervező erővé emelő fundamentalizmus. A fundamentalizmus persze mindig is számot tarthatott bizonyos népszerűsége, hiszen a biztonságos világnak egy könnyen megérthető elképzelését kínálta és kínálja fel. A fundamentalizmus világa azért biztonságos, mert egyformaságon alapszik, mert ebből következően könnyen átlátható, rend uralkodik benne, mert „egy szűk közösségi és szellemi »mi« keretébe” (195. o.) való bezárkózás jelenti filozófia alapját, és mert benne a minden baj okozóinak tekintett idegenek könnyen felismerhetők, azonosíthatók. A másság és a sokféleség filozófiájára épülő világkép éppen ezzel ellentétes elveket vall; s csak azt a világot tekinti biztonságosnak, ahol a társadalom és a kultúra a különbözőségek összerendezésének terepét alkotják; ahol az emberek közötti összeműködés alapja a különbözőség, a sokféleség tudomásulvétele, szimbolikus és gyakorlati összeillesztése. A történelem tanulmányozása – többek között – azzal a haszonnal jár, hogy nyomon követhető, a másság és az azonosság szembenállása, feszültsége egyáltalán nem a modernitás következménye. A régiség embere – ha más formákban is – de ugyancsak szembesült ezekkel a problémákkal. A történelem kuta-

tása azt mutatja meg, hogy az ember számára minden helyzetben többféle lehetőség létezik, többféle megítélés lehetséges. Végleges, minden helyzetre érvényes igazságok nincsenek; csupán mérték van és a döntések személyes felelőssége; választania, cselekednie mindenkinek egyedül kell. A másság és a sokféleség nemcsak történeti tény, hanem szellemi magatartás is. Azaz a történelem kutatása – akár milyen távoli korokba húzódunk is vissza – mindig és szükségszerűen önmagunkról, a jelenről szól. Arról a jelenről, amely érthetetlen a mögötte álló múlt nélkül. „*A tanulmány, amit a talmud szó is jelent, végső soron helyzettudat; önmagunk megértése. A helyzettudat talán csak reflexmozdulat: körülpillantás. De lehet ennél több – és különb is. Lehet intellektuális, azaz kritikai reflexió. Az én, a régi szöveg és a világ: ez mégiscsak háromszögletű pont már. A régi szöveg éppen azt nyithatja fel, ami különben biztosan hiányoznék a helyzettudatból: a múlt dimenzióját.*” (355. o.) Erről szól ez a könyv, ez az üzenete.

Niedermüller Péter

II

„ALKALMI TÖRTÉNELEM”

1

„*Az asszír világbirodalom széthullásáról írni: alkalmi történelem. Nem keresnünk kell az alkalmat: magamagát kínálja.*” (ARANY FEJ, AGYAGLÁBÚ SZOBRON. 108. o.) – olvasható Komoróczy Géza második tanulmánykötete idézett eszszéjének élén. (Az első kötet 1979-ben látott napvilágot, A SUMER IRODALMI HAGYOMÁNY címmel.) Miféle „történelem” (múlt, hagyomány, textus) az, amelyik – úgymond – tálcán kínálja önmagát?, s ezzel együtt: miféle történetírás körvonalai bontakoznak ki – az avatatlanok előtt is nyilvánvaló módon nem *csak* az asszír példa nyomán – az elmúlt évek során megint túláradó múlt-(nyomozás) hozzádekaképpen? Ráadásul olyan pozícióból szemlélve – miként ez Komoróczy tanulmányainak olvastán nyilvánvaló –, ahol szinte mindenféle kor- és időhatár megkerülésével, az adott esetben archaikusnak tetsző je-

len és a megelevenülő régmúlt metszéspontjain próbálunk kedvező kilátáshoz jutni.

Hagyományosnak tekinthető műfajok – köztük természetesen a történetírás elerőtlenedésének vagy „hervadásának” tünetei majdnem mindig a formával kapcsolatban készítenek a krízisjelenségek átgondolására. A *történet*, a *történelem* – „hisztórié”, „historia” és az iménti gyökökből származó modern kifejezések – a megesett dolgokra irányuló tudatos reflexiót őrzik a szavak mélyén, nem pedig az időben sodródó események árrját. A „hősi múlt” epikus, vagy éppen a hérodotoszi *hisztórié* mithografikus reflexeit tekintve egyaránt jól látható, hogy a történetírás az ókori görögség számára efemernek tűnő dolgok köréből emelkedett ki – mint valami egzotikus szörnylény a tenger mélyéről –, s vált – egyfajta új, a keresztény aionnal szorosan egybefonódó történetfilozófiai horizonton – égi és földi história együttes szemlélésének örökösévé. Ám manapság megint úgy tűnik: a hajdani megítélés újra kísért, s a történetírás visszatérhet hűtlenül elhagyott szülőházába, az efemernek minősített szemléletmódoknak, mi több, maguknak az efemer dolgoknak a tartományába. Mintha „semmi sem történt volna” – mondhatnánk némi ironikus éllel, ám ehelyett újból azt kérdezem: mit jelent ma végül is (az „orthodox” formákat, a XVIII. század végétől kialakuló modern történetírói hagyományokat persze figyelembe véve) a történelemtől beszélni, na és persze írni? *Historiographiát* művelni s egyúttal a valódi *logographoi* (= „beszéd-írók”) hagyományait követni, azaz igazi, *elbeszélhető* (beszédés) történetírást létrehozni; eközben pedig – szükségszerűen – az efemert múlhatatlanként felmutatni?

2

A BEZÁRKÓZÁS A NEMZETI HAGYOMÁNYBA (nyilván a mai kor aktualizáló indulatainak és a múlt legitimációja iránti „éhségének” köszönhetően) talán a legizgalmasabb magyar történetírói munka, amelyet Szűcs Jenő húsz éve megjelent NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM című tanulmánykötete óta olvastam. Az erények katalógusa helyett pusztán három szempontot szeretnék az iménti – teljességgel szubjektív – állítás indoklására fölhozni. Az első

szempont már Szűcs Jenő kötetének címében ott rejlik: a közép- és kelet-európai országok nemzetállamokra történő tagolódását különösen figyelembe véve a *natio*-, valamint az ó- és a legújabb kori történelmet valóban ugyanazon a szemléleti horizonton láttatni engedő *imperium*kérdés szükségszerű oppozíciójának (torz)szűrőjén keresztül megjelenítve. A második szempont a szaktudomány, az ókortörténelem „érzéki varázsára” vonatkozik; amilyen közvetlenséggel beszél Komoróczy a történelmi identitáskeresés több ezer éves paradigmáiról az i. e. X. századi Nippurban vagy az I. e. VI. századi Babilonban, éppen olyan közvetlenséggel tárja elő – például – a XX. századi antiszemitizmus „archaikus” vonásait: mintha csak egypár nappal korábban félbehagyott, hosszú történet folytatásáról volna szó, s aligha kétséges, erről is „van” szó! Nem állítható – miként Szerb Antal közismert figurájának, a rokonszenves exhibicionizmussal fölruházott Waldheim Rudinak esetében –, hogy az ókortudomány úgy mond „kézből vehető táplálék” volna (sőt nem zárható ki itt a recenzió az említett tárgy iránti enyhén perverz érdeklődése sem), az „érzéki varázs” létrejöttében kétségtelenül meghatározó szerep jut a történetíró epikus hajlandóságainak.

Harmadsorban említem azt a szempontot, amit a történetírás hagyományait és Komoróczy munkásságát illetően egyaránt a legfontosabbnak vélek: az idővel együtt tovamúló, ám – mint oly sokszor – föltorlódó dolgok áradását elbeszélő forma rendjét, magát az *elbeszélést*, a történetírás hagyományos epikai sajátosságait. A VII. században író sevillai érsek, Isidorus nevezi nagy művében, az ETYMOLOGIARUM SIVE ORIGINUM LIBRI-ben a történeti följegyzéseket „fűzérnek”, mégpedig az egymással összefűzött virágokról, „*a sertis florum*”. (I. m. Lib. I. cap. XLI.) Valóban, az epepeia, a nemes és veretes események elbeszélése, valamint a történetírás közös, egy töről sarjadzó volta éppen Isidorus „series”-éről ismerszik meg (hasonlóan a másik „virágfűzérhez”, a kezdetben elégiagyűjteményként diszelve „anthológiához”). A történetek, mitológémák eredeti elbeszélésének, illetve későbbi megszólaltatásának rendje egyetlen *textus* („szövedék”, „szöveg”) zeg-

zuges szövevényébe illeszkedik. Valóban, mintha mi sem történt volna, a (tegnap? évszázadokkal korábban?) félbehagyott történet epikus szála továbbcsöszhetők és továbbbogozhatók...

Érdekes módon Komoróczy munkásságában is megfigyelhető egy váltás, amit az jelképez, hogy a hősi epika iránti érdeklődés az ókori Közel-Kelet általános történeti kérdései felé fordul. A SUMER IRODALMI HAGYOMÁNY című, már említett kötet szinte még a tárgyában hordozza mindazt, ami a mostani könyvben módszerre alakul; a *textus* múlhatatlanságára vonatkozóan (egy a babiloni asztronómia s általában a „babiloni tudomány” utóéletével kapcsolatos gondolatmenet konklúziója gyanánt) Komoróczy az irodalmi szöveg tartósabb anyagában bíz – szemben a virágfűzér hervadékony voltaival. „*A tudományos szöveg tartósabb, időtállóbb szöveg lehet. A textus öntörvényű világ, el tud válni a paradigmától, amely létrehozta, s élni tud most már a saját jogán. A tudományos szöveg legjobb esélye ez: irodalommmá válni. Nem lesz, nem lehet minden akadémiai értekezésből könnyű olvasmány avagy leányregény; de hát az irodalom egyébként sem ez. Az igazán jó tudományos szöveg a létrejötté idején világot teremtet, a maga világát...*” (RANGJAVESZTETT TUDOMÁNY. ÁLOMFEJTÉS AZ ÓKORI MEZOPOTÁMIÁBAN. 75. o.)

Ha belegondolunk abba, hogy a maga idején Herman Ottó a pókokról írott művét kifejezetten a magyar úrnők asztali olvasmányának (ha tetszik, „leányregénynek”) szánta, akkor nyilvánvaló, hogy a szellemtudományokkal foglalkozó filosz esélyei egyenesen szemkápráztatók. No de hát, noblesse oblige; most már tudjuk, hogy a „*jó tudományos szöveg világot terem*”, ám mi a helyzet Komoróczy tanulmányait illetően?

3

A történetek – s velük a „hősi múlt” – elbeszélésének rendje a spengleri *Untergang*, a huizingai *Herbst* szellemében veszi kezdetét; még a Komoróczy-tanulmányokat leginkább összefogó történetfilozófiai kérdés, a birodalomgondolat tárgyalása is a filológiai értelem-ben felfogott „hervadás-kor” szülötte: Mane-

thon, Bérószosz, az egyiptomi és a babiloni hősi múlt, a szétbomlott textus újrászövését jelenti, párhuzamosan a „thuküdidészi reflexszel”, a jelenkor epikus felmagasztalásának igényével. Győztes háborúk, nagyszabású hódítások – tehát a valóban megörökítésre méltó tettek – helyén, miként azt Szin-sar-iskun 618-ban, vagyis az asszír birodalom bukását közvetlenül megelőző időszakban keletkezett assziri feliratának elemzésével kapcsolatban Komoróczy szellemesen elénk tárja, adott esetben pusztán az üres forma marad. Egyfelől az „*En Szin-sar-iskun a nagy király erős király a Mindenség király a Assur országának király a*” titulus, másfelől pedig (Határ Győző apokrif játékában a bábéli toronyépítők dalához nagyon hasonló módon) Nabu isten templomának építését megörökítendő a heroikus tett ismertetése következik; a szorgosan munkálkodók „*vidám dalolás közben töltötték napjaik*”.

Kommentár gyanánt mindehhez pedig a következőket olvashatjuk: „*Szin-sar-iskun feliratában nincs tartalom. A királynak nincs mit elbeszélnie. Az egész felirat szinte csak a hagyományos formulákból áll. Minden a helyén van benne, de nem mond semmit.*” (ARANY FEJ. AGYAGLÁBÚ SZOBRON. 114. o.) Íme egy kiragadott szimbolikus pillanat, amikor nemcsak a tudományos szöveg, hanem annak közvetlen tárgya, a filológiai értelemben föltárazandó múlt válik irodalomná – az üres formák, klisék művészi kezelése révén. A megérett ősz vagy az őtestamentumi metafora, a „jóllakott öregkor” helyén diszorgó, agyonkozmetikázott rüpcsmúlt ez, amely a perverzión szellemét felmagasztosítva mindenkor kétfelé ágazik: egyrészt időben „visszafelé”, a szánalmat keltő lárvaarcok, a monumentális bábok (az örök Brezsnyevék), illetve másrészt „előre”, a gibboni „*Fall*” – s annak „kistestvére”, a gregóroviusi középkori Róma –, valamint általában véve a fin de siècle divat felé.

Érdekes, ám érthető módon, amint a múltékonny történelmi alakulatok és a múlhatatlan formák egymással mindig feleselő játéka kerül napirendre, az ellentmondások egyfajta történetfilozófiai megközelítésmódot munkálnak ki: a hervadás-kor szellemében fogant hősi epika és a történetírás hasonló indítástát ez a mindenről való beszéd igénye súríti

egyetlen, a filozófia irányultságával rokon szemléletmódba. Természetesen csak akkor, ha mind az epikának, mind pedig a történetírásnak kellő nyelvi „tartalékai” vannak; s ez a megszorítás a tudományos nyelv rohamos elszegényedésének láttán manapság különösen aktuális.

Ami a *történetírás* és az *epopeia* rendjét szervesen összeköti, az a Komoróczy 1979-es tanulmánykötetében sűrűn alkalmazott s Milman Parry klasszikus elmélete kapcsán (THE MAKING OF HOMERIC VERSE) ismertetett „Stoff”, „toposz” vagyis az ismétlődő klisék szerepe. Valóban, az egyszer megtalált formula kényszerítő erővel hat – az archaikus győzelmi sztélé névtelen szerzőjénél és a modern történetírónál egyaránt. Az „epikus teljesség” nem a megmozgatott (főlelevenített) történelmi múlt monumentalitásának vagy hétköznapióságának a függvénye, hanem az imént említett ismétlődő formáknak a hozadéka. A textus – legyen bár kézirat, nyomtatvány vagy előszóban megőrzött emlékezet – ily módon nem tűnhet el. „*A szövegek, ha egyszer készen vannak, alakjukat lényegében változatlanul őrzik, akár az előszó tartja fenn őket, akár az írás. Az uruki epika ránk maradt emlékei valamely anatómiai metszethez hasonlatosak: mindegyikük a »Stoff« változásainak, átalakulásának egy-egy pillanatnyi állapotát rögzíti.*” („FOLKLÓR”, IRODALOM, „FOLKLORISZTIKA” A SUMER IRODALMI HAGYOMÁNYBAN. In: A SUMER IRODALMI HAGYOMÁNY. 19. o.)

Az irodalom – méghozzá a történetírást is magába foglaló irodalom – jelentésköre Komoróczy felfogásában filológiai értelemben is tovább bővül; az ismétlődő minták alkalmazása jelenti az egyik logikai pólust, a másikat az írás érzéki, metafizikai varázsa – különös tekintettel a „könyv népe” metaforára, ahol a megillák „föltekereselt múltja” Jesajánál még az égboltozat felgöngyölítésének apokaliptikus képét is meghatározza! Ez utóbbi értelemben pedig – valamiféle szellemi entrópiatörvénynek engedelmesskedve – a textus, a kézirat szövege valóban nem tűnhet el. „*Rukopiszi ne gorjat – olvashattuk egy regényben* (A MESTER ÉS MARGARITA). *Nem száll el a szó sem, a kritikai emléke megmarad. A levegőben: a légkörben.*” (JEREMIÁS, JERUZSÁLEM, NEBÚKADRECCAR. 215. o.)

4

Az elpusztíthatatlan szöveg pedig ott rejtezik az aktualizálásokkal (értelmisség az ókori Közel-Keleten, nacionalizmus, antiszemitizmus stb.) fűszerezett történetírói megközelítések mélyáramában. Mindamellet a földi történelemtől túl az éginek horizontja (szó szerint a kompetenciakörök behatároló funkciója) jelenti e szövegek értelmezésének elsődleges mikéntjét, még akkor is, ha Komoróczy a tudomány nevében beszél, az exegézist nem tekintí vállalt feladatának. (Miként például Dániel álmanak értelmezését illetően.) Mégis, a kommentár mint létforma, mint „szellemi magatartás” esetében még a „könyv népe” titulus is világos értelmet nyer: a (világ) *történelem-mű*, mint a *megváltás-mű* leteteményese – bármely, a kabalára utaló intuiciónélkül – maga is *textus*, legombolyodó szövevény, amelynek már nem kell irodalomvá válnia. De ha már a kabala szóba került, akkor egy, az e hagyománykörből származó megkülönböztetés – a *fehér* és a *fekete* Tóra – szolgáljon támpontul: Móse Maimuni szerint Mózes a Szinájon minden parancsot annak magyarázataival egyetemben kapott (A KOMMENTÁR MINT SZELLEMI MAGATARTÁS, 354. o.); a totális magyarázat elve pedig a Fehér Tórát – s vele a megváltásművet – juttatja érvényre.

Természetesen az iménti exegetikai elv a kötet tanulmányainak a kommentárműfajjal (midrás, peser, mukallimtu, muttábiltu stb.) kapcsolatos álláspontját is kijelöli. A teljes és autentikus magyarázat igénye – akár az ótestamentumi próféciák, akár pedig a babiloni orákulumok kerülnek szóba – át- meg átszövi a kommentárirodalom textusát.

Amikor a bibliai világtörténet és a görög történetírás közös *theatrum mundi*jának – filológiai értelemben a perzsa világbirodalom kialakulásának időszakáról van szó – függőnye felgördül, az érintkező s majdan egybefolyó múltak határvidékén egyazon látványba (látomásba) illeszkednek az egymástól addig elválasztott szellemi horizontok, szimbolikus értelemben Dánielnek az aranyfejú, agyaglábú kolosszust megjelenítő álommagyarázatába. Ettől fogva – tematikai és logikai értelemben egyaránt – Komoróczy Géza gondolatmenete újra kettős szálon fut: egyfelől a

teologizáló, történetfilozófiai jellegű okfejtéseket a filológiaiaktól elválasztva (Dániel látomásáról szólva ismét: „*A könyv eszthatológiáját nem tárgyalom, nem ide tartozik.*” ARANY FEJ, AGYAGLÁBÚ SZOBRON. 120. o.), másrészt pedig az egyetlen „drámai színpad” elvét a történelmi Közel-Kelet örökségének tekintve, a formális kérdéseket a filológiai jellegűek közé visszacsempészve. Pontosan ez az, ami Komoróczy megközelítésében igazán izgalmas, vagyis nemcsak a történeti filológia hozzáértő megjegyzéseinek hosszú sora, illetve a Sumer Királylista lineáris szemléletének kivetítése a bibliaira, hanem az, ahogy a szerző – nem kevésbé frivol éllel – váltogatja a dánieli látásmódot például az asszír birodalmi székváros, Ninive őrszemének (nyilván szintén!) a végidőkre irányított pillantásával... „*A kő pártázat lőrésén át Assur íjász katonái a médeket vigyázzák.*” (ARANY FEJ, AGYAGLÁBÚ SZOBRON. 120. o.)

5

Amit a birodalomszindróma összefoglaló értelmezésével kapcsolatos (az előbb idézett tanulmányban föllelhető) Szent Jeromos-idézet példáz – „*Vivimus quasi allera diem morturi et aedificamus quasi semper hoc victuri saeculo.*” („*Úgy élünk, mintha már másnap meg kellene halnunk, de úgy építkezünk, mintha örökké élni akarnánk ebben a világban*”) –, az végső soron minden hanyatlás végi „Róma” természetrajzát tekintve igaz. Az igazi eszthatológiai várakozás mindig az „eszthaton utánra” irányul, hiszen a végről elmélkedni szüntelenül, ez – történeti s nem metafizikai értelemben – élőhalottak dolga! Következésképpen akár ha Flaubert SALAMMBÓ-ját olvasnánk, vagy említhetném a bibliai Bélsaccar lakomájának példáját – a végről csak az érintettek nem vesznek igazából tudomást. „*Mi van a vég után?*” – teszi fel a kérdést Komoróczy is, de a birodalmak pusztulásának dramaturgiáján túl – valamiféle organikus, kultúrfilozófiai megközelítésmódnak engedelmességgel – komplex rendszerekről beszél, amelyek nem lehetnek egyetlen porba – pontosabban *romba* – hulló idea hordozói.

A *translatio imperii* kérdéskörének általában vett jellemzőit követve, végigtekintve az

ókorai világbirodalmaknak az asszírral kezdődő során, Komoróczy aktualizáló okfejtése egészíti ki a képet; a (világ)birodalmak színre léptének és bukásának még befejezetlen komédiáját szemlélve olyan típusokat teremt, mely típusoknak az eleven formák, az elmúlt évezredek hatalmi alakulatai megfelelni látszanak. De ahogy a történelmi ekliptika elmozdulása is megkívánja, az első közös – zsidó–görög – világtörténelmi színpad „beállítása” történelmi és üdvtörténeti értelemben egyaránt megváltozott; a kereszténység forrásvidékén regnáló birodalomnak, a rómaiak az arcukra (beleértve a diszleteket és a jelmezeket is) jelenti mindmáig a kiinduló példát. Később persze részleteiben változhat a kép – „Perzsa öltözik Róma előkelőin, de akár Montesquieu franciáin, törökös divat Bécsben, Nyugat-Európában, Arafat-kendő az egyetemisták vállán, az egyébként valóban kitűnő Sztolicsnaja vagy Moszkovszkaja az Egyesült Államokban, divat is, tüntetés is, ez utóbbi inkább belülről. Kacér vakmerőség, nyelvcsúsz a medvével. Aki erre vállalkozik, tényleg bátorságot mutat” (ARANY FEJ, AGYAGLÁBÚ SZOBRON. 124. o.) –, mindegy, a „reflexek” globális értelemben is hatnak. A mész és perzsa birodalom, Nagy Sándor állama – ködbe vesző képek, a „pogány Róma” előképeinek időben visszafelé szaporítható sora. Persze az előrehaladó idő mentén is gyarapítható e példatár: Róma után a frankok és Bizánc következnek, s noha a Német-római Birodalom 1806-os kimúlta végét vetni látszik a történetnek, ám Bizánc jogán áll a keleti Róma, akár szűkebb értelemben – Oroszország –, akár pedig tágabban – a „pravoszláv”, ortodox keresztény világ. Az egymást követő birodalmak (amelyeket Isten az ótestamentumi ígéretnek megfelelően büntető akaratának beteljesítésére hívott életre) azonban – éppen a történelmi Róma jelképezte cezúrához mérten, egyfajta szimmetriatengely mentén – bizonyos megfeleltethetőségi viszonyban állanak egymással. A jelenkor teremtette igazi globális rendszerekhez viszonyítva ugyanis a kiválasztott birodalmak száma mintha véges volna... Ahogy a védőgát mentén a hullámok, úgy törnek meg és torlódnak fel a hagyományos lineáris séma jelöltjei és önjelöltjei egy – üdvtörténeti értelemben sejthető – *végidő* előttük terpeszkedő

falán. De voltaképpen ez a jelenség sem tűnik igazán vadonatújnak, nem véletlenül mondja Komoróczy: „Az örök birodalom mindig az lesz, amelyiket éppen akarjuk.” (I. m. 119. o.) Kétségtelen, a profán és a hívő nézőpont közötti „különbség” mindössze a hullámtörő gát vagy a fal iménti metaforáiba sűrithető. Az egyik szerint az „imperium aeternum”-ok száma – elvileg – tetszés szerint s az időben előrehaladva szaporítható. Az utóbbi nézőpont szerint viszont ez nincs így, az időben történő előrehaladás útja véges. Mindamellet a „mi” történelmi gondolkodásunk – minimum kétgyökerű (hellén és zsidó) volta dacára is – meglepő egyöntetűséget mutat; a hullámtörő gát (a „végidő” bibliai metaforája és a posztmodern sejtések „történelem utánija”) egyáltalán nem teszi szellemképessé a história *egészéről* – szerény dombocskáról megbámult monumentális síkság! – élénk társuló látványt...

6

A birodalomszindróma beható elemzése Komoróczytól természetesen nem pusztán a formális anakronizmusokra, illetve az anakronisztikus formákra irányul, hanem – divatos szóhasználattal élve – arra a (mindenkori) „melting pot”-ra is, amely a meghódított kis népeket, kultúrákat, vallásokat próbálja valami módon kémiai eleggyé összeolvasztani. Paradox módon azonban az igazi termékeny nézőpontot itt – úgy tűnik – elsősorban a meghódítotté jelenti, a „római görögé”, aki a tradíció megőrzésével szinte önnön életét menti, másrészt pedig a „római góté” vagy „langobárdé”, aki a már nem létező birodalmi öntudatot ápolja – merőben anakronisztikus módon.

Genocídium, kitelepítés, nyájas csalogatás (a példa itt elsőül az asszíroké: lásd Rabsaké, a „főpohárnok” hadvezér beszédét az ostromlott Jeruzsálem falainál) vagy éppen „megszüntetve megőrzés”, mindegy, a kis népek ébredező birodalmi öntudata viharos sebességgel söpri el a közelmúlt valóságos történelmi dicsőségét, s helyettesíti azt rendszerint valami történelmi fantazmával, kollektív pszichózis szülte tébollyal, a saját múlt fölülmulthatatlanul tündöklő glóriájával. Jól-

lehet – Komoróczyval ellentétben – nem hiszem, hogy az lesz a zsiros ülepével rajtunk terpeszkedő „örök birodalom”, amelyiket éppen akarjuk, s a több száz önjelölttel szemben egyetlen választott népről tudok, az kétségtelen, hogy az üdvtörténeti reflexek „profán áttételekkel” is tökéletesen működnek – csak éppen az őket megítélő nézőpont lehet gyökeresen más. Ám a tudomány ezekre a reflexekre eo ipso úgy tekint, mint általános és formális jelenségekre.

A birodalomöntudat alakváltozásai mellett Komoróczy tanulmányaiban ott sorjáznak a *gens*, a *natio*, a nemzet, az állam, a faj, a nyelv lehetséges és abszurd kombinációi is. Ebben a megközelítésmódban pedig aligha tekinthetők anakronisztikusnak azok az ókori Izrael vagy Asszíria történetére utaló példák, amelyek ugyanakkor a magyarság jelenkori történetére nézve is beszédesen bizonyulnak. Nem, mert valóban ismétlődő típusokról van szó, olyanokról, amelyek az *imperium* történelmi megjelenésmódjának voltaképpen határait, *limes*eit jelképezik. Így – bár némiképp bizzar példának tűnik az Áháb-dinasztia és Illés próféta korának Izraele, valamint a kortárs, jelentéktelennek beállított Júda viszonyát adott esetben magyar történelmi helyzetelemzéshez kötni – az okfejtések jól érzékeltetik a *kozmpolitizmus* (ma Magyarországon zsidó és zsidóbérenc összeesküvés), valamint a *nacionalizmus* (megint csak a szélsőséget megcélozva: mélymagyar analfabetizmus) szembeállítási módozatait. A fejlettebb Izrael s a fénylő észak árnyékában megbúvó, szerényebb dél viszonya – különösen Izrael elpusztultával – Komoróczynál így fest: „*Mintha csupán Ugocsa volna Magyarország: Nagyszöllös (Vimogradov). Ne gondoljuk, hogy ennek a korlátozottságnak nem volt következménye valamifajta closing of the mind, korlátoltság. Vajon Jeremiás olyan elégedett volt a jeruzsálemi őrség-udvar cisztermájában királya, Cidqijáhu valóban mélyen átélt jahvizmusával?*” (BEZÁRKÓZÁS A NEMZETI HAGYOMÁNYBA. 195–196. o.) Nem gondoljuk. Ám azt sem gondoljuk, hogy ez a nézőpont az egész Illés kontra Áháb/Jezábel konfliktust valóban láttatni engedné. „*Nem volt olyan veszedelmes az a türoszi Baál, hogy indokoltá tegye az aut (vagy el?) pereat mundus jel-szavát. Nem Baál volt a veszélyes! Mert hát mit hozott magával Türoszból Izebel? A nagyvilág kul-*

túráját, a politikai szövetséget, kapcsolatot a világ-gazdasággal, esélyt a fennmaradásra. Senki sem veszti össze saját hagyományait a mással? De hát a saját is volt más, legalább elemeiben. Az érintkezés csak gazdagíthat. A nemzeti szembeállítás az idegennel, a kozmpolitával, Jahve szembeállítás a Baállal, az idegen elutasítása elszigetelődést hozott, closing of the mind.” (I. m. 195. o.)

„Az érintkezés csak gazdagíthat” megállapítás, a kozmpolitizmus gazdagító erőtere, vagy annak bizonyítása, hogy az Omri-dinasztia – beleértve az „*igaz jahvista vallásosságot*” is! – méltó örököse volt/lett volna a dávidi/salamoni hagyományoknak, nos, ezek az első kézből vett analógiák a „profán” szemlélet exponálta kép szelid tajtékjai a „szakrális história” kínálta haragvó hullámverés látványával egyetemben mérhetők; miképpen is festenek ezek egymás mellett?

Arról nincs mit szólni, hogy „*az igaz jahvista vallásosság*” megspékelve a türoszi Baál kultuszával, ama bizonyos „*gazdagító vonásokkal*” (a TízPARANC SOLAT ez irányú állásfoglalását akár figyelmen kívül hagyva is!) – ordító el-lentmondás. De arról már semmiképpen sem feledkezhetünk meg, hogy amiként a valóban nem túl kifinomult intellektuel benyomását keltő Illés és az amúgy szintén északi származású Jeremiás elégedetlensége mély-ségesen egy töről fakad a Jahve/Baál oppozíció fényében vagy árnyékában, úgy az ó- és legújabb kori Izrael (Juda) fennmaradását biztosítani hivatott theokratikus államrend sine qua nonja a *gazdagodás* jegyében teljességgel elsikkadni látszik. Magánügy. Mondhatná erre bárki, hiszen az előbb emlegetett szempontok kívül esnek a tudomány kompetenciakörén. Legyen. Ám ha ez így van, akkor a kérdés eleve kétoldalú; akkor például a jelenkori magyar állameszme nemcsak „Türosz fényeivel” gazdagodhat, hanem Ammón, Moáb, Edóm hagyományaival is (széljárta szittyá puszták, ahol igricek énekelnek egy, csak a választottak által járható *gyalog-ösvényről*, amúgy pedig ne feledjük, ez a metafora is az „*igaz jahvista vallásosságot*” hirdető ótestamentumi próféták szótárából bukkan elő: ilyen út ível majd akkor, amikor Jésajánál virágba borul a pusztaság...). Jezábel türoszi hozománya – egyebek között – az ilyen és ehhez hasonló kérdések körül kavargó khaosz...

Szó esett már (rukopiszi ne gorjat) Bulgakov nagy regényéről; most egy másik, érzékeltes példát szeretnék fölidézni belőle. „*Napszálltakor, magasán a város felett ketten álltak egy mintegy másfél száz esztendeje épült ház, Moszkva egyik legszebb épülete tetőteraszán...*” A két ácsorgó figura, Woland, valamint Azazello (Azazél alig eltéveszthető alakváltozata) az „érdekes városnak” minősített Moszkváról beszélget, s amikor Azazello – némileg zavartan – Rómát részesíti előnyben, a Sátán így felel: „*Izlés dolga.*” Valóban, a sátáni preferenciák, amelyek egy különös, letagadhatatlan kozmopolitizmus ismérveit hordozzák, a közép-kelet-európai történelem legutóbbi időszakáig némi cinkos éllel ugyan, de ott rejtőztek a történelmi érzék mélyáramában; vagy másként fogalmazva: e történelmi érzéket meghatározó reflexek Bulgakov Wolandjának tűnődéseiben alapultak; a „sátáni igazságszolgáltatás” – egy, még a sátáninál is „sötétebb” realitás megítélésének – hozadékaképpen.

Nem kis dolog – már önmagában véve is – (meg)szabadulni az iménti „reflexektől”. Éppen ezért Komoróczy azon tanulmányai, amelyek különösen mélyen nyúlnak bele a darázsfészekbe, vagyis a *nemzet* és az *állam*, valamint a (megint csak ótestamentumi mintájú) *nemzetállam* kérdéskörében vizsgálódnak, külön is figyelmet érdemelnek – abszolút higgadt és nagyvonalú megközelítésmódjukért. Tudniillik szinte minden ilyen tárgyú vizsgálódás pillanatok alatt abba a nyilvánvaló felismerésbe torkollik, miszerint az *identitás* nagyobb úr, mint a *megismerés*. Nincs ebben a megállapításban semmi heurisztikus, semmi megrázó. Annál megrázóbb viszont, hogy erről az elemi distinkcióról nemcsak az utca embere vagy a felhevült publicisztika feledkezik el, hanem unos-untalan a tudomány is! Ezért is hatnak üdítően Komoróczy tényleg hatalmas távlatai, a vizsgálódások során bekalandozott négy-ötezer év.

A birodalom ideájának továbbélése – fából vaskarika! – a *nemzetállam* legújabb kori elgondolásaiban, a *nyelv* és a *nemzet* kizárólagos egymáshoz rendelése, mind-mind olyan paradoxon, amely nacionalista vagy kozmopolita szándéktól függetlenül pimaszul az előtérbe tolakodik, akár tetszik ez nekünk,

akár nem. Komoróczy átfogó kiinduló példája egy az i. e. IX. századból származó töredékes szöveg, amelynek tanúsága szerint a korabeli Nippurban még tudnak sumerül, az utca népe is beszél e rég halottnak vélt idiómát. Jóllehet a szöveg tanúsága semmi esetre sem tekinthető perdöntőnek, ám mondandója – szükségszerűen – nem pusztán az őstörténet, hanem a hun, dák, trák eredetmitoszok kérdését is érinti. Mikor halt ki végül is a sumer? Ki az a sumer? S per analogiam: hol végződik a *hósti múlt*?, az archaikus nyomok hol válnak ismét láthatóvá, érzékelhetővé – miként már szó esett róla – az identitásnak a megismerésénél mindig mélyebb régiókban? Több ezer éves távlatokból szemlélve is szinte ugyanazok a dolgok ismétlődnek: „a” birodalomból kiszakadt népek újraalakítják az *oikoumené* és a „*barbaricum*” határait – elsősorban szellemi, de politikai értelemben is. A „dicső múlt” a legtöbb esetben pedig egyfajta szellemi *halottkultusz* perverz megnyilatkozásait jelenti; soha nem látott népek vonulnak fel a história képzeletbeli színpadán, s a történetírás, valamint az eposzeia – újabban – beteljesületlenül maradt hierosz gamoszát illetően egyértelművé válik, hogy a kielégületlenség helyén emlékek sokasodnak – ahogy nő a sóvárgás, egyre inkább –: az emlékek egyidejűségében pedig összerosódnak a „mélység” és a „gyökértelenség” fogalmai is. Rég kihaltak, barbárok, ébredő tetszhalottak, neofiták – *itt* vannak mind pusztító egyidejűségben, s a jussukat követelik! „*Mintha feltámadt volna a XIX. század: Európában a nemzeti öntudatra ébredés kora*” (MEDDIG ÉL EGY NEMZET? 312. o.) – írja Komoróczy. De nemcsak a XIX. század, hanem akár az V. is, a germán és türk népeké, a széteső birodalom „örököseié”, vagy éppen az a klasszifikálhatatlan „század”, amely nem kötődik a kronométerrel mérhető időhöz, s amely az emlegetett dicsfényt efemer pillanatok köré vonja. Am minden ilyen pillanat egyúttal múlhatatlan is; biztonságosan távoli példát említve gondoljunk a kassuk szerepére Mezopotámiában vagy a hükszoszokéra Egyiptomban! S vajon ki vitathatja el a kassuk és a hükszoszok örökrészét?

Persze, a bosszú mindig édes, s pontosan ilyen a történelem „moiráié” is; miként Komoróczy könyvének olvastán is kiderül, az

iménti örökrész adott esetben olyan, mint a halhatatlanok sorsa az ismert Borges-novellában: testi-szellemi troglodita lét. Ahogy például az orosz/szovjet polgárháborúban buzgón pusztított, s a mostani Petropoliszban a cipőpuclók kasztjává nemesült „ajszerik” esetében; ők ugyanis a hajdani asszirok vér szerinti örökösei...

Ám a történelmi emlékezet és feledés (Nietzsche által fölvetett) kényes egyensúlya nem igazodik sem a nemzeti, sem pedig a kozmopolita látószöghöz. Ugyanis önmagában mind a kettő torzít. Amiként például bizonyos népnevek eredendően semmiféle etnikai meghatározáshoz nem kötődnek – az „amurru”, a „habiru”, a „maryannu” megnevezések esete Komoróczynál –, úgy a történelem fölöttit nagytotálban láttatni engedő beállítás is csalóka önmagában. „A nemzeti látószög nem azt mutatja a történelemben, ami a régiek világa volt: pontosan azt, és csak azt, amit mi szeretnénk, amit mi akarunk” – olvasható a MEDDIG ÉL EGY NEMZET? című esszében (319. o.). Ez aligha kétséges. Ám Rabsaké – már citált – beszédével szemben (amely életbiztonságot, jó földet, gazdagságot ígért, csak éppen mérhetetlen távolságra az „anyaföldtől”, a „Vaterland”-tól) Kavafisz Antoniusát említhetném, aki – a költő szelíd unszolására – választott múltjától (az „örök Alexandriától”) vesz búcsút, nem saját pátriájától. Akár így, akár úgy, a tulajdon múltból való száműzetés nem jelenti okvetlenül a történelemből való száműzetést is. A kétgyökerű európai történeti szemlélet mind a két eleme – mind a görög, mind pedig a zsidó – ismeri ezt a kegyetlen (az antikvitás nyelvén: „átkozott”) állapotot. Ha például a filozófus (Empedoklész), a tragédiaköltő (Aiszkhülosz) vagy a történetíró (Hérodotosz) együttes tanúsága szerint valakit (az „átkozottat”) az elemek egyike sem fogadja be – a lakott világról nem is beszélve –, az egyszerűen „kihullik” a kozmoszból. Bibliai értelemben pedig hasonló – máig is – a kanaanita népek (lásd a palesztinok, „filiszteusok”, „pelistim” esetét) sorsa. Ha pedig valakit a jelenvaló tér be nem fogad, az kénytelen egy másik időbe távozni. Nem éppen XIX. vagy XX. századi jelenség, hogy ezek a kitisztítottak egyszer csak kopogtatni kezdenek az ajtón, kopogtatnak, és bebocsátást követelnek...

Ezen a ponton azonban a történetíró kompetenciája alighanem kimerül; hiszen ő mindenkor ajtót akar nyitni, hogy megmutassa azt, „ami a régiek világa volt”. Az aktualizálók szándéka azonban gyökeresen más (ők azok, akik miután a múltból is ki akarnak rekeszteni másokat, vállukkal veselkednek neki annak a bizonyos ajtónak, és semmiféle kopogást nem hallanak meg!), s ez a másság – apró szójáték – a „zeitlose Zeitwort” paradoxonán alapul: a „régiek világa” nem volt tehát, hanem van...

8

A megelevenedő – legalábbis a nemzetállam ideáját dédelgetve megelevenedő – XIX. század nemcsak a megoldatlan kérdések özönét zúdítja az utókorra, hanem örökségül hagyja azt a módszertani paradoxont is, amely a historizmusnak a múlt század közepétől fogva a pozitívizmussal összefonódó reflexeim alapul; e téren ugyanis szinte semmi sem változott: az epikus történetírás (ideértve a Nagy Elbeszélés posztmodern ideáját is) a leggondosabb elleplezője egy másik „örökségnek”, a hegelinek, melynek értelmében a történelem tanulmányozása során levont következtetések arról tanúskodnak, hogy a (DE CIVITATE DEI-től számított) történelelfilozófia eredendően mégiscsak a történelem filozófiája volt. Amúgy pedig mindent elboríthat – és el is borít – a történetek és a történendők csillapíthatatlan áradata, s a módszertani kérdések is beleolvadnak Komoróczy könyvének mottójába: „Vita est historiarum magistra.” Mi mást mondhatnánk erre, mint hogy *sic!* S ha ezt az általános érvényű szofizmat elfogadjuk, akkor a kötet első alcíme – AZ ÉRTELMISÉG SZEREPE AZ ÓKORI KELETEN – voltaképpen már semmiféle kommentárra nem szorul. Jeremiás vagy a három asszír „értelmiségi” (Nabú-Zuqup-Kéna, Adad-Sum-Uuszur és Már-Istar), illetve az első világháború utáni dívatós szellemtörténeti megközelítés – „az írástudók felelőssége” (Julien Benda, Babits, Ortega, Huxley, az orosz emigránsok, Bergyajev, Sesztov) – tanúsága alig-alig különbözik egymástól; a módszer is besorolásra kerül a filológiai értelmű tények (a szótár címszavai) közé.

A nagybetűs Vita mostohagyermek, a történetíró – TEXTOLÓGIA ÉS SZABADSÁG, e so-

katmondó címet viseli az Amuszin-portré! – minden leírt mondata mögött ott található a jelen sürgető és kényszerítő hatalma: nemcsak a *textus* (a „hősi múlt”) megelevenedő szövete az igazán fontos, hanem a monumentum, a jelennek állított *emlékmű* is; a pillanat megörökítése, ahogy az efemer betör – miként barbár lovas népek a halódó Birodalom határ közeli tartományai – az örökkévaló dolgok sorába. Az epikus múlt hőmpolygésének *helyén* – merthogy „nincs idő”! – a jelenkornak a történészhez intézett üzenete körvonalazódik, amely így hangzik: a történetté érlelődéshez nem szükséges a múlt idő, az „eleven eposz” tarka szövedéke önmagáról és önmagáért beszél. Persze nem más ez az „üzenet”, mint Homérosz szirénjeihez méltó csalás; a világ dicsfénye – amelybe ily módon beleburkolódik – olyan, mint a hajnali köd, pillanatok alatt szertefűjja a legenyhébb szél is! Ahhoz pedig, hogy mindez nyilvánvalóvá váljék, megint csak kifejezetten előnyös a már említett határpozíció: e világ tündöklésének letéteményese, a Birodalom limeseinél élni. Hajdan, nyolc évszázada, Barbarossa Frigyes krónikása, Freisingi Ottó éppen a limeseken (Ostmark) fogalmazta meg becsületstörténetét az akkori magyarságról, a birodalom végein tehát; ránk testálva azt a nehezen eldönthető kérdést: vajon a limeseken tűnődő – szellemi polgárjogát illetően – a „civilizált” vagy a „barbár” világ része-e?

9

Az imént említett határok természetesen máig sem töröltettek el, s ez a tény nemcsak a birodalmak mezsgyéjén élő kis népek számára szemet szűrő. Ahogy a Komoróczy elsődleges szakterületének számító ókori Kelet mindenségének egy része beépült a hellenisztikus oikoumenébe, úgy az utóbbi időben az „idegenek” tetsző múltak szinte mindegyike beépült egy – a szó etimológiai értelmében vett „globális” – technikára alapozott oikoumenébe, amelyet sokan és sokszor neveznek nagy előszeretettel kereszténység utáni aiónnak. A globális birodalom földerengő „határai” pedig sejteni engedik: mintha a Glóbusz valamiféle nagy entrópia-törvénynek engedelmesskedne, *falainál* – a

hajdani martu vagy kínai Nagyfalak mentén – *most* is ott állanak a barbárok, csak hogy nem *kívül*, hanem *belül*; e világ ugyanis, miként szellemi értelemben a keresztény kozmosz, tökéletesen zárt, megszökni belőle nem lehet. A barbárok azonban *most* is magukkal hozzák azt az évezredek felismerést, hogy aki *most élesen szóló*, az hajdan mind *dadogó* (barbarus) volt. A prehistorikus ősködbe, ha tetszik, a Kézai-féle Meóitisz mocsarainak ősködébe vesző népeket nem számítva világos, hogy minden *çi-devant* lét szükségszerűen barbárságba torkollik, erről – kegyesen – az újonnan jöttek gondoskodnak majd! Erről nem lehet tenni, de – Nietzsche egyik ifjúkori írását idézve – az is világos, hogy a kezdetek, az eredet utáni fölfokozott érdeklődés majd’ mindig barbárságba torkollik...

Kavafisz ismert verse, A BARBÁROKRA VÁRVA szinte enigmatikus képe lehetne az előbb taglalt jelenségeknek. A császár és a szenátus felékesítve a városkapunál várakozik (csak a rétorok nincsenek jelen, hiszen a barbárokat nem érdeklik a szép szavak); ám estefelé hírnökök jönnek a limesekről, s közhírré teszik, hogy a várakozás hiábavaló volt, barbárok többé már nincsenek. Végkorszakukat élő császárvárosok megmentő orvossága Odoaker, Alarik és a többiek; még akkor is, ha pusztitának – „*megoldást jelenthetnek valahogy*”! Valóban, néhány kivételtől eltekintve a hervadás-koroknak a barbárok jelentik a megoldást; kivételt képeznek a gyökértelen kozmopoliszok és kultúrák (Alexandria, a normann Szicília stb.), ahol – megint csak Kavafisz kifejezésével élve – a költő *ionikusan* értelmező látószöge jelent némi védettséget a történelem romboló művének ellenében.

De mi a helyzet a *történetíró*, illetve – modern szóhasználattal élve – a *történész* hasonló irányú védettségét illetően? Lehetséges-e egyáltalán ilyesmi? A választ, legalábbis Komoróczy tanulmányai alapján, A KOMMENTÁR MINT SZELLEMI MAGATARTÁS című esszében vélem felfedezni. „*A tanulmány, amit a talmud szó is jelent, végső soron helyzettudat; önmagunk megértése. A helyzettudat talán csak reflexmozdulat: körülpillantás. De lehet ennél több – és különb is. Lehet intellektuális, azaz kritikai reflexió. Az én, a régi szöveg és a világ: ez mégiscsak háromszögletű pont már. A régi szöveg éppen azt nyitja fel, ami különben biztosan hiányozna a helyzettudat-*

ból a múlt dimenzióját. Egy közismert ének mindannyiunk elé programul tűzte ki: »a múltat végképp eltörölni«. Regényben – 1984-ben – a múlt tetszés szerint átirható (és a grúnyos prófécia, sajnos, beteljesült). Pátosz nélkül akarom mondani: mindezzel csak – de mondjam óvatosabban: leginkább – a kommentármagatartás tud szembeszegülni.” (I. m. 355. o.)

„Körülpillantás” – a limeseken élők szinte kötelező szellemi gestusa ez, minden zaklatottság és néha mesterségesen fölőrölt intellektuális „izgalmak” ellenére is. Komoróczy kiváló tanulmánykötetének amúgy eltérő tárgyú írásait az iménti állandóan jelen lévő gestus illeszti valódi egésszé, s egyúttal jó ellenszerévé szellemi/intellektuális kisstiluságnak, a kisstiluság kompenzációjából fakadó agresszióknak egyaránt. Hogy ez persze mire elég? Különösen a véghez simuló múlt mentén, a barbárok állandó betörésétől zaklatottan, nem tudom. Ugyanis – amióta világ a világ – sem a kommentár (mint „szellemi magatartás”), sem a történetírás thuküdidészi, tacitusi vagy mondjuk Ammianus Marcellinus-i tanúsága nem óvott meg senkit a pusztulástól. (Hacsak nem a „*vivat opus, pereat vita*” perverz jelszava által!?) Mindenesetre a múlt, s ez az idézett szövegből világosan kiderül, önmagában nem *oriens*, nem ad csalahatatlan támpontokat a tájékozódásban; könnyen elbánik azzal, aki tudatlanul közeledik feléje, s ily módon – dühvel vagy pátosszal, édes mindegy! – próbálja továbbszólni az epikus múlt nagybetűs Textusát.

Rugási Gyula

TÜNDÉRMESE ÉS HORROR

Angela Carter: *A kinkamra*
Fordította Greskovits Endre
Európa, 1993. 222 oldal, 210 Ft

Meseolvasók körében nem ritka az a vélekedés, hogy a népmesék egy része, különösen a Grimm testvérek gyűjteménye mutat néminemű kapcsolatot a horror borzalmaival. Azért csak a Grimm-féle gyűjteményt érhetik

ezek a többnyire igazságtalan vádak, mert Charles Perrault francia, Straparola és Basile olasz, Afanaszjev orosz, ártatlan dajkamesékek egyáltalán nem nevezhető gyűjteményei máig lefordíthatatlanok. Pedig ahhoz például, hogy Angela Carter könyve minden részletében igazi könyvcsemege lehessen, nem árt ismerni ezeket a meséket sem.

A nemi erőszak, az anya- és gyerekgyilkosság, szodómia, vérfertőzés és nekrofilia valóban nem idegen a tündérmesék világától, noha mindezek burkolt, szimbolikus – a pszichoanalitikus mesemagyarázók számára különösen izgalmas – formában vannak jelen bennük. A manapság megjelenő mesekönyvek azonban már nem a gyereket csonkítják meg a mesében, hanem a mesét magát a könyvekben. Így fordulhat elő, hogy a gyerekek egy része úgy ismeri a PIROSKA ÉS A FARKAS meséjét, mint egy kellemes iapiapacsjátékot, amelyben Piroška és a nagymama vidám bújócskát játszik a pajkos farkassal.

Ezek a gyerekek sok egyéb mellett attól is megfosztatnak, hogy valaha is nagy gyönyörűséggel forgathassák Carter kiváló – mesekutatói szempontból pedig valóságos kincsbányának tekinthető – könyvét.

Sajnálom, hogy jelen írás keretei között a mesék elemzéséhez nem áll módomban a legfontosabb szempontokat – a mese mint történelmi dokumentum; a mese mint szocializációs folyamat; a mese mint lélektani problémagyűjtemény – figyelembe venni. Mindezek helyett azt vizsgálom meg, hogy a mesék átírása, az egyes motívumok felcserélése hogyan módosítja a mese jelentését abban az esetben, ha a mesélő nem érinti a mese lényegét, azaz nem változtatja meg, hanem még nyilvánvalóbbá teszi annak rejtett üzenetét. A PIROSKA ÉS A FARKAS-t például nem iapiapacsjátékká, hanem a szexuális csábítás egyértelmű történetévé nyilvánítja. Az összehasonlításhoz felhasználom Bruno Bettelheim néhány, a tündérmesék lélektani gyökereit vizsgáló megjegyzését (A MESE BÜVÖLETE ÉS A BONTAKOZÓ GYERMEKI LÉLEK. Gondolat, 1985), a pszichoanalitikus mesekutatás minden nagyszerű eredménye ellenére azon megszorítással, hogy ideje lenne, ha a mese szerepelne gyakrabban a pszichoanalízisben s nem a pszichoanalízis a mesében.

A mesék hozzátérő felhasználói többszörö-

sen is bebizonyították már, hogy a tradicionálisan hagyományozódó szövegek sem az írásbeli rögzítés, sem az adaptálás ellenére nem veszítik el a további átformálásra való képességüket és újabb jelentéssel való gazdagodásukat. Carter saját világvépe formálja az ősi tündérmeséket, és emellett arra is kísérletet tesz, hogy a mesék képzelet teremtette (bár valamikor nagyon is valóságos) alakjait és a hiedelmek máig élőnek tartott, a tömegkultúra műfajai által különösen kedvelt fellényeit (vampir, farkasember) összehozza egy-egy mesében, kipróbálva: vajon ezek engedelmeskednek-e a tündérmese évszázados törvényeinek vagy amazok a rémregény és horrorfilm műfaji szabályainak?

Az eredmény: kitűnő, a mese műfaját messzemenőig tiszteletben tartó, de a XX. századi mesemondó e világi és túlvilági tapasztalatait sem nélkülöző mesefűzér; egy olyan „alternatív mesevilág”, mely az alapvető létkérdések feszegetésével különleges, a mesétől mégsem idegen válaszokat konstruál.

A tündérmesék különböző csoportjai az életkonfliktusok más-más formáját tárgyalják, anélkül hogy „individuuálisan komplikált külső történetet” keresnének hozzá. Carter – a népmesegyűjtemények, vámpirmonográfiák, történelmi feljegyzések, romantikus rémmesék és gótikus regények ismeretének birtokában és forrásként való felhasználásával – háromféleképpen bánt a kiválasztott mesei szöveggel. A KÍNKAMRA, a CSIZMÁS KANDÚR, az OROSZLÁN ÚR UDVARLÁSA esetében például érintetlenül hagyja a szerkezetet, és csak egyes motívumokat változtat meg. Ezáltal a mese csak részleteiben módosul. Másik módszere az alapmese saját ellentétévé való fordítása, de ez sem a felismerhetetlenségig változtatja meg az eredeti szöveget, még annak ellenére sem, hogy a jelentése inverze lesz annak (A TIGRIS MENYASSZONYA; A TÜNDÉRKIRÁLY; A HÓLEÁNY; A SZERELEM HÁZÁNAK ÚRNŐJE).

A FARKASEMBER; a FARKASOK TÁRSASÁGA és a FARKAS-ALICE a tulajdonképpeni „kevert mesék”, a tündérmese és a horror metszéspontján. Carter történeteiben a mesehősök – azáltal, hogy az író megváltoztatja valamely több száz éve biztos tájékozódási pontjukat – eltévednek saját meséjükben, vagy

betévednek egymáséiba. A különleges helyzetekben támadt szerepzavarok, szereptévesztések egyrészt veszítüket okozzák, másrészt épp ezek lesznek boldogulásuk forrásai.

Carter a férfi-nő, állat-ember viszonyát tárgyaló mesetípusokból válogatja anyagát. Ő nem hősökre és álhősökre, jókra és gonoszokra osztja fel a világot, hanem férfiakra és nőkre. Egyik legmeghökkenőbb újítása épp az, hogy a nő – méghozzá a serdülőkor vége felé járó nő – szemszögéből gondolja újra a meséket. Hősnőinek életét vagy erkölcsösségét egyetlen irányból fenyegeti veszély: valamennyien szexuális értelemben kiszolgáltatottak. De ez a kiszolgáltatottság és fenyegetettség tündérmesei segédlettel beavatási szertartássá is átalakulhat, mégpedig az erotika, a varázslás, a csábítás, a bizzár és az érzéki, a sejtelmes és a titokzatos egymásba játszásával.

A KÉKSZAKÁLLÚ HERCEG históriája Perrault 1697-es népmesegyűjteménye (HISTOIRES OU CONTES DU TEMPS PASSÉ, AVEC DES MORALITÉS) nyomán került a köztudatba és indította el a történeti kutatások sorát a valódi Kékszakáll után. A történelmi tényeknél azonban fontosabbak azok a folklórkutatások, melyek bebizonyították, hogy a történet – középpontjában a „tiltott szoba”, „a női kíváncsiság büntetése” és „a hűség próbája” motívumával – szinte az egész világon ismert. Meglepő, hogy Magyarországon nincs népmeseváltozata, ezért röviden ismertetném a Perrault-féle szöveget: Kékszakállú sokadik felesége megszegi férje tilalmát, és kinyitja a tiltott kamrát. Véreb fagyott asszonyokra, Kékszakállú előző feleségeire bukkan ott, s mikor ijedtében menekülni kezd, leejti a kamra kulcsát. Az letörölhetetlenül véres lesz, s az áruló vérfolt nyomán Kékszakállú új feleségének is kijelöli helyét az asszonyok között. A nő egy imányi haladékok kérve testvéréhez siet, és megkéri, adjon segélykérő jelt bátyjaiknak. A testvérek az utolsó pillanatban érnek a helyszínre, megölik Kékszakállút, kinek megörökölt vagyonából a megmentett nő az egész családját gazdaggá teszi, majd ő is újra férjhez megy.

Carter a Perrault-mese szerkezetére építi saját történetét, de hosszasan elidőz a részletekben, s konkretizált helyszínekkel, tárgyakal teszi időszerűvé a mesét. A „szexualitás

pusztító aspektusairól”, a „*szexuális meggondolatlanság elkövetéséről szóló tanmese*” (Bettelheim) a tizenhét éves szűz lány elbeszélése nyomán kettős értelművé válik azáltal, hogy megjelenik benne a szexualitás iránti ambivalencia, a vágy és az undor. Ennek a mesének nincs köze a szerelemhez, a férfi „*az ártatlanság és a bűn társasjátékát*” űzi eleve vesztesnek tartott áldozatával, a lányt pedig csak a férfi „*vágyának mérhetetlen súlya*” vonzza. Carter nem a szexuális hűtlenséget tartja büntetendőnek, mint ahogy azt a Perrault-mese egyik olvasata sugallja, hanem a szerelem nélküli kapcsolatot: a letörölhetetlen vér a kulcson motívum a mese végére ezért is változik a letörölhetetlen jel a homlokon motívumára. Az analitikusoknak valószínűleg igazi csemege, hogy Carter történetében a lányt nem segélykérő jeladás, hanem az anyai telepátia menti meg a lefejezéstől, s hogy a szörnyű éjszakán a lány épp egy vak fiúba szeret bele, akivel közös életük megkezdése után „*vakok iskolájává*” alakítják Kékszakáll hajdani kastélyát.

Ha a szerelem nélküli szexualitásért büntetés jár, a nem éppen férfias külső elfogadásáért, az egy embert állat alakban való megszeretésért a legnagyobb jutalom. Az OROSZLÁN ÚR UDVARLÁSA című mese A SZÉPSÉG ÉS A SZÖRNYETEG mesetípus feldolgozása. Az egyik legszebbnek, legjelképebbnek és érzelmileg is a legkielégítőbbnek tartott tündérmese legkorábbi (1757) változata szerint egy gazdag család váratlanul elszegényedik, s ezt csak a legkisebb leány túri békésen. Amikor egyik útvjáról hazatérőben az apa teljesíti lánya kérését – rózsát szakít neki egy ismeretlen kertből –, megjelenik előtte a kert tulajdonosa, a Szörnyeteg, s a rózsáért cserébe a lányát kéri tőle. Az el is megy hozzá, kellemes napokat töltenek együtt, de a házassági ajánlatot nap mint nap visszautasítja. Mikor beteg apjához egyszer hazalátogat, nővérei cselt eszelnek ki, hogy a kijelölt időpontra ne térjen vissza a Szörny házába. Húguk elveszejtését reméli az akciótól, de a lány egy álombéli látomás hatására az utolsó pillanatban visszatér a haldokló Szörnyhöz, öleli, csókolja, mindent megígér neki, s a Szörny a megváltó szerelem hatására visszakapja férfi alakját. Különös gonddal kidolgozva az apa iránt érzett túlfűtött szeretet motívumát, Carter meséje is erről szól, néhány lényeges

elemtől eltekintve. Az eredeti mesében a Szépség a Szörny házában jön rá arra, hogy meglehetősen unalmas az, ha valakinek minden kívánsága azonnal teljesül. A modern Szépség London nagyvárosi forgatagában, a nagyvilági élet ürességében gyűjt hasonló tapasztalatokat, miközben nem nővérei ármánykodása, hanem saját hálátlansága s az Oroszlánról való megfélemlítés tartja ott. Az ő érzékszervei már nem alkalmasak arra, hogy jósló vagy segélykérő álmot jelelniessenek meg neki, őérte el kell menni, ahogy az Oroszlán egyetlen segítőtársa, a King Charles spániel meg is teszi. „*Ha kellek neked, sosem hagylak el!*” – mondja ki a lány a varázsmondatot, s „*amikor ajka megérintette a horgas karmokat, azok visszahúzódtak párnáikba, és a lány látta, hogy bár a Szörnyeteg mindig összeszorítva tartotta mancsát, most végre fájdalommal, puhatalózza nyújtogatni kezdte ujjait. A lány könnyei úgy hullottak a Szörnyeteg arcára, mint a hó, és szelíd átalakulásuk során a csontok átütöttek az irhán, a hús a széles, rőt homlokokon. És már nem oroszlánt tartott a karjában, hanem férfit, férfit, akinek torzonborz sorénya és – mily különös – törött orra volt, mint a visszavonult bokszolónak, ami távoli, emberfölötti hasonlóságot kölcsönzött neki minden vadak legszebbikéhez.*”

A meseirodalom egyik legszebb átváltozási jelenetét azért is idéztem ilyen hosszán, mert Carter a finom részletekkel mindig elbizonytalanítja az olvasót a mese és a valóság határait illetően. Valamennyi története konkrét helyszínen és konkrét időben (évben és évszázadban) játszódik; Bretagne, Toscana tájai éppúgy hideg, zord arcukat mutatják „*a holdas, metamorf időben*” vagy „*a napforduló éjjelén, amikor a dolgok nem illeszkednek úgy, ahogyan kellene*”, mint a felföldi titokzatos erdők. S ha a mese nincs az „egyszer volt, hol nem volt” formulával téren és időn kívül helyezve, a történet azt sugallja, hogy mindez bármikor megtörténhet bárkivel, semmi csodálkozni-való nincs azon, ha valaki egy reggel oroszlántestű szörnyetegre bukkán a kertjében.

Az állatvölégény-típusba tartozó mesék másik lehetséges, csupán első olvasásra bizarr megoldását kínálja Carter A TIGRIS MENYASSZONYÁ-ban: a kártyán elnyert leány első szexuális tapasztalatainak megszerzése közben nem megváltja a beléje szerető állatot, hanem hozzáidomul; hasonítás helyett

hasonul. Végső soron tehát nemcsak úgy változtathatjuk meg korábbi viszonyunkat a szexhez, hogy valamilyen állatot egyszerű emberi lénnyé varázsolunk, hanem úgy is, ha mi magunk változunk állattá.

A fordítónak nem volt könnyű dolga, hiszen olyan szövegekkel kellett megbirkóznia, melyek egy része valamilyen formában már közismert, és akár el is torzulhat vagy értelmezhetetlenné válhat egy-egy rosszul megválasztott szó, kifejezés nyomán. Carter esetében a fordítás ezért kétszeresen is nehéz: egyrészt figyelembe kell venni az ősi szöveget a maga formuláival, másrészt egyértelműen jelezni kell azokat a részeket, ahol tudatos megváltoztatásuk nyilvánvaló. Greskovits Endre kitűnően oldotta meg feladatát, s külön érdeme, hogy a meseszövegek mindvégig a legnagyobb természetességgel kapcsolódnak a tőlük eltérő nyelvi közegekhez. Greskovits arra is különös gondot fordított, hogy a mondatok hosszúságával, sőt egyes helyeken még a magán- és mássalhangzók arányával is – akárha verset fordítana – visszaadja a szöveg zeneiségét, dallamának ívét.

S nem csupán a mesenyelv, hanem a „karneváli nyelv” fordításában is bravúros, akár csak Carter a használatában. A CSIZMÁS KANDÚR ugyanis stílusában és az elbeszélői én tekintetében eltér a többi mesétől. A szegény legény számára gazdag feleséget szerző macska történetét egy önmagát „nagyvilági, kozmopolita, kifinomult bundás barátnak” meghatározó Kandúr szemszögéből halljuk újra, mégpedig a vásári komédiák trágárságának és az arisztokratikus finomkodás keverékének nyelvén. A Carterre oly jellemző sejtelmes és baljóslatú mesevilág fergeteges humorú helyzetkomikumok sorává változik itt, bizonyossággal annak, hogy egy kissé unalmas feleségszerző mesét is érdekfeszítővé lehet tenni némi házasságtöréssel és veszélyes csábítási manőverekkel megfűszerezve.

A kötet egyetlen problematikus története A TÜNDEKIRÁLY, de a nehézségét nem elsősorban nehezen megfejthető szimbólumrendszere okozza, hanem az, hogy a címben szereplő lény Magyarországon ismeretlen. Az, akit ugyanis ez a név rejt, nem a tündérmesék nemes uralkodója, hanem halált hozó démon: *Erlkönig-Erlking*, akit Vas István VILÁKIRÁLY-nak, Szabó Lőrinc RÉMKIRÁLY-nak

fordított Goethe versében. A magyar hiedelemvilágban hiányzik ez a természetfölötti lény, legalábbis a tündérek listájáról.

Alakja Carternél sem egyértelmű, több lény is ötvöződik benne: egyrészt ő az erdő és a természet ura, aki mindent tud az erdőről és a benne élő teremtményekről, „*haja színe a halott leveleké*”, „*teste ugyanabból az anyagból van, mint azok a levelek, amelyek lassan földdéválnak*”; másrészt van benne valami a vámpírokból is („*fogaidd a torkomba mélyeszted*”), a farkasemberekből is („*Mily nagy a szemed. Páratlan fényességű szem, a farkasemberek szemének isteni foszforeszkálása*”), a szeleket zsebkendőjükbe kötöző északi boszorkányokból is („*Kitűnő gazdaasszony. Rusztikus otthona tipp-topp. Kísírt serpényőjét és lábát, mint egy pár kitisztított cipőt, takarosan egymás mellé helyezi a tűzhelyre*”). Kortalan, nemtelen, a mindenséget egyszerűre birtokló lény, élet és halál ura, aki kalitkában gyűjti elcsábított, megölt és madárrá változtatott áldozatait. Csak egy van közöttük, ki sorsát elkerülni igyekszik, kötelet fonva alvó kedvese, a Tündérléány hajából, hogy aztán könnyű kézzel megfojtsa vele. „*A léány aztán kitár minden kalitkát, és szabadon engedi a madarakat; azok egytől egyig fiatal lányokká változnak vissza, és mindjárt nyakán ott a szerelmi harapás biborvörös lenyomata.*” De a mesének még nincs vége, a Tündérléány hajából készült hegedűhúrok vádló dala a megfejthetetlennek tetsző csattanó: „*Anyám, anyám, megölte engem!*”

A másik szimbolikus mese A HÓFELÉNY, amely a HÓFEHÉRKE egy kevésbé közismert változatának az átvétele, módosítása és a CSIPKERÓZSIKA egy ismert és egy kevésbé ismert motívumával való ötvözése. A HÓFEHÉRKE ezen változata szerint nem a nő, hanem a férfi vágyakozik leánygyermek után az ismert formulával („*Bár csak lenne egy...*”), s amikor kocsikázás közben találnak is egyet, magukhoz veszik; a gróf imádja, de a grófnő gyűlöli, és meg akar szabadulni tőle. Kiteszi a hintóból, lehetetlen feladatokkal bizza meg, majd elhajtja, s otthagyja a lányt. Bettelheim értelmezése szerint „*az anya féltékenységtől kísért apa és lánya közti ödipális konfliktusról van szó*”. Carter egy mondat közbeszúrásával – „*A gróf fölemelte a lányt, és maga elé ültette a nyeregbe*” – érvényteleníti ezt a feltevést, s a családi drámából szerelmi háromszöveget csinál, amelyben a vágyott leánygyermek helyét a

vágyott szerető foglalja el. A történet innen-től kezdve szinte példázatértékű: a grófnő első két elveszejtési kísérletét a gróf megakadályozza, miközben a figyelem, a szerelem és a vágy irányultságának megfelelő képi szimbólumként a grófnő ruhái átszármaznak a lányra. „Most a grófnő volt csupasz, mint a csont, és a lányon volt bunda meg csizma; a gróf megsajnálta feleségét.” A következő kérést már nem tudja megtagadni tőle. A lány letépi a kért rózsát, és halálra szúrja magát vele. A férfi sajnálata újra az övé, s immár nemcsak képletesen, hanem a valóságban is vágyának tárgya lesz a lány (úgy, ahogy a halottnak hitt alvó Csipkerózsika is egy arra járó királynak): „a gróf könnyezve szállt le lováról, kigombolta nadrágját, és himveszejét a halott lányba dofte. A grófnő megzabolázta toporzékoló kancáját, és szigorúan figyelt; a férfi hamarosan befejezte”. A lány ezután elolvad, s a grófnőn újra ruha van. De az imént leszakított rózsát hiába nyújtja át neki meghajolva férje, annak méregfoga van, „csip”, jelezve, hogy a kaland, ha a valóságban nem is maradt nyoma, mégsem nyomtalan többé.

A TÜNDERKIRÁLY-ban rejtetten, a kötet utolsó négy meséjében a maguk valóságában bukkannak föl a hiedelmekből kiemelt, napjainkban inkább a tömegkultúra műfajaiban „továbbhagyományozódó” féllények, átmeneti lények, a vámpírok és a farkasemberek. A SZERELEM HÁZÁNAK ÚRNŐJE „utolsó sarja annak a mérgefának, mely a Nyársaló Vlad ágyékából eredt, aki Erdély rengetegében piknikezett a halottakon”. De az árnyak örökletes parancsnoka ezúttal képtelen megfelelni az évszázados elvárásoknak, s „közömbös tulajdon természetfölötti hatalmával szemben, mintha álmodná azt. Álmában ember szeretne lenni; de nem tudja, lehetséges-e ez”. A vámpírszereptől való idegenkedés és a vámpírosztón összeütközése különös személyiségzavart idéz elő, holott a vámpír lények komplikációk nélkül is meglehetősen összetett, egyesül benne erőszak, szexualitás, erotika, szerelem és halál. A női vámpír élete még ennél is bonyolultabb: az elbűvölően érzéki külső és az ellenállhatatlan csáberő csupán a férfi szó szerinti elfogyasztására irányuló cél segédeszköze, s mint ilyen nem szexuális kellék. Carter vámpírnője nemcsak szerepet és arisztokratikusnak immár aligha nevezhető környezetét tekintve mutáns példánya fájának, hanem külsejében is. Áldozata

„felcicomázott madárijesztőnek” látja, s azt tervezi, hogy „Zurichbe visszuk, egy klinikára; ideges hisztéria ellen kezelik majd. Aztán egy szemspecialistához fényérzékenysége miatt, és egy fogorvoshoz, hogy jobb állapotba hozza a fogait. Bármely hozzáértő manikűros elbánik a karmaival. Átváltoztatjuk azzá a bájos lánnyá, aki; kigyógyítom mindeből a lidércnyomásból”. Carter a klasszikus vámpírtörténetek struktúráját követi, s csak a szertartásos vacsora – melynek középpontja a brutális éjszakára előreutaló ujjmegvágási jelenet – menétén változtat: a vendég helyett az áldozatába beleszerető háziasszony vágja el az ujját, így az elügyetlenkedett szertartás önmaga ellentétébe fordul. A férfi „a gyermekszoba ártatlan orvosságait hozza ebbe a gonosz és gyilkos szobába”, s csókjaival itatja fel a kiömlő vért. A történet itt akár le is záródhatna a megváltó szerelem tündérmesei törvényével, de a mesebeli fiú és a horrorisztikus féllény találkozása reménytelen: a fiú nem a szerelemre, hanem a halálra váltja meg a lányt, ami – gyanítom – egy vámpír számára legalább olyan jelentős, mint az előbbi. Győztese tehát e lehetséges szerelemnek nincs: akinek szerepe szerint nem kéne, az belehal, aki a megmentő lehetne, az vámpírizálódik.

A másik élőhalálmitoszbán, a farkasember mitoszában szintén a harapás a közvetítő elem az átöröklítésben, de míg a vámpír az élet-halál mezsgyéjén él kettős életet, a farkasember számára az ember-állat határvonala problematikus. Carter mintegy az átmeneti lények kettősségét és határvonalait is hangsúlyozandó, itt is a mese-valóság határait mossa egybe. Miután bemutat néhány igaz – „bárki megmondhatja” – farkasember-hiedelmet (A FARKASEMBER), megírja a PIROSKA ÉS A FARKAS modern változatát (FARKASOK TÁRSASÁGA). Ennek lényege, hogy Piroška nem azáltal születik újjá, hogy kiveszik a farkas gyomrából, hanem azáltal, hogy – a mese ezt ilyen közönségesen közli – lefekszik vele. A csábító maga a vadászból lett farkas, „akül csak a szeplőtlen hús engesztel meg”. A farkas abban különbözik az állatvilágtól, hogy nincsenek gyöngéd érzelmek, célja is csupán egy: magáévá tenni a nőt. A farkas nem várja ki, amíg erre a nő önmagától képes lesz, s önként felajánlkozik; a farkas birtokba vesz. Ezért nem is nyer megváltást az együttlétből, marad, aki volt, s mivel a mese elején tisztázódott, hogy alakja a vadász alakjával közös,

a mese végén nem érkezhetsz segítség, de – s ez a modern Piroskáról is mindent elárul – nincs is szükség rá: „Lám! édesen és mélyen alszik a lány a nagyanyó ágyában, a gyöngéd farkas mancsai közt.”

A FARKAS-ALICE című történetben az írónő újra megkísérli azt, ami A SZERELEM HÁZÁNAK ÚRNŐJÉ-ben nem sikerült: két különös személyiséget találkoztat össze. A farkasok szoptatta lányt, akiben „*nincs semmi emberi, kivéve, hogy nem farkas*”, s aki „*csak a jelen időben lakozik, a folytonosság fűgájában, az érzéki közvetlenség világában, remény és kétségbeesés nélkül*”, valamint egy újabb genetikailag hibásan kódolt vámpírt „*bezárva a különös, félig ilyen, félig olyan állapotba, a csökevényes átalakulásba, a tökéletlen tiokzatosságba*”. A mélyen filozofikus történet arról szól, hogy miként válik fokozatosan emberré két különböző közegekből – az állatok és a halottak világából – érkező személy. Az egyik azáltal, hogy az idő érzékelésével (menstruációs ciklusok) párhuzamosan öntudatra ébred, és képes önmaga helyét a világban meghatározni, majd pedig ösztöneinek „*gyöngéd megfontoltságá*” válásával a másíknak segíteni abban, hogy újra láthatóvá váljék arca a tükörben. Az élet perifériájára szorult két hős találkozása többek között azért is újdonság a meseirodalomban, mert a mesék nemigen foglalkoznak dupla megváltástörténettel, s önmegváltással is ritkán, az pedig különösen idegen a mese természetétől, hogy szimbolikus forma helyett konkrét állomásokban mutassa be egy személyiség fejlődésének fokozatait.

Angela Carter könyve egyértelmű választ vár arra a kérdésre, hogy vajon miért veszíti hitelét az egyik mese, s miért nem a másik az átirások nyomán, holott mindkét esetben valami olyan „új” jön létre, amely vagy cáfol minden előzetes mesei tapasztalatot, vagy nem teljesít be szintén előzetes mesei elvárásokat. Bizonyára arról van szó, hogy a hitelességet (és értelmüket) veszített meséket csupán külső rendezőelvek (életkor, nevelési szándék) szerint igazították (torzították) avatatlan kezek, míg a másik esetben a mese lényegi, évszázadok óta érintetlenül továbbadott magja köré szövődtek a megváltozott életproblémákhoz a megváltozott válaszok.

Jung írja: „*Az ember mítikus fele manapság sajnos a rövidebbet húzza. Nem mesélgethet többé*

képzelt történeteket. Ezáltal sokat veszít; mert fontos és gyógyhatású, ha fölfoghatatlan dolgokról is beszélhetünk. Olyan ez, mint egy jó kísértethistória, a kandalló tüze mellett üldögélve és pipázgatva.”

Történeteink immár vannak – kinek a kandalló, kinek a pipa hiányzik hozzájuk...

Boldizsár Ildikó

A TELJESSÉG FELIDÉZÉSE

György Péter: *Az elsüllyedt sziget*
Képzőművészeti, 1992. 258 oldal, 150 Ft

Mi a művészet helye, funkciója a társadalom életében? Ez lehetne az a legáltalánosabb kérdés, amely összefüzi György Péter kötetbe gyűjtött tanulmányait. Ez a végső kérdés foglalkoztatja őt akkor is, amikor a könyvnek címet adó – és az összeállításban első helyre került AZ ELSÜLLYEDT SZIGET című – tanulmányában a magyar avantgárd képzőművészet társadalmi beilleszkedésének, befogadásának történetét vizsgálja, és akkor is, amikor egy-egy reprezentatív alkotó munkásságát elemzi, vagy a magyar film történetének speciális részletkérdéseit tárgyalja. Úgy gondolom, csak ez a közös problematika indokolja, indokolhatja az íráskötet formálását, könyvként való újramegjelentetését.

A cikkek kiválasztása és sorrendje azonban még így is vitatható: az íráskötet ugyanis nem megjelenésük időrendjében, nem is témák vagy művészeti ágak szerint csoportosulnak, talán leginkább tárgyuk történeti rendjét követik. És bekerültek olyan íráskötetek is, amelyek semmilyen szálon sem kapcsolódnak a többiekhez. Különösen a *Napzárta* című tévéműsorral szóló elemzés lóg ki a sorból, amelynek művészethez véggépp semmi köze, s amellet annyira kötődik az akkori napi aktualitásokhoz, hogy ma már jegyzetek-magyarázatok nélkül nem is érthető; így legfeljebb csak azt tanúsítja, milyen széles körű a szerző érdeklődése.

Ez a széles körű érdeklődés és a modern vizuális kultúra egészét átfogó alapos tájékozottság persze egyik legfőbb erénye a szerzőnek, ehhez társul a szociológiai körülmények

iránti érzékenysége, valamint az a képessége, hogy meg tudja érteni a művészeti jelenségek ideológiai-világnézeti jelentését, értelmezi, tolmácsolja a művek nekünk szóló üzenetét.

A művészet helyének, szerepének vizsgálata során lényegében kétféle megközelítési módot alkalmaz a szerző, a történetit és az esztétikait. A kettő nem válik el élesen, a történeti érdeklődést, az elsődleges forrásokig visszamenő alapos kutatómunkát szerencsésen egészíti ki az esztéta jó ízlése, biztos értékrendje. Vajda Lajos, Csernus, Hajas, Jovánovics, Szentjóby kiemelése azt tanúsítja, hogy György Péter pontosan tudja, kik a legjelentősebb meghatározó személyiségei egy-egy korszaknak. (Egyetlen zavaró félmondat van csak a kötetben: Kádár Bélát és Scheibert az avantgárd képviselőiként semmilyen összefüggésben sem említeném egy sorban Kassákkal és Vajdával. Csak a szerző által is sokszor bírált és elutasított műkereskedelmi szemlélet helyezheti őket egy szintre, esztétikai rangjuk, történeti szerepük nem azonos.)

György Péter történészként elsősorban a magyar avantgárd korszakai iránt érdeklődik. Az avantgárd mozgalmak szerepe, esztétikai értéke, sőt mibenlétének definiálása is évtizedek óta folyó élénk, időnként szenvedélyes, politikai indulatoktól sem mentes viták tárgya. A történeti ismeretek gyarapodása, a részletkutatások eredményeinek felhalmozódása egyelőre csupán a távolabbi múlt megítélésében mutat valamilyen mértékű közmegegyezés felé. A szakmán belül legalábbis már már vitathatatlan, hogy Kassák fellépése korszakos jelentőségű, hogy a *Tett*, a *MA*, a *Dokumentum*, a Munka-kör, a Kepes-Korniss-Vajda generáció megjelenése a magyar művészet történetének szerves része, kirekesztésük ma már elképzelhetetlen. De hogy a nagyközönség mennyire ismeri, milyen mértékben fogadja el az avantgárd művészetet, arra nincsenek szakszerű felméréseken alapuló adataink. Fenntartás nélküli elfogadásról, teljes körű elismerésről nyilvánvalóan nincs szó, ezt több újabb keletű éles Kassák-ellenes kirohanás is tanúsítja, bizonyítva, hogy az igazi avantgárd művészet a „hagyománytisztelő” ideológiák számára ma is irritáló és elfogadhatatlan. Az pedig, hogy az újabb, a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek-

ben megjelent törekvések közül mi tekinthető avantgárdnak, az a szakmán belül is vitatott. Hogy hol húzzuk meg a határt, kit tekintünk avantgárdnak és kit nem, az természetesen a definiáláson, a kritériumok kiválasztásán, illetve rangsorolásán múlik. Az avantgardizmus lényegét lehet stílári eszközökhöz, művészi célokhoz, programokhoz, manifesztumokhoz, közös fellépéshez, szervezett mozgalmakhoz kötni, de lehet művészi magatartásformának is tekinteni, sőt lehet a művész szociológiai helyzetét is elsődleges kritériumnak tartani. Volt idő, amikor mindent, ami nem természetelvű, ami nem „realista”, formalizmusnak, modernizmusnak, avantgárdnak bélyegezték. Volt példa arra is, hogy csupán az ellenzékiesség, a politikai szembenállás miatt tekintettek egy-egy csoportosulást avantgárdnak. De elképzelhető olyan álláspont is, amely mindent, ami szubkulturaként funkcionál a társadalomban, avantgárdnak minősít. György Péter álláspontja sem teljesen egységes ebben a kérdésben. Az ELSÜLLYEDT SZIGET című tanulmányában például, amely a magyar avantgárd történetének egészét tekinti át, mintha szűkebb határok közé szorítaná az avantgárdnak minősíthető jelenségek körét, az újabb fejlemények közül csupán az Erdély Miklós és Szentjóby Tamás nevével jelzett csoportosulást sorolja közéjük. A Vajda-tanulmány pedig – számomra rokonszenves módon – még szigorúbban vonja meg a határt: „a magyarországi avant-garde talán utolsó, nagyobb lélegzetű mozgalmá”-nak a Munka-kör tevékenységét jelöli meg. (Ez persze összefügghet a „klasszikus” és a „neo”-avantgárd lehetséges megkülönböztetésével is.) A hatvanas évek művészetét bemutató nemzeti galériabeli kiállítás elemzése során viszont az ott látott művek nagy részét avantgárdnak fogadja el. Van, ahol fontos kritérium „a kortárs európai áramlatokkal való lépéstartás igénye”, az Európai Iskolának például ez a legfőbb erénye, avantgárd voltának ez a bizonyítéka. Ugyanezt a „lépéstartást” a nyolcvanas évek törekvéseinél, például az új szenzibilitás értékelésénél viszont már sokkal kevésbé méltányolná a szerző.

Ezek az ingadozások, hangsúlyeltolódások végső soron nem zavarók. Egy-egy jelenség, mozgalom, irányzat avantgárdná minősítése a maga konkrét történeti körülményei köze-

pette elfogadható, annál is inkább, mert ez a minősítés György Péternél nem kíván egyben esztétikai rangot is jelölni. Vannak kivételes történelmi pillanatok, amikor lehetőség nyílik a „nagy választás”-ra, amikor az avantgárdot választani jelentős morális tett, de az esztétikai minőség, a művészi érték nem ettől függ. (Ami persze nem jelenti azt, hogy az avantgárd nem hozhat az esztétikai értékekben is újat, csak azt, hogy nem szünteti meg automatikusan minden más törekvés értékét.)

György Péter avantgárd definíciójában fontos szerepet kap a tiltakozás, a szembenállás, a fennálló tagadása. Ez teljesen természetes. Közéleti tevékenységének, politizálószenvedélyének megfelelően a művészetben is ennek a kritikus magatartásnak a formái és eszközei érdeklik. De ez egyáltalán nem szorítja háttérbe esztéta voltát, esztétikai érdeklődését. Egy sor írásában éppen azt vizsgálja, hogy mik a lehetőségei a grand art-nak, a katartikus nagyművészetnek vagy, újabb keletű kifejezést használva, a létértelmezésként interpretálható műalkotásoknak, s hol a határ, amely elválasztja ezt a pusztá dekorativitástól, a designtól. (Itt természetesen nem ábrázolóművészet és iparművészet elkülönítéséről van szó, hanem technikától, műfajoktól független esztétikai megkülönböztetésről, hiszen a design kifejezést filmművészetre, táblaképfestészetre is alkalmazza.) Csernus Tibor művészetének jelentőségét nem avantgárd volta ellenére elismeri, és ennek okát éppen a nagyművészethez való vonzódásában találja. „Csernus mindvégig »csak« festő maradt: azaz a szakmája egzisztenciális kérdéseire azon belül kereste a választ, és soha nem lépte át az avant-garde Rubiconját, [...] hiperrealizmushoz való ragaszkodása, a perfekcióhoz való kötődése, a mesterségbeli tudás már-már kényszeres hangsúlyozása, a bravúr iránti leküzdhetetlen vágy – mind a festészet egzisztenciális alapkérdésére utal vissza. Csernus magával a festésszel kérdezi, hogy miként is lehetséges még festészet. Csernus ugyanis nem az iparművészetté vált transzavant-garde hiperdesignját tekinti festészetnek, hanem ragaszkodik a festészet autonómiájához, a világnézeti vonatkozások megragadásához és érvényre juttatásához. Csernus a grand art-t tekinti mintának...” Jovánovics György egész eddigi munkássága a műfajok és műfajhatá-

rok radikális kritikája, művészetének lényegét György Péter mégis abban látja, hogy „Jovánovics is reflektív viszonyban áll az avant-garde-dal, [...] a nagy európai esztétikai tapasztalatrendszer olyan érzékeny és meghaladhatatlan pontjaira utal vissza, mint a világkép és műforma közötti összefüggés, az észjárás nyomon követésének kalandja, illetve maga a zárt műalkotás. A Nagy Forma rehabilitációja számára nem operai rekvizitumokkal elintézhető kérdés, hanem maga a lényeg”. De a grand art felé vezető utak lehetőségait vizsgálja Hajas Tibornál is, és Vojnich Erzsébet művészetének értelmezésekor is ez a legfőbb szempont. A róla szóló írásban fogalmazza meg legtömörebben magát a problémát is: „Lehetséges-e még, s ha igen, miként, az autonóm művészet, a grand art ma, a minden eddigi tudást átlértékelő, komputerizált, poszt-indusztriális társadalom körülményei között.” Válasza is tömör és egyértelmű: „Morandi pohara és uvege, Vojnich Erzsébet padja és asztala éppúgy alkalmas lehet a teljesség felidézésére, a világállapot egészének rekonstruálására.”

Ezek a fejtegetések egy nagyon fontos és a képzőművészettel foglalkozó irodalomban meglehetősen elhanyagolt problémakört érintenek. Azt ugyanis, hogy vannak olyan műalkotások, amelyek képesek katartikus hatást gyakorolni, amelyek létértelmezésként interpretálhatók, amelyek világképet közvetítenek, amelyek felidéznek a teljességet, és vannak olyanok – a pusztán dekoratív, ornamentális, design jellegű művek –, amelyek erre nem képesek, amelyek nem is tűznek ki maguknak ilyen célt, vállalt feladataikat azonban szintén maximálisan megoldják. Szembe kell tehát néznünk azzal, hogy az egyformán jónak, értékesnek, az ön maga normái szerint tökéletesnek tartott képzőművészeti alkotások nem mérhetők ugyanazzal az esztétikai mértékkel. Kérdés persze, hogy lehet-e éles határt vonni, ketté lehet-e választani a létező műtárgyak halmazát katartikusra és design jellegűre? Vagy csupán ideális végletként létezik ez a két pólus, és a művek egy része a köztük lévő skálán helyezkedik el valahol? De lehetnek-e átmenetek e két összemérhetetlen, merőben más minőség között? És ha a művek egy része nem sorolható be e két kategória alá, van-e harmadik vagy még több esztétikai kategóriánk minősítésükre? Az nyilvánvaló, hogy a kétféle hatás ha-

tára a befogadón és az interpretáció minőségén is múlik. A jó interpretáció új mélységeket és összefüggéseket tárhat fel az addig meg nem értett, hatástalan alkotásban. Lehetséges persze az is, hogy a legmélyebb tartalmakat hordozó művet csupán artisztikumként élvezi a befogadó. Fordítva viszont nem lehetséges: amiben nincs benne eleve a katarzis lehetősége, azt a legbonyolultabb spekulációkkal sem lehet átélhető tartalom hordozójává, revelatív élmény kiváltójává tenni. Ez persze az esztétikai minőségek hierarchikusságát sugallja, amit korunk közgondolkodása nehezen tűr el. A történelmi körülmények azonban még kikényszeríthetik, hogy ezt a hierarchikusságot elfogadjuk. György Péter mindenestre erre figyelmeztet: „*A széthullás, a barbarizmus bizonyos tagadhatatlan jeleinek előretörésekor megnő a grand art-ra visszatérő csendes, [...] kívívolt magányához lehetőséggel ragaszkodó művészet súlya.*”

Timár Árpád

A MŰVÉSZET KATONÁI

Sztálinizmus és kultúra

*Szerkesztette György Péter és Turai Hedvig
Corvina, 1992. 136 oldal, 108 fekete-fehér,
29 színes kép, 650 Ft*

Van a művészettörténetnek egy fejezete, mely sehogyan sem illett bele eddig a művészet történetébe. Ez az úgynevezett szocialista realizmus. A székesfehérvári István Király Múzeum 1981-ben ugyan megkísérelt művészileg is értékelhető válogatást nyújtani az „ötvenes évek” művészetéről a XX. század magyar művészetét bemutató kiállításorozatában, de a kiállítás rendezői egyúttal azt is megfogalmazták, hogy az akkor közönség elé került művészet „nem a művészet, hanem csak egy torzult művészettörzspolitika tükré volt” (Kovács Péter). Pedig a kiállítás maga árnyalt képet adott a sztálinizmus korának magyar művészetéről, felvonultatva a rejtett és a kultúrpolitika által még elviselt, noha nem ideológia-hordozó műveket is (rendezte Kovács Péter, K. Kovalovszky Márta). Az összkép mégis el-

szomorító volt: egy provincializmusba süllyedt/süllyesztett, fuldokló és küszködő kultúra lenyomata. A katalógusnak a korszak mélyebb vizsgálatára buzdító szavai jószerevével hatástalanok maradtak az azóta eltelt tíz évben.

Hogy a kutatás tárgyaként végül elsőként a szocreál választassék ki s legyen egy tanulmánykötet témája, bizonyára összefügg stíluszserűségével. Emiatt lehetett inspirálója – többek közt – a nyolcvanas évek művészete egy számottevő vonulatának is, mely stílusként pontosan definiálható művészeti jelenségeket emelt ki a múltból, tett átláthatóvá, fosztott meg a korhoz kötöttségtől, új jelentésekkel gazdagítva őket. A szocreál esetében azonban nemcsak a jelentésképzésre, hanem a „stílus” működésének mechanizmusára, feltárására is hangsúly tevődött (szoc art: Komar és Melamid), ami összefügg e „stílus” művészeti értelemben vett jelentéskülisé- gével, művészeti kontextuson kívül eső helyével a kultúrában. A szocreál a Corvina tanulmánykötetében ebben a kettős értelemben lett a vizsgálat tárgya. Egy – kimondatlanul is – pszeudojelenség és elterjedési-terjesztési mechanizmusának feltárására vállalkoztak szerzői esztétikailag értékelhető minőségek felmutatása (esztétikai vizsgálat) útján, társadalmi kontextusának felvázolásával (szociológiai aspektusból), valamint a kulturális jelenségek antropológiai értelmezésével, ismét – a művészettörténeti körül elhelyezkedő módszerekkel kimondatlanul – bizonyítva, hogy a szocreál nem művészettörténeti jelenség. Nem mondott volna mást a történeti vizsgálódás sem – mégis, teljesebbé tette volna a kötetet. Ezért hadd csatoljak ide egy rövid történeti áttekintést.

Az úgynevezett szocreál nálunk abban az időben honolt, amelyet a különböző kronológiák egyöntetűen az absztrakt expresszionizmus korának tartanak (természetesen nem kizárólagosan, csak ahhoz a szokáshoz igazodva, mely szerint az új jelzi-jellemzi a kort), amikor tehát Rosenberg és C. Greenberg párvialdozott az akcióesztétika vagy a formai minőségek elsőbbségéért. (Ilyesmire nálunk jóval később kerülhetett volna csak sor, mikor lehetőség nyílt az amerikai negyvenes évekhez hasonló depolitizálódásra.) Maga a szocreál jóval korábbi a „miénknél”.

Nem voltunk élenjárói, csak halvány visszfényei egy világjelenség eltorzulásának.

A stílus történetét vizsgálva az építészeten az egyértelmű klasszicizálódás nyomait már az 1910-es évek elején megtaláljuk Németországban (a szecesszió építészetének klasszicizálódását nálunk akkor Lajta Béla Vas utcai kereskedelmi iskolája vagy Györgyi Dénes Közraktár utcai székháza mutatta). A képzőművészet klasszicizálódása az 1920-as évek elejére tehető, amint ezt a Pompidou Központ 1981-es nagyszabású, REALIZMUSOK 1919–1939 című kiállítása tanúsította. A művészet társadalmi funkcióvállalása, az úgynevezett autonóm művészet ideája után egy másik, XIX. századi idea felbukkanása a szociális építkezések mennyiségi növekedésében, párhuzamosan a képzőművészet társadalmi problémákkal telítődésében, az életkép reprezentáns műfajjá válásában mutatható ki. E jelenségekre politikai-ideológiai koncepció épült: a birodalmi vagy szocreál művészeté, megcsúfolva az úgynevezett társadalmi (social) művészet kiállítását a munkások, négerék, a gyarmatok népei mellett, valamint kapitalizmus- és fasiszmusellenességét. Kiragadva a politikai összefüggésből (a művészettel és építészettel szemben támasztott kizárólagos ideológiai követelmények rendszeréből) a kor reprezentatív társadalmi művészete megfelelőjének tarthatnánk őket. A történeti megközelítést ez az összetévesztetőség indokolja, a regionális szocreállal kapcsolatban is.

A nagyszabású, reprezentatív birodalmi és szocreál művészethez képest jóval később honosodott meg nálunk és a többi szocialista országban egy másodlagos, csökevényes szocreál: a „fordulat éve” után, 1949 és 1955 között, a „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” művészet kötelezővé tételével. E képtelen logikájú jelszó a társadalmi funkciót és a művészet attól függetlenített, egy-egy kultúrkörön belül született öndefinícióinak hagyományát hivatott összekapcsolni, kiölve a művészet belső dinamikáját, formává fagyaszttva hagyományát. Érdemes megvizsgálni az ily módon gyarmatosíthatóvá változtatott művészet gyarmatosításának módszereit, aminek eredményeként – helyi használatra – jellegzetesen provinciális termékek készültek.

E pszeudoregionális vagy provinciális „sti-

lus” központja – az ELTE művészettörténész-hallgatóinak (ifj. Bojár Iván, Palkovics Andreea, Vajda László) publikálatlan kutatási eredményei szerint – az 1947-ben létesített Szovjet Akadémia volt, annak két főiskolája: a leningrádi és moszkvai s a mellettük működő tudományos szakosztály. A követendő elveket „utazó nagykövetek” terjesztették, például Zamoskin, a Tretyakov Képtár igazgatója, ki ilyen minőségében hazánkba is el látogatott 1949 telén, s úgy nyilatkozott, hogy „a szovjet művészet eredményei segíteni fogják a magyar művészeket, hogy kritikusán átértékeljék saját realista hagyományukat, és ugyancsak kritikusán átvegyék a szovjet tapasztalatokat”. 1950-ben Varsóban járván, az ottani kiállítást bíráló nemzetközi anketon is példaként a szovjet szocialista realista művészet útját mutatta be. Az 1952-es román képzőművészeti tárlaton F. P. Resetnyikov festő és G. A. Nyidosivin kritikus vett részt hasonló feladattal.

A provincializáció eszköze volt a közvetlen ajándékozás is. Így a Szovjetunió adományaiként épült fel Varsóban a Kultúra és Tudomány Palotája. A helyi közvetítők az ideológusok voltak. A realizmus normativizálása mint a demokratikus művészet kialakításának egyedül helyes útja nálunk, Lukács György, Horváth Márton és Révai József cikkeiben, beszédeiben a harmincas évek Szovjetuniójában lezajlott „kulturális forradalom” megkésett adaptációja volt, azzal az elsődleges kikötéssel, hogy a szovjet kultúrától, szovjet művészettől kell megtanulni, „hogyan kell a magyar dolgozó nép számára alkotni, hogyan kell a magyar dolgozó nép életét és harcát ábrázolni, hogyan kell a magyar dolgozó népnek segíteni harcainak megvívásában és új életének megépítésében” (Révai József beszéde a szovjet festészeti kiállítás megnyitóján 1949-ben). Magyarországon és Lengyelországban is bizottságokat hoztak létre, melyek „ideológiai és művészeti bírálatot” adtak a kiállításokra érkező művekről. Bulgáriában Georgij Dimitrov és Vilko Cservenkov elvtársak útmutatása, illetve az 1948-ban létesített Kultúra, Művészet és Tudomány Bizottságának irányító munkája adott segítséget a Szovjetunió szocialista művészetének tanulmányozásán túl az osztályjellegű, realista művészet megteremtéséhez. Hasonló feladatot vállalt Romániában az AR-LUS (Román–Szovjet Társaság) képzőművé-

szeti csoportja, mely a legsikerültebb román munkákat ki is küldte a Szovjetunióba, ahonnan irások kritikákat vártak és kaptak. A regionalizációt szolgálták a Szovjetunióba tett művészeti tanulmányutak, melyek nemcsak múzeumokba, művészeti szabadiskolákba vezettek, de üzemekbe, gépállomásokra, termelőszövetkezetekbe is. A művészsképzésben az elmélet kapott hangsúlyt: a történelmi és dialektikus materializmus, gazdaságtan.

A sztálini jelszó megvalósításaként a szoc-reál nemzeti változatainak kimunkálásán is kísérleteztek. Nálunk Munkácsy és Nagybanya volt a példakép, Németországban a szárnyas oltárok, amelyeknek osztásait követve a háború, fasiszmus és atomhalál expresszív képei a béke, harmónia és élet képeivel szembeesítve bontakoztak ki. Bonyolultabb és megoldhatatlannak tűnő feladat volt a lengyel művészet egységesítése, hiszen itt két akadémia és számos főiskola is működött, nem beszélve a húsz művészeti liceumról és százhatvan működő művészeti köréről. A művészeti élet decentralizált voltának köszönhetően a hivatalos elvárások helyett az egyéni utak érvényesültek (Wojciech Weiss, Tadeusz Kantor), illetve a kor reprezentatív műfajában, a plakátművészetben a régió egyetlen egyetem érvényű teljesítménye született meg.

Az építészetben is a centrum volt meghatározó. Rákosi 1948-ban kijelentette, hogy nincs nemzeti út az építészetben, ragaszkodni kell a Szovjetunió példájához. Lengyelországban a Marszalkowska lakónegyed (Varsó) kiépítése és Nova-Huta bolygóváros alapítása mutatja a szovjet minta terjedését, Németországban a nagyüzemek köré épített lakónegyedek egyhangúsága, Stalinstadt alapítása, amely Sztálinvárossal, Dimitrovgraddal egyívású. A klasszicizmuson belül saját hagyományukat is keresték az országok. Németországban a schinkeli örökséget felelevenítő tervezés ennek példája. Nálunk a klasszicizmus mint a nemzeti ellenállás korának (a reformkornak) „haladó” építészete lett a szocialista realizmus megfelelője Kardos Györgynek, a Magyar Építész Szövetsége elnökének az 1951 őszi szovjet mintára megrendezett Első Építészeti Kongresszuson elhangzott beszámolójában. (Az akkori vitákról és építésze-tről a Magyar Építészeti Múzeum ÉPÍTÉSZET ÉS TERVEZÉS MAGYARORSZÁGON 1945–

1956 című kiállítása és katalógusa bőven tájékoztat, regionális összefüggéseiről A. man ARCHITECTURE AND IDEOLOGY IN EASTERN EUROPE DURING THE STALIN ERA című, 1992-ben megjelent könyve.)

Moszkvában nagy súlyt fektettek arra, hogy az új szocialista országok művészetének a szovjethez hasonló arculatot adjanak, hogy így a periférián, a provinciákból régió álljon össze. Ez a regionalizmus azonban geopolitikai meghatározottságú, Moszkva-központú, még ha a szovjet megszállás alatt lévő országokban nemzeti tradíciókra támaszkodtak is. Hiszen közöttük keresztthatásra csak nagyon kevés példát találni. Maga a nemzeti eszme is a „divide et impera” modernista eszközeként a XX. századi békeszerződések nyomán eltorzított országok közti szakadékot mélyítette. Az ikonográfia a sztálinista (szovjet) művészeti gyakorlatban csiszolódott-kanonizálódott, XIX. századi minták alapján. Ehhez igazodva vonultat fel új hősöket: a martinaszt, traktorista lányt, tanuló fiúkat és lányokat, a körzős (tervező) műszaki értelmiségit, a kolhozparasztot stb., a sztálini propaganda által befolyásolt országokban azonos módon, az egyes alakokhoz meghatározott attribútumokat rendelve. A műfajok közül így nagy volt a portrék szerepe: a Szovjetunió és az adott ország pártvezetőié, forradalmároké és élmunkásoké; jelentős az ipari és mezőgazdasági munka életképszerű bemutatása csakúgy, mint a tanuló munkásoké, dolgozó nőké és sportoló ifjúságé, a szovjetek és az adott ország népének találkozásáé.

Az előirányzott művészetet produkáló kultúrpolitika történetének áttekintése a kötetben azon egyszerű okból lett volna indokolt, hogy egyértelműsítse a tanulmánykötet félreérthető címét (A MŰVÉSZET KATONÁI): nem művészet az, ami nem a művészetet fogalmazza (definiálja) újra és újra alkotásai-ban, hanem mást (ideológiát, egyebet) reprezentál látszólagos művészi (formai) elemekkel. A kötetnek a korszakkal foglalkozó egyetlen művészettörténeti szemléletű tanulmánya, Rényi András „VIHAR ELŐTT” című munkája épp azért érdekes, mert sajátos, regionális jelenségről szól, olyasmiről, ami egyrészt indokolja a művészettörténeti közeli-tést, másrészt a provincialitás okát rejti magában. Az elemzés tárgyát képező magyar

festmény ugyanis azt mutatja, hogy alkotóink ismerték a pszeudostilus mechanizmusát, mégis úgy vélték, hogy egyfajta etikus magatartással, megkerülve a cinikus igazodás lehetőségét, a művészet elemeinek felhasználása útján jelentéscsökkentő hagyományát fenntarthatják. A művészet azonban a saját törvényein kívül nem ismer más etikát, így a kísérlet a művészetet kívüli (ideológiai) és művészeti területek összeegyeztetésére nem egyszerűen stílusis eklektikát szült, hanem görcsös provincializmust a reprezentatív birodalmi és szovjet szocreálhoz képest. A művészet hagyományához ragaszkodó, ugyanakkor a nem művészt is művészként felmutató gyakorlat szükségszerűen kudarcra volt ítélve.

Ezzel és a művészet egyéb (technikai, műfaji) hagyományát vállaló képzőművészettel szemben az újabb képalkotó médiumok (fotó és film) korabeli műfajai (dokumentumfotó és filmhíradó) a sztálinizmus vizuális kultúrájának esztétikai megközelítéséhez adnak kulcsot. Olyannyira, hogy a „*dokumentarista allegória*” Peternák Miklós által kreált, fotókra alkalmazott műfajmeghatározása a képzőművészeti munkák zömére is kiterjeszthetőnek látszik. Peternák ezzel nemcsak azt jelzi, hogy nem a művészi érték, inkább a látni kívánt valóság reprezentációja volt elsődleges, hanem azt is, hogy a mű valóban tükrölte a történelemnek, a valóságnak azáltal, hogy annak ideológiai meghatározottságát és előírt működését az allegória kötötte, társadalmilag szentesített formájában reprezentálta. Általános érvényű Kovács András Bálintnak az a híradóképekre vonatkozó megállapítása is, hogy az „eseményt” (a filmhíradó számára) maga a kép hozza létre, mikor meghatározott ikonográfia szerint életképet mutat, s ilyenformán az eredetileg információhordozó funkciójú híradókép többé nem tartalmaz információt. Az ilyen híradókép feltűnő hasonlóságot mutat a festett képekkel. A Peternák által a fotókészítés módszereként megfigyelt „tervezés” a többi képalkotás esetében is alapvető. Ugyanígy az „*államosított látás*”, amit Peternák a demonstrációk felülnézeti ábrázolásából vezet le (ami a nézőnek azt mutatja, ahogy a vezetők őt látták, s ezzel ő a vezetők szemével látja önmagát).

A fotó, a filmhíradókép tehát e tanulmányok alapján a sztálinizmus vizuális kultú-

rája sarkalatos pontjának tűnik. Ugyanígy a képek funkciója is: az eszme mindenütt jelenvalóságát biztosító feladata. A szociológiai szemléletű tanulmányok, mint Zwickl András COPYRIGHT című munkája is az eredetiség és egyediség helyett a használhatóságot hangsúlyozzák legfőbb igényként a képekkel kapcsolatban. Ezért a didaktikai célokra készült másolatok, sokszorosítások a képzőművészetben. Szücs György tanulmánya, A „KÉPFEL-SÉG” ELVE, az ilyképp sokszorosított, másolt művek által „alkalmassá” tett terekről, az ideológia megjelenésének hétköznapi és ünnepi tereiről szól, ahol tehát a fotó és festmény funkciója azonos. Fotó és képzőművészet kompozíciós és funkcionális azonossága akár egy, a fotó és híradókép köré szerveződő tanulmánykötet születését is indokolná. Hiszen még a nagy igényű történelmi festmény sem vonható ki e körből. A „VIHAR ELŐTT” Rényi András által kimutatott kompilációs módszere ugyanis a megrendezett és lefotografált életképekéhez hasonló. Végül másképpen, de felveti a képzőművészeti alkotások fotószerűségét Beke László is, már a szocreál utóéletével foglalkozó ismertetésében.

A szociológiai szemlélettel egyesített esztétikai vizsgálódások nyomán kiderül: a számszámra készült portrék, életképek, a festett képek vagy a szobrok funkciója alapvetően azonos volt a fotókéval. A festmény, szobor csak annyival volt több a fotónál, hogy tartósabb, reprezentatívabb a szó konzervatív értelmében. A pseudo pedig nemcsak a képeken bemutatott valóságra, hanem az élő valóságra is alkalmazható terminusnak látszik. A művészet szinterei, megjelenési helyei (akár mint a környezetkultúra műfajai): az utcakép, közösségi tér, ünnepi dekoráció, plakát, lakáskultúra, divat, amiket elsőként György Péter vesz számba és rendszerez e kötetben, éppen a pseudoművészet jelenléte miatt egy mesterségesen felépített kultúra szülöttei. A sztálinizmus „művészetéről” közzétett összkep tehát negatív, s ez csöppet sem meglepő.

Kérdés: miért nem foglalkozik kiadók és kutatók sora a kor „rejtett” kultúrájával (esetleg a művészettel) hasonló módszerek segítségével? A kultúra antropológiai megközelítése például, mely e kötetben kimutatta, hogy egyes műfajok (a portrészobrok) funk-

ciója nem művészeti, nem is esztétikai, hanem kultikus (a diabolizáció és szakralizáció médiumai Sinkó Katalin tanulmánya szerint), egy másik kötetben alkalmas lenne arra, hogy felderítse, mely műfajok az élő kultúra hordozói (amint azt a szépirodalom már felfedezte magának az anekdotában). Nem lehetne tehát energiát fordítani arra, hogy felfedezzük az úgynevezett spontán kultúra eszközeit, műfajait, anyagait, ezek végtelen változatosságát és báját, miként teszik az antropológiai érdeklődésű esztéták is, más korok esetében? Ezek a kutatások igazolnák György Péter tételét, miszerint tömegkultúra és elíteltkultúra közt nem volt szakadék, de nemcsak a sztálinizmus kultúrájában, hanem az akkori csendes ellenzéki kultúrában sem. Azaz jeleznék: volt más kultúra is, mégpedig a kultúraszerveződés törvényszerűségeit tekintve valószínűbb, mint a nyilvános. De kérdés: volt-e?

Az összefoglalóan pszeudodokumentaristának nevezhető szocreál a kor pszeudóként jellemezhető kultúrája, mely mint ilyen, jelentést nem hozott létre, hanem számolatlanul állította elő a megadottat, közönségesen giccsnek mondható, mint egy álvalóság képi úton való, mesterséges, információmentes megteremtője. Komar és Melamid a kötetben reprodukált festménye, A SZOCIALISTA REALIZMUS EREDETE ezt a giccset és szellemi atyját fényesen reprezentálja. Talán az ő hangvételük hiányzik az egyébként példamutatóan tárgyilagos és a felhasznált elemekből hozzájuk hasonlóan a gondolkodás számára új jelentéseket konstruáló tanulmánykötetből ahhoz, hogy a totalitarizmust magunktól elháríthassuk. A kötet bevezető, feltehetően e célból íródott tanulmánya ugyanis, tárgyilagosságnak egyáltalán nem nevezhető, meglehetősen durva aktuális célzásaival épp ellenkező hatást kelt. Ha más nem, maga ez az indítás indokolja a korszak kultúrája s általában a kultúra árnyaltabb, rétegzettebb képének mielőbbi felvázolását. (1992)

Keserü Katalin

ÚJ TÖRTÉNETÍRÁS, RÉGI BEIDEGZŐDÉSEK

Arthur E. Imhof: Elveszített világok. Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen...

Fordította Gellériné Lázár Márta

Akadémiai Kiadó, 1992. Hermész könyvek, 265 oldal, 270 Ft

Rémisztően biztonságos világban élünk. Ha egyszer megfogantunk, és szüleink is úgy akarják – legalábbis földünk fejlettebb régióiban –, nagy valószínűséggel életre segítenek minket szakképzett orvosok. Az első órákat, napokat, heteket is könnyedén átvészelve – előbb a kórházban, majd pedig otthon. Anyánkat sem veszítjük el. Számára a terhesség és a szülés átmeneti teherterhelés, és csak rövid ideig kell kilépnie az élet jól szabályozott sodrából. Öregségünkig a halál alig merészkedik közelünkbe, és ha valamelyikünkre lecsap is időnek előtte, akkor nagyon személyre szabottan, szelektíven teszi azt. Csak személyes tragédia érhet minket. Az orvosok félrekezelhetnek egy szimpla betegséget, gyermekbiklikvel a teherautó alá eshetünk, autóval megperdülhetünk a csúszós úton, repülünk lezuhanhat, egyedi genetikai betegségünk halálosra fordulhat. A meggyengített járványok csak komplikációk révén ölnek, még az AIDS-ért is terhel minket bizonyos személyes felelősség, s a helyi háborúkat leszámítva (így feltéve azt is, hogy például nem Jugoszláviában születünk) erőszak áldozatává leginkább csak „egyszerű” gyilkosság vagy öngyilkosság révén válhatunk.

A halál kivonult mindennapjainkból, és a fogantatástól az öregségig életre vagyunk ítélve. A kaszás életünk első hatvan évében az esetlegesség birodalmába húzódik, nagy hasznót hozva így a krimik, a horrorfilmek és a bulvárlapok halálszenzáció hajhászó szerzőinek. A halottak kikerültek életünkéből, fekete pokrócok alá, szürke halottaskocsikba, kórházi hűtőkamrákba, nejlonszakokba. Haldoklókat is már csak órákra látunk, ha van lelkiőrök megnézni szürke, beesett arcukat a kórházban intézményileg megadott órákban, mondjuk vasárnap négytől hatig. Kórházban, mint a híres műkedvelő történész

Ariès írja, a halál tabuvá vált, és pornográfia-gyönyörűséggel, thrillerborzalommal lessük ki titkos tetteit.¹ Mennyire újszerű ez a mai világ? Mely korszaktól kezdve számíthattak elődeink – csakúgy, mint mi most – hosszú, nem halhatatlan, de szinte haláltalan életre? Hogyan, miképpen jött létre ez az új helyzet? Hogyan értékelték a változásokat? – kérdezik írók, publicista-politikusok, filozófusok, demográfusok, társadalomtörténészek immár több évtizede. A felvetett problémák és az azokra adott válaszok egyáltalán nem mutatnak egységes képet, s a változatokat nemcsak a szerzők eltérő politikai meggyőződése határozza meg, hanem eltérő szerepfelfogások is.

Ha a történeti, demográfiai irodalmat nézzük, a kérdések első megfogalmazásait a harmincas-negyvenes évekre tehetjük, amikor a harmadik világban lezajló népességszaporulás és az európai termékenység zuhanása láttán demográfusok, gazdaságtörténészek kidolgozták a demográfiai átmenet elméletét.² Ez a mi történelemkönyveinkből is ismert teória nemcsak az elmúlt háromszáz év népesedési változásait próbálta rendszerezni nemzetek, nagyobb régiók szintjén, hanem egyben receptet is kínált a relative elszegényedő nem európai térségek számára. A XVIII. század utáni európai népesedés történetét egységes fázisokra osztotta, és azt állította, hogy az igen magas halálozással és termékenységgel jellemezhető preindusztériális világ egy demográfiai robbanást követően száz-százötven év alatt átadta a helyét egy éppen csak a népesség újrateermelését biztosító, alacsony halálozású és termékenységű demográfiai rezsimnek. Érvelésük szerint a modernizáció útjára lépő harmadik világnak is hasonló utat kellett volna bejárnia. Az elmélet azóta teljes egészében megdőlt, és nemcsak az derült ki – nem csekély gazdasági és politikai erőfeszítés és áldozat árán –, hogy a harmadik világra a recept nem alkalmazható, hanem az is, hogy az európai országok is eltérő utat jártak be a XVIII. és XIX. század során. Például egészen másképpen alakult Anglia népesedéstörténete, mint az iparosodás során mindvégig hatalmas agrárgazdasággal rendelkező Franciaországé.

Az elmélet összeomlásához nagyban hozzájárult a híres francia történeti iskola, az An-

nales, amely a történelemszemlélet forradalmi megújítása során a francia történeti demográfusokkal karöltve jelentősen kiegészítette statisztikai ismereteinket a preindusztériális Európa népesedésének történetéről. Az ebbe az irányzatba sorolható kutatók a statisztikai felméréseken kívül kidolgozták a preindusztériális világra vonatkozó „klasszikus” demográfiai válság elméletét, amely egy-egy település ciklikusan visszatérő halandósági kríziseit értelmezte a gabonaárak, éhínségek és járványok összefüggései alapján.³ Ezen iskolának csak egyes késői munkái jelentek meg Magyarországon, mint például a kiadásában szerencsétlenül harmadában hagyott braudeli trilógia, az ANYAGI KULTÚRA, GAZDASÁG ÉS KAPITALIZMUS A XV–XVIII. SZÁZADBAN.⁴ Más utakon indult el az ötvenes években a fentiekben már említett világhírű dilettáns történész, Ariès, aki magyarul is olvasható esszéjében főképp kvalitatív források, festmények, metszetek, kalendáriumi ábrázolások, szöveges leírások alapján próbálta élesen elhatárolni a halállal együtt élő, azt jól szabályozott nyilvános eseményként megelő középkori társadalmakat és a helyükön a XVIII. században létrejött, a halált elrejtő modern társadalmakat.⁵

Komoly fordulópontot jelentett az angol – eredetileg eszmetörténész – Peter Laslett 1965-ben megjelent munkája, amely Imhof könyvével szinte azonos címet visel: A VILÁG, AMIT ELVESZTETTÜNK (THE WORLD WE HAVE LOST).⁶ Ez a tudományos közvéleményt tudatosan provokáló munka, amely a ma is virágzó cambridge-i iskola alapműve, számtalan ponton megkérdőjelezte a múlttal kapcsolatos hiedelmeinket. Mitoszromboló kérdései – valóban éheztek-e a parasztok, nagy, többgenerációs családban éltek-e eleink – azóta is számtalan jelentős kutatást és írást inspiráltak. Ezek közé tartozik például a magyarul 1973-ban megjelent NÉPESEDÉS ÉS TÖRTÉNELEM című munka Anthony Wrigley tollából, és ugyanettől a szerzőtől – a Magyarországon sajnálatos módon alig ismert – ANGLIA NÉPESEDÉSTÖRTÉNETE 1540–1871 KÖZÖTT, mely sikeresen értelmezte újra a népesedési vitákban még ma is gyakran idézett malthusi elméletet. De itt említhetjük meg Alan Macfarlane – a legutóbb magyarul is megjelent – vitáirát az angol individualizmus eredeté-

ről, amely főképp kvantitatív elemzések alapján azt próbálja igazolni, hogy Angliában a XVIII. század előtt valójában sohasem létezett állandó népesedési válságokkal küszködő kollektivistá paraszti társadalom.⁷ A cambridge-i iskola azonban nemcsak mitoszrombolásból vizsgázott jelesre, hanem számtalan olyan újonnan felfedezett forrás (anyakönyv, népesség-összeírás) kvantitatív hasznosításának módszerét is kidolgozta, amelyek elemzése a történeti rekonstrukciók során ma már elengedhetetlen.

A cambridge-i iskolát gyakran érte és éri a vád, hogy csupán a számokra, a semmitmondó átlagokra épít elemzései során (átlagos várható élettartam, átlagos családnagyság, átlagos gyerekszám, árak és várható élettartam kapcsolata stb.), és figyelmen kívül hagyja, hogy elődeink miképpen látták saját mindennapjaikat, hogyan viszonyultak élethez és halálhoz. Mintha erre adna csattanós választ a pályáját történeti demográfusként elkezdő német társadalomtörténész professzor, Imhof magyarul most megjelent kötete, az ELVESZÍTETT VILÁGOK, amely a szerzőnek a halállal, az élettartam meghosszabbodásával, illetve ennek kulturális, történeti összefüggéseivel foglalkozó négy könyve közül a harmadik.⁸

Az ELVESZÍTETT VILÁGOK című munkában Imhof szándéka az, hogy néhány németországi település, azon belül is elsősorban a schwalmi Leimbach és főképp egy onnan kiválasztott család XVII–XVIII. századi, azaz kora újkori történetén, népesedési helyzetén keresztül bemutassa „eleink” gazdasági, ökológiai viszonyrendszerbe ágyazott mindennapjait, társas hálóját, az azt fenyegető veszélyeket, a háborúkat, járványokat és éhínségeket, illetve az ezek „túlélését” biztosító társadalmi, demográfiai és világnézeti stratégiákat, hogy így adjon történeti, kultúrtörténeti szempontokat mai „modern” problémáink értelmezéséhez.

Sajnos rögtön meg kell mondanunk, hogy noha a szándék – a holt forrásokból, számokból feltámasztani a kora újkori családok „életvilágát”, életstratégiáit, és ennek alapján értelmezni mai helyzetünket – feltétlenül méltányolható, ez az ambiciózus és egyes társadalomtörténeti irányzatokat provokáló mun-

ka mégis kudarcot vall, s nem említhető az eddig felsorolt művekkel egy lapon.

Imhof ölettrohamokban megírt, esszéisztikus, könnyed, olvasmányos könyve a legkevésbé sem tekinthető rendszeres történeti rekonstrukciónak, inkább valamiféle, az olvasót tudatosan bombázó történeti pamfletnek. A szerző – annak ellenére, hogy ezt jelenti be – tulajdonképpen mégsem köti meg magát sem korban, sem térben. Bár az első fejezetben azt írja: „*történetünk háromszáz évvel ezelőtt kezdődik, egy kis faluban az észak-hesseni Schwalm-vidéken*”, és könyve elején valóban kísérletet tesz a Leimbach nevű falucskában élő „módos” (negyvenhárom hektárral rendelkező), sokgyermekes, gazdálkodó protestáns család, a Hooss család történetének újraépítésére nemzeti adatbankok és más források, adójegyzékek, anyakönyvek (egyházkönyvek – a téves fordítás szerint) stb. alapján, utána mégis szabadon, szinte ötletszerűen lép túl az elsősorban elemzett XVII–XVIII. századon a XIX.-be vagy vissza a XVI.-ba. Ugyanígy könnyedséggel ugrik Hessenből Dél-Németországba, a Frizföldre, Berlinbe, vagy ha kedve úgy tartja, széttekint egész Közép-Európában, így kényszerítve fantasztikus utazásokra az olvasót. A kor és hely szerint emiatt nehezen elhelyezhető emberek érdemlik ki az általános „eleink” megjelölést. A szerző a felhasznált források elemzésének problémáival sem traktál minket, sőt a szakmabeli olvasónak úgy kell kibogarásznia a táblázatok apró betűs szövegeiből az adatok eredetét.

Az ELVESZÍTETT VILÁGOK tudatosan vállalja a kapcsolatot Laslett már idézett munkájával, és már a címmel is jelezni kívánja kritikáját a történeti statisztikát előtérbe helyező cambridge-i iskolával szemben. Nem egy egységes világ elvesztéséről van szó – mondja Imhof –, hanem sok kis családi világ letűnéről, amelyek nem hozhatók közös nevezőre, amelyekből nem képezhetők típusok, átlagok. De nemcsak ebben az értelemben szakít az angol társadalomtörténészek megközelítésmódjával, hanem abban is, hogy legalábbis célja szerint elődeink szemével kívánja láttatni a múltat. Van azonban egy ennél még fontosabb, a történeti szerepvállalással kapcsolatos különbség. Az örökké szkeptikus,

a múltra vonatkozó közhiedelmeket megkérdőjelező, az aprólékos elemzést preferáló cambridge-iekkel szemben Imhof tudatosan vállalja, hogy írásával a mához is szól, és a történeti ismeret, vizsgálat az ő számára csak eszköz. Ezért nem írt rendszeres történeti elemzést, és ezt jelzi könyvének alcíme is: *HOGYAN GYŰRTÉK LE ELEINK A MINDENNAPOKAT – ÉS MIÉRT BOLDOGULUNK MI EZZEL OLY NEHEZEN...* De vajon elmondhatjuk-e magunkról, hogy biztos történeti ismeretekkel rendelkezünk a kora újkori ember mindennapjairól, demográfiai viszonyairól, a problémákra adott válaszokról, hogy történészként útmutatással szolgáljunk korunk számára? Úgy tűnik, a legkevésbé sem, sőt mintha Imhof könyve a társadalmi és történeti környezetből kiszakított történeti példákkal, megállapításokkal csak újabb történeti mítoszokat kreálna, amelyek a legkevésbé sem segítik tájékozódásunkat a múltban. Nézzük főbb pontokban, milyen mitikus ellenvilágot, ma-múlt ellentétpárokat vázol fel Imhof, és miért nem lehet számunkra ez így elfogadható.

Az Imhof által felkinált első történeti kontaszt a ma védett világát állítja szembe a múlt veszélyekkel terhes mindennapjaival. „*A pestistől, a háborútól, az éhínségtől mentis meg minket, Urunk!*” – szóló bizonyos korokban a fohász, hiszen a három csapás együtt vagy külön-külön könnyedén megtizedelhette, megharmadolhatta egy-egy település, országrész lakosságát. A hangsúly azonban a *bizonyos* szóra kell hogy kerüljön, hiszen – mint arra Imhof is felhívja a figyelmet – a XX. század előtti Európa békésebb időszakokat is ismert, mikor hosszú évtizedekig nem pusztított a fenti hármas csapást megtestesítő „öldöklő angyal”. A nagy pusztító járványok a saját ciklusukat követve támadtak, és a XIX. század közepére-végére jobbra eltűntek, vagy – mint a himlő – gyermekbetegséggé szelidültek. A fohászbán említett pestis például már a XVIII. század közepére visszavonult Európából, hogy utoljára a XIX. század végi Hongkongban üsse fel a fejét. A háborúk története szintén nem folyamatos, és mind helyileg, mind pedig időben lokalizálható. A harmincéves háború után a könyvben elemzett németországi területeknek egészen az első világháborúig nem kellett elszenvedniük általános pusztítást. Az éhínségek sem voltak állandók, és a fennmaradáshoz szükséges

kétezer kalóriát a legtöbb európai gazdaság biztosítani tudta lakosai számára a középkor kezdete óta. E három csapás együtt pedig a lehető legritkábban sújtott le, s mint Imhof is regisztrálja, főképp a Johannes Hoosznak életet adó XVII. században pusztítottak együtt, amely minden bizonnyal Európa egyik legválságosabb időszaka volt. Tehát csak a történetiség s nagyszámú történeti munka figyelmen kívül hagyásával lehet a XVII. századot és a XVIII. század elejét „eleink világaként” ábrázolni.

De nemcsak a történeti folyamat rendszeres elemzése marad el ez esetben, hanem a csapások hatásmechanizmusát sem ismerjük meg. Azok valamiféle külsőleges veszélyként jelennek meg, amelyek ha fenyegettek, akkor a társadalmi rendtől, a gazdálkodás módjától függetlenül veszélyeztették a lakosság életét. Imhof csak mintegy odaveti, hogy a hideg időjárás miatt előálló rossz termés nem mindig vezetett éhezéshez, hogy a szűkösebb készlet inkább sújtotta a piacról élő kézműveseket, mint a birtokos parasztokat, illetve épp csak megemlíti az utak fontosságát a járványok terjedése szempontjából. Ennél többre nem vállalkozik. Föl sem teszi a kérdést, hogy az éhezést mennyiben akadályozhatta meg a többféle gabona termelésére ráálló gazdálkodási rendszer vagy az ebben a korban kialakuló egységes piac. De egyáltalán az alultápláltság vezetett-e a halálozás megnövekedéséhez, s nem a rossz terméskilátások, a csökkenő munkalehetőségek miatt megnövekedő vándorlás és az azzal járó járványveszély? Pedig az ezen szempontok alapján kirajzolódó különbségek életbevágóan fontosak lehettek a kora újkori Európában.⁹

A veszélyeztetettség külsőleges jellegének, a társadalomtól való függetlenségének feltételezése még akkor is megmarad, mikor a könyv talán egyik legjobb – bár kellően nem megalapozott – elemzése során Imhof szembeállítja a dél-németországi Gabelbach és a frizföldi Hesel halálozási viszonyait és az arra adott kollektív válaszokat. Mint érvel, a forgalmas utakon fekvő Gabelbach gyakrabban tapasztalhatta meg a pestis pusztítását, mint a világtól elzárt Hesel. Ezért ott a gyakori trauma miatt közömbössé váltak az emberek az étellel szemben, s a gondatlanság következtében is magas csecsemőhalandósá-

got, az anyák magas gyermekágyi halálozását csak rendkívül magas termékenység és gyors újrահázasodás ellensúlyozhatta. Ezzel szemben a csecsemők és anyák sorsa iránt aggódó, az étellel szemben nem közömbös Heselben alacsonyabb termékenység, kevésbé gyors újrահázasodás is elegendő volt az élet folyamatosságának fenntartásához. Imhofban fel sem merül, hogy a földrajzi elhelyezkedésen kívül esetleg az eltérő gazdálkodással, társadalmi összetétellel is magyarázza az általa feltárt halandóságbeli különbségeket. Így nem csoda, hogy csak isteni sorscsapásként értelmezi a XVII–XVIII. századi embereket fenyegető veszélyeket.

Kellő szkepszissel fogadhatjuk tehát Imhof elemzését a korabeli viszonyokra adott reakciókról. Nem marad számára más, mint a „kollektív tudattalan”, illetve az „eszmei” biztonsági stratégia. Imhof következő történeti ellentétpárja ennek alapján úgy szól, hogy a konkrét egyéni földi életet előnyben részesítő individualizmussal szemben elődeink a családi szerep, a családi vagyon megőrzését helyezték döntéseik középpontjába. A családi birtok szempontjából „jól” kellett házasodni. A családfő csak ideiglenes intézője és nem tulajdonosa volt a birtoknak. A földet nem adhatta-vehette, és ha megfáradt vagy betegség következtében elhalálozott, akkor a birtokot rendezett körülmények között kellett hátrahagynia örökösének. *„Ez az én házam, és mégsem az enyém, s ki utánam jön, az is így lesz ezzel”* – idéz a szerző egy házfelíratot. Ez a törekvés megjelent aztán a névadásban is, és a szerep folytonossága érdekében akár több fiúörökösnek is a családfő keresztnévét adták. Sőt nemcsak az egyes család kereste az állandóságot, hanem a szélesebb faluközösség is. Például makacsul a hét bizonyos napján házasodtak, így teremtve valamiféle kollektív hagyományt, kollektív biztonságérzetet. Ez a típusú nosztalgia, amely fel-felbukkan, ismerős már: a „paraszti világ” utáni vágy gyakran visszaköszön a néprajzban, a korai szociológiában és a populisták, népi-narodnyik ideológiákban. Mára azonban ez a történeti kép összetört, a közös európai paraszti múlt már keveseket inspirál, és a feltárt adatok alapján csak abban lehetünk biztosak, hogy bizonyos középbirtokos rétegek a kora újkori Közép-Európában hasonló normákat követtek, már amennyiben erre módjuk volt

a korabeli demográfiai viszonyok közepette.¹⁰ Johannes Hooss családjá tehát csak az egyik ilyen birtokos familia lehetett, és stratégiája csak színezi a múltképet.

Furcsa csavarral azonban éppen ez lenne a következő kontraszt alapja. A mai világgal szemben elődeink körében átlagos, reprezentatív „életvilág” nem létezett, hiszen a kor titka éppen a sokszínűség volt – mondja Imhof. Johannes Hooss „életvilága” csak a számtalan lehetséges stratégia egyike – folytatja –, aki pedig ezekből tipust próbál képezni, az történetietlenül jár el, és megerősokolja a múltat. Az átlagos házasodási kor, az átlagos várható élettartam csak „a nem túl sok” generáció óta létező tömegtársadalmakban értelmes fogalom, csak azokat írja le. Imhofnak ezt az álláspontját hermeneutikai győzelemnek tarthatnánk, ha nem bizonytalanítanának el más adatok, és ha nem lenne hiányérzetünk Imhof „tömegesedés”-elemzésével kapcsolatban. Néhány magyarországi falu és kisváros hasonló szempontú elemzése alapján (Imhof is csak egy falut vizsgált ebből a szempontból) ugyanis úgy tűnik, hogy legalábbis a nők esetében az individuális és az átlagos házasodási kor a XVIII. század második felében többé-kevésbé egybeesett. Mégiscsak van tehát tartalma az átlagos házasodási kornak, és ha felrajzolható valamilyen tendencia, akkor az éppen ellentétes az Imhof által felrajzolttal, vagyis időben előrehaladva egyre nagyobb a házasodási korok szóródása az átlag körül.¹¹ Így hiába sugallja ezt a szerző – a történeti statisztikát mégsem kell félretennünk. Használatától a kora újkori társadalmak még nem lesznek tömegtársadalmak. Értelmezésem szerint ugyanis a tömegtársadalmak akkor alakulnak ki, amikor a jogilag körülbástyázott feudális státuszrendszer, rendi normavilág felbomlik, s fokozatosan átadja helyét a presztízs, a státusz szabad értelmezésének, mikor lassan érvényüket veszítik a felekezeti normák, és megindul a végeérhetetlen harc a rendkívül bizonytalan régi-új presztízsjóságekért. Johannes Hooss világa még státuszjogilag cizellált kor volt, számított a nemesség, voltak „urak” és „szolgák”, „mesterek” és „legények”, „főnemesek” és „kisnemesek”, „jobbágyok” és „zsellérek”. Sajnos azonban a presztízssre való néhány homályos utalástól és egy kellően ki nem fejtett táblázattól eltekintve Imhof adósunk marad

a kor embereit valószínűleg erősen izgató státuszempontok elemzésével, és így nemcsak a „tömegesedés” folyamata sikkad el, hanem hermeneutikai győzelem helyett hermeneutikai vereségről beszélhetünk.

Az életről és a halálról szóló mítikus történeti ellenkép azonban nem lenne teljes, ha kimaradna belőle a túlvilág. Imhof sem feledkezik meg az öröklétről, és az utolsó elmentétpárban azt fogalmazza meg, hogy míg korunk emberei közömbösek a túlvilággal szemben, addig Johannes Hooss kortársaiiban az e világgal szemben alakult ki indifferencia. Míg mi az egészségipar hasznát növelve kinosan vigyázunk fogainkra, szemünkre, bőrünkre, vérnyomásunkra, addig eleink a lelki ápoltságot választották, bizva abban, hogy így belépőt nyerhetnek az örök életbe, a kozmikus rendbe. Ez engedte felül-emelkedni őket demográfiai nyomorúságon, így találtak vigaszt és erőt a nyomorúságos mindennapok túlélésére. Nem az szá-

mitott tragédiának, ha meghalt a csecsemő, hanem ha halála előtt nem érte fejét szenteltvíz. Gyenge volt az újszülött, keresztelt a bába, s ha még így sem sikerült megmenteni a lelkét, akkor maradt a Kinderzeichnen szokása, azaz addig hurcolták a halott csecsemőt templomról templomra, kápolnáról kápolnára, míg a sercegő gyertya fényében a halott arca egy pillanatra kigyúlt, életjelt adott, és így a szenteltvizet már fogadhatta. Ostoba, babonás társaság – mondanák a XIX. századiak (Marx, Macaulay és a többiek), „*a kórházakkal és a tudással helyettesítettük a hit és imádság katedrálisait*” – szomorodik el Imhof, növelve szellemi piacunkon ezáltal is a transzcendenciakeresletet, amely a legkevésbé sincs összhangban a kínálattal. Imhof szerint ugyan „*nincs visszaút*”, de azért a változások hatására jobban tennénk, ha ismét megpróbálnánk szert tenni „*a nehéz dolgokra is kiterjedő világnézetre*”. Lehet. A történész álpapoktól azonban a Jóisten mentsen meg minket!

Jegyzetek

1. Ariès, Philippe: GYERMEK, CSALÁD, HALÁL. Gondolat, 1987.
2. A demográfiai átmenet elméletéről lásd Andorka Rudolf: GYERMEKSZÁM A FEJLETT ORSZÁGOKBAN. Gondolat, 1987.
3. A klasszikus demográfiai válságról lásd Wrigley, E. A.: NÉPESEDÉS ÉS TÖRTÉNELEM. Kossuth, 1973. 59–74. o.
4. Braudel, Fernand: ANYAGI KULTÚRA, GAZDASÁG ÉS KAPITALIZMUS XV–XVIII. SZÁZAD. A MINDENNAPI ÉLET STRUKTÚRÁI. Gondolat, 1985.
5. Ariès i. m.
6. Laslett, Peter: THE WORLD WE HAVE LOST. University Paperbacks, London, 1965.
7. Wrigley i. m.; Wrigley, E. A – Schofield, Roger: THE POPULATION HISTORY OF ENGLAND, 1541–1871: A RECONSTRUCTION. London, 1981. Macfarlane, Alan: AZ ANGOL INDIVIDUALIZMUS EREDETE. Századvég, 1993.
8. Imhof, Arthur E. eddig megjelent könyvei: EINFÜHRUNG IN DIE HISTORISCHE DEMOGRAPHIE. 1977; DIE GEWONNENEN JAHRE. VON DER ZUNAHME UNSERER LEBENSSPANNE SEIT DREIHUNDERT JAHREN, ODER VON DER NOTWENDIGKEIT EINER NEUEN EINSTELLUNG ZU LEBEN UND STERBEN. EIN HISTORISCHER ES-

- SAY, 1981; DER MENSCH UND SEIN KÖRPER. VON DER ANTIKE BIS HEUTE. 1983; a magyarul most megjelent könyv – DIE VERLORENEN WELTEN. ALLTAGSBEWÄLTIGUNG DURCH UNSERE VORFAHREN – UND WARUM WIR UNS HEUTE SO SCHWER DAMIT TUN. 1985; DIE LEBENSZEIT. VOM AUFGESCHOBENEN TOD UND VON DER KUNST DES LEBENS. 1988.
9. A társadalmi rend szerepéről lásd Walter, John – Schofield, Roger (eds.): FAMINE, DISEASE AND THE SOCIAL ORDER IN EARLY MODERN SOCIETY. Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
 10. A kora újkori európai családszervezetekről és a „paraszti” családszervezetekről lásd Wall, Richard (ed.): FAMILY FORMS IN HISTORIC EUROPE. Cambridge University Press, Cambridge, 1983; Macfarlane i. m.
 11. Még nem publikált eredményekről van szó Benda Gyula Keszthely és Husz Ildikó Rezi esetében mutatott ki ilyen értelmű eredményeket a nők-nél. Ezekben az esetekben az átlagos első házassági kor a XVIII. században szinte teljesen egybeesik a házassági korok móduszával, azaz a leggyakoribb házassági korról.

Melegh Attila

LEVELEK EGY IFJÚ KÖLTŐHÖZ

(A 44 ÉVES)
GEORGE SZIRTES
(A 24 ÉVES)
GEORGE SZIRTESNEK

Kedves Fiatal Barátom!

Köszönöm, hogy elküldted a verseidet. Arról tanúskodnak, hogy nem vagy híjával sem a képzelőerőnek, sem az energiának. Hogy némileg csökkentsem ennek a dicsőretnek az értékét, nem hallgathatom el azt sem, hogy energiád java részét másoktól kölcsönzöd, és hogy mind energiádat, mind képzelőerődöt szétforgácsolod azzal, ahogy állandóan a fölfokozottság és a kimerültség között ingadozol. (Találomra azt mondanám, hogy egyfelől túlságosan sok Blake-et, Rimbaud-t és Donne-t olvastál – ez a keverék könnyen az ember fejébe száll –, másfelől egy adag jóval könnyebb fajsúlyú és unalmasabb kortárs lírát, miközben nem érzékeled a különbséget a kettő között.) Másként fogalmazva, a verseid formátlanságban szenvednek. Ezen nem föltétlenül azt értem, hogy jobban tennéd, ha szigorúan kötött formákat és rimeket használnál, hanem azt, hogy nem fontolod meg eléggé, amit mondasz. Hozzá kell tennem, hogy véleményem szerint bizonyos szempontból ezek a hibák egészségesebbek egy fiatal költőben, mint a túlfejlett formaérzék és a belőle táplálkozó önelégültség, de azt tudnod kell, hogy nem a szenvedély, nem a gondolatok, még csak nem is a képzelet tesz ki a költőt, hanem az, hogy különleges érzék vagy, ha úgy tetszik, ösztön él benne a nyelv iránt (mellesleg ezt az ösztönt fejleszteni is lehet).

Tudom, hogy amit az imént mondtam, nem túlságosan eredeti. Talán emlékszel rá, mit mondott Mallarmé Rodinnek, amikor az kijelentette, hogy van néhány nagyszerű gondolata, amelyből szonettet szeretne írni. Mire Mallarmé: a szonettek nem gondolatokból készülnek, hanem szavakból. Auden is valami ilyesmit mondott, és én magam is így vélem. Szótágak, szavak, kifejezések, szólá-

sok, szójátékok, tréfák, többértelmű kifejezések, ritmus, hangsúly, színek, hangszínek, mindenféle verbális minták – mi, költők elsősorban ezekben leljük örömünket. Mielőtt bármi egyébre gondolnál, örömet kell találnod a kimondás pusztá aktusában vagy akár ennek elképzelésében, olyannyira, hogy valósággal szenvedést okoz, ha azt hallod, hogy valamit – bármit – rosszul mondanak.

Ez az öröm természetesen csak akkor válik termékennyé, ha mozgásba hozzák a szenvedélyeid, eszményeid, hangulataid és gondolataid, vagyis mindazok a lélektani állapotok és folyamatok, amelyek emberré tesznek bennünket. Ám a költők számára az a nyelvi forma, amelyben ezek jelentkeznek, ugyanolyan fontos, mint maguk az állapotok. Ők ugyanis mérhetetlen mennyiségű ösztönös tudás és tapasztalat segítségével olyan végteleen finom verbális különbségeket hoznak létre, amelyek a világra adható különféle lehetséges válaszoknak felelnek meg. A nyelv a költészetben kezd istenigazában jelenteni: ott éri el maximális súlyát vagy sűrűségét. Egy verssor mindazt jelenti, amit egyáltalán jelenthet. Ennek ellenére természetesen föl szoktuk állítani e lehetséges jelentések érték-sorrendjét, és ezáltal létrehozuk azt, amit a kritikusok egy-egy vers „olvasatának” neveznek. Ám ahogy a nyelv szavai szótári jelentésükön túl mindenféle visszhangokat és asszociációkat is keltenek, ugyanígy áll a helyzet az „olvasatokkal” is. Olykor maga a lényeg, az egyértelmű erkölcsi állásfoglalás pusztá gondolata is homályossá, úgyszólván meghatározhatatlanná válik. Manapság divatos dolog eljátszani ezzel, pedig ez komoly dolog, amellet a legtöbb költő mindig is jól tudta, hogy a verset elindító érzés vagy gondolat gyakran gyökeresen különbözik attól, amivé azután a kész versben alakul. Bizonyos határok közt ezzel meg is kell békülnünk, hiszen amikor formálódni kezd bennünk egy vers, annak egyes jelentésrétegei eleinte szükségképpen homályosak.

Nem csoda, ha egy fiatal költő mindezt fölöttébb gyanúsnak találja. Én is annak találok, de mit tegyünk? Mindenesetre az első és legfontosabb tanács, amivel szolgálhatok, az, hogy figyeld árgus szemmel a nyelvet, amelyet használsz. Távolodj el kissé a versed tárgyától és a tulajdon érzéseidtól, és hall-

gasd meg, hogy mit mondasz. Azt mondod, amit azok a szavak mondanak, amelyeket használsz.

Igazán jól figyelni természetesen csak akkor tud az ember, ha éles a hallása. A költőnek a füle – mármint a belső füle – a legnagyobb kincse. Az, hogy valakinek van füle a költészethez, nem ugyanaz, mintha jó zenei hallása volna. „Minden művészet állandóan arra törekszik, hogy zenévé váljék”, mondta Walter Pater. Ne higgy neki! Ha gondolod, kezeld bizalmasan ezt a vallomást, de én a zenét gyakran unom. A szavakat soha. A költő hallása köznapibb, földhözragadtabb, specializáltabb és örültebb, mint a muzikusé. Számomra a pusztá zenei hangok nem jelentenek eleget. A szavak nem kifinomult, nem elvont, hanem köznap dolgok. Olyanok, mint azok a tárgyak, amelyeknek megvan a maguk története, nemcsak a műteremben vagy a műhelyben léteznek. A költőnek tehát éberem kell fölelnie a körülötte fölhangzó nyelvekre.

Ezek egyike költőtársaink nyelve is, sőt épenséggel azok közé tartozik, amelyeket a legnagyobb érdeklődéssel figyelünk. A legtöbb költő néhány másik költő verseinek köszönheti, hogy ráébredt a hivatására: meghallottak egy verset, és hirtelen úgy érezték, mintha most hallanák csak a nyelvet először igazán életükben, és ekkor villant az eszükbe először a lehetőség, hogy talán nekik maguknak is versírára kellene adniuk a fejüket. Velem legalábbis így történt.

Egy kis kitérő: Megesett, hogy olyan nagyszabású költői versenyeken kellett bíraskodnom, amelyeken bárki részt vehetett, és ilyenkor mindig tisztán állt előttem a kínos igazság: sokkal többen írnak, mint ahányan olvasnak. Az az érzésem, hogy legalább egy-két verset mindenki megír élete valamelyik szakaszában. Ezt akár biztató jelnek is tekinthetjük, mivel arra utal, hogy az igény mélyen gyökerezik az emberi lélekben. Ugyanakkor lehangoló tapasztalat is, hogy milyen tagoltan megnyilvánulásokra képesek lustaságból és tudatlanságból olyan emberek, akiknek az élményanyagában semmivel sem kisebb lehetőségek rejlenek, mint a tiedben vagy az enyémben. Biztos vagyok benne, hogy a szülei halála pontosan annyira megrázta azt a másik embert, mint engem, talán még jobban is, ám az élmény ereje elszívároga a tar-

talmatlan közhelyeken keresztül. Ha már valaki költészetre adta a fejét, jól teszi, ha igen sok verset olvas. Akár egészen a megcsömörlésig... Biztosan emlékszel Marianne Moore-nak a költészetről szóló versére, amelynek a rövidített változata így hangzik: „*En se vagyok oda érte. / Mégis, ha mély megvetéssel olvassa az ember, fölfedez benne / végtére valamit, ami valódi.*” Am mielőtt idáig eljutnál, rengeteget kell olvasnod. És nemcsak a kortársaid verseit, hanem mindenféle régi költőket is. (Stevie Smith egy vásott pillanatában úgy nyilatkozott, hogy soha egy sort sem olvas el senkitől mindaddig, amíg legalább kétszáz esztendő el nem telt az illető halála óta.) Ha ragaszkodsz hozzá, hogy megalkodsz önmagad imázsát, ne piacutatóként lásd magad, hanem fölfedezőként. Lehetőleg mindig a sötét és elhagyatott helyeket keresd föl!

Mentoraim egyikétől származik a mondás, hogy a költészet olyan öröm, amely fölforgatja a lelked. Költő számára legalábbis ez a legjobb fajtája. Soha ne olvass verset tudományos vagy elméleti szempontok alapján, ne olvass azért, mert világos képet kívánsz formálni magadban a XVI., XVII. vagy XVIII. század gondolati irányzatairól. Ha a versekben gondolatokat, elméleteket vagy ideológiákat keresel, bármi olyasmit, ami a szavak mögött rejlik, akkor egyszerűen rosszul olvasod őket. Tudom, hogy erős túlzásnak hangzik, és talán kissé romantikusan is, de azt tanácsolom, elsősorban úgy olvass, mintha az Édenkert lakója volnál, és tiltott gyümölcsökként izlelnéd a szavakat.

Arra sem tudok semmiféle egyedül üdvözítő szisztémát ajánlani, hogy mit olvass. Menj mindig az orrod után! A borkóstolónak és a morabistáknak állítólag híresen jó orruk van – helyes, ha benned mindkettőből van egy adag. Meg persze sok minden más is. Végtére is ebben a két emberfajtában van valami visszataszító. Te viszont nem egyszerűen olvasó akarsz lenni, hanem író is. Írni természetesen arról írj, ami neked magadnak fontos. Egyik levelében Rilke arra int egy fiatal költőt, hogy lehetőleg kerülje az elkapott témákat. Hagyjon békét a szerelmi költészetnek, tanácsolja neki, inkább merüljön el önmagában, a gyermekkorában, a természetben. De vajon mit értsünk természetesen? Ismerek embereket, akik számára pénteken-

ként a szemeteskosci érkezése éppannyira része a természetnek, mint a fecskék érkezése tavasszal. Ne légy fennkölt! Ami fennkölt, az ritkán hat elevennek, márpedig egy versnek így kell hatnia, amikor először olvasod és valahányszor újraolvasod. Ez azt jelenti, hogy neked kell új szemmel nézned a dolgokra: meg kell újítanod őket.

Attól félek, próbára teszem a türelmedet. Csak még egy megjegyzés: Emily Dickinson írja valahol, hogy minden vers egy olyan ház, amelyik saját kísértetre vágyik. A kísértet az a borzongás, az a frissesség, az ismerős-ismeretlennek az az érzése, az az energia, amelyet a vers magába sűrít. A költő mesterségbeli tudása adja az épület szerkezetét. Ám sokféle ház létezik, és sokféle kísértet. Akadnak, akik szerint az ihlethez megfelelő légkörre van szükség, akárcsak egy spiritiszta szeánszhoz: ezek az emberek csak éjszaka tudnak írni, erna-nyós lámpa mellett, csipkefüggönyök mögöl beszűrődő különleges világításban, lehetőleg teliholdnál. Néhány túlérzékeny, depresszióra hajlamos költő váltig állítja, hogy kizárólag ilyen körülmények között lehet verset írni. Ez azonban szemenszedett ostobaság. Ha megpróbálkozol vele, úgy végzed, mint azok a vén sarlatánok, akik olyan mennydörgő pá-tosszal igyekeznek fölhívni magukra a hallga-tóság figyelmét, amely valaha talán fenséges-nek hatott, mára azonban minden energia el-párolgott belőle. Az ilyesmi elől a kísértetek unalmukban megszöknek. Merészen fogj hozzá a házad építéséhez, számolj vele, hogy később további szárnyakkal kell megtolda-nod, avagy hogy esetleg hibásak a méréseid, számolj vele, hogy esetleg hétköznapi leszel, nehézkes, sőt egyszerűen rossz. A te házad a nyelvből épül, az pedig állandóan morzsáló-dik, és veszít az erejéből. Én ma már tőrhe-tően ismerem a saját házamat. Lényegében egy romos, de még lakható, múlt századi, klasszicista épülettömb, amely szerencsés esetben kitart a következő évezredig (tekint-ve, hogy az amúgy sincsen már messze). A szobákban olyan emberekkel szeretnék talál-kozni, akik különböznek tőlem, olyanokkal, akiknek tévéjük és telefonjuk van. Szeret-ném, ha a magam körül látott világból minél többet tudnék beköltöztetni a házamba. Egyesek csak egy éjszakára szállnak meg ben-ne, másokat ki se lehetne többet kergetni.

Megeshet, hogy kénytelen leszek további szo-bákkal megtoldani. Ám a régi lakóknak, a ki-sérteteknek is megvan benne a helyük. Ah-hoz, hogy egy szellem kísértetni tudjon, nem elég neki más szellemek társasága: arra van szükség, hogy egy eleven ember útját keresz-tesse. Nehéz egy ilyen épületben megőrizni a helyes arányokat. Ismerek egy Ybl tervezte házat Budapesten, valahol a Magyar utca és a Múzeum körút között, amelyben az ará-nyok és a színek szinte énekelnek. Azt szeret-ném, ha az én verseim is ilyenek lennének. Lehet, hogy a te házad egészen másféle lesz: talán gótikus kastély, talán út menti bisztró, talán egy Bauhaus-stílusú lakótelepi ház, posztmodern hotel vagy szupermarket: ezek a dolgok ösztönösen, kinek-kinek vérmérsék-lete szerint alakulnak, de bármit válassz is, jó, ha mindig tartogatsz egy-két meglepetést a tarsolyodban, és ha a házadban lakni is lehet, nemcsak futólag megszállni.

Sajnálom, hogy ilyen hosszadalmas meta-forákkal traktáltalak. A lényeg mindössze ennyi: tartsd jól nyitva a szemed és a füled, olvasd sokat, ne félj kockáztatni, lepd meg ön-magadat, és soha ne felejtse el: nem ura és parancsolója vagy a nyelvnek, hanem esendő emberi lény, akit állandóan fenyeget a kife-jezőkészség elvesztésének veszélye.

Sok szerencsét!

George Szirtes

(Rakovszky Zsuzsa fordítása)

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

BELEBESZÉLŐ*

Válaszoló, persze, ha már megkérdeztetek, miért is ne mondanám el a véleményemet. Csak ne járnék úgy, mint aki verekedőket akar szétválasztani az iskolaudvaron, s aztán jó nagyokat kap a fejére. De még ha így lesz

* Hozzászólás Földényi F. László és Radnóti Sándor vitájához. (*Holmi*, 1993/9–11.)

is, kapok a Földénytől, kapok a Radnótától, akkor is vállalom.

Maga a vita tárgya, Rudolf Schwarzkogler művészete sajnos kevésbé érdekel. Bár érteni vélem, hogy mit, miért csináltak, a bécsi akcionisták nem nagyon korbácsolták föl soha a fantáziámat. Talán azért van így, mert a saját kicsapongásaimat dédelgetem, s nem fér el bennem a hozott anyag. Így aztán a kérdés, hogy Rudolf Schwarzkogler vajon levágta-e a saját farkát, netán kiherélte-e magát, avagy egyiket se tette, egyáltalán nem vág az elevenembe.

Általánosságban szólva jobban szívelem, ha egy fark az eredeti helyén van, legyen macskáé vagy emberé, ám ha művészetről van szó, akkor bárki faszát el tudom képzelni akár egy repülő szamovárban, akár egy söröskrigliben, s még egy esernyő redőzetébe rejtve, egy boncasztalon is. Alkat dolga, hogy ki hová teszi, s ezért se erényt, se esztétikai igényt vagy ítéletet nem kovácsolnék abból, hogy engem hová köt vagy milyen témákhoz vezet a képzeletem, s ehhez képest hová és mire vezet el másokat. Különben is elegendem van a *sollenekből* és a *dürfenekből*, s ha már választhatok, akkor inkább *savoir vivre*, mint *savoir engagé*. Régebben se nagyon zavartattam magam, de néhány éve most aztán már igazán szabadon akarok választani.

Olvastam egyszer a Margit hid budai hídfője alatt, az eléggé ocsmányan mocskos illemhely falán egy etikai és esztétikai kérdésekben elirányító hirdetményt. Azt mondja, hogy jó faszú fiatal srác vagyok. Mindent csinálók, mindent engedek. Nemcsak a faszodat, hanem az öklödet is fölnyomhatod a végbelembe. Délután négytől mindennap itt vagyok. Éjjel is hívatsz. Telefonszám. Felteszem, hogy nem Rudolf Schwarzkogler és nem a még elvetemültebb Robert Mapplethorpe adta itt meg a telefonszámát. Persze csodálkoztam én is, hiszen valóban nem tudtam, hogy ilyesmi van a világon. Hogy vannak ilyen jó faszú srácok, akik még ezt is megengedhetik. Mások vizeletében bokáig állva mégse gondoltam, hogy itélnem illene. Vagy éppen össze kéne őt hasonlitanom azzal a nénikémmel, aki ilyesmit biztosan nem engedett volna meg, de amúgy ordas nagy kurva volt. Hiszen egy olyan világban, ahol valaki el akarja adni a jó állapotban lévő kana-

péját, biztosan vannak, akik szintén kanapén alszanak, bár ebből minden valószínűség szerint nem vonható le olyan következtetés, miszerint mindenki kanapén aludna, mint ahogy én sem kanapén alszom, hanem sezlonon.

Hát ennyit a valóságról. És az élethez elengedhetetlenül szükséges realitászérzokről.

Aztán persze olyan is van, hogy mit szeretnék. Meg hogy a Radnóti mit szeretne. És mennyivel jobb lenne így meg úgy.

Senki ne vádoljon azzal, hogy álláspontom egykedvűséget vagy részvétlenséget takar, vagy nem venném elég komolyan embertársaim kívánságait. Nem. A képzeletemmel rendesen végigjártam ezeket a dolgokat. Mondtam magamban, végül is egy záróizom tényleg addig tágul, ameddig a farcsont engedi. Arra ugyan semmi nem visz rá, hogy a délután négyet itt várjam ki, s ennyiben a megismerés nekem valóban véget ért. Ez azonban nem jelenti, hogy ne rendített volna meg a hirdetés. Valami olyasmi rendített meg, amire a hirdető nem is gondolhatott. Az a lényegtelennek tűnő körülmény rendített meg, hogy ennek az embernek mindennap négy órakor itt kell várnia a jó sorsára. Valahol dolgozik, tanul vagy valami mást is csinál, de mindennap négy órakor itt kezdődik el egy másik értelmes élete. És akkor az egyik életének valahogy mindig el kell fednie a másik életét. Hasonlóképpen ahhoz, ahogy én is elfedem, s embertársaim többsége elfedi. Egyszóval, akaratlanul is találtam egy pontot, ahol találkozott az életünk. Ennyit az erkölcsről.

Mondom, Rudolf Schwarzkogler művészete engem kevésbé érdekel, mint ahogy annak idején Hajas Tibor művészetének élvezetétől is inkább tartózkodtam. Ám az érdeklődés hiánya vagy a tartózkodás is hozzám tartozik. S éppen ezért lenne értelmetlen elhallgatnom a velük kapcsolatos megrendültséget. Nem volt titkos életük. Nem csináltak kettőt az egyből, mint ahogy mi tesszük, többnyire valamennyien. Lehet, hogy a mérnöki tudományok és az esztétikai tudományok elvannak ilyen emberek nélkül, a művészet nincsen el. Akár tetszik, akár nem, az ilyesmit becsben kell tartani. Lehet, hogy én nem kanapén alszom, hanem sezlonon, de mégiscsak alszom. Akkor járathatnám a

számát, ha egyáltalán nem aludnék semmin, sehol, semmikor. Ez pedig a realitásérzéknek megfelelő intelem.

Nem szeretnék a békebíró szerepében tetszelegni. Bizony élvezem, ahogy a Radnóti a Földényit csépli. Vagy legalábbis mindenféle kifogásokat kipróbál, mert padlóra akarja küldeni. Olyan látszatot se szeretnék kelteni, mintha pártatlan lennék, és azt mondanám, hogy az esztéták mind ilyenek, az egyik a *savoir vivre*, a másik a *savoir engagé* jegyében ténykedik, s öröktől fogva vívják egymással kilátástalan harcukat. Nem. Radnótinak jó nagy a hangja, nem egészen, de azért ki is engedi, jobban verekszik, nincsen gyöngye pont a másikon, mely a figyelmét elkerülné, míg a szegény Földényi csak kapálódzik és csapkod összevissza, és persze nem megy semmire. Mikor támadnia kéne, akkor túl kíméletes, mikor védekeznie, akkor meg fölöslegesen körülményeskedik, s így aztán inkább komikus hatást kelt.

Csak éppen a szívem hozzá húz, s ezért nekem az ügyes és erős Radnóti lesz az ellen-szenvesebb és a nevetségesebb. Mert a németalföldi festészet biztosan nagyon érdekes lenne Bosch végletes képei nélkül is, mint ahogy De Sade botrányos szövegei nélkül is jól meglenne a francia irodalom, csak éppen

azzal a kérdéssel, hogy mi lenne nélkülük, nem nagyon érdemes foglalkozni. Mint ahogy annak sincsen sok értelme, hogy egy Bosch-kép láttán Brueghelt kiáltsak, vagy Flaubert-re hivatkozzam, miközben De Sade-ot olvasok. Ha Radnóti meg tudja mérni a Bacon és a Schwarzkogler közötti különbséget, akkor arra kérném, hogy ne csak a méretet adj meg, hanem mutassa be a mércét is.

Miközben Földényi meglekint egy műtárgyat, s igyekszik számot adni arról, hogy miért örült meg neki ennyire, vagy éppen miért lett tőle annyira bánatos, a Radnóti azt kérdezi, nem lenne-e jobb nekünk, ha ez a műtárgy, aminek a Földényi oly indokolatlanul örül vagy amelytől oly indokolatlanul bánatos, egyáltalán nem is lenne, vagy nem olyan lenne, amilyen, hanem másmilyen, vagy ha ez se megy, akkor legalább senkinek ne tetszene.

Mapplethorpe pedig igazán más tésztát, ő tényleg egy másik esztétikai történet hőse. Rőla egészen külön kéne beszélni. Radnóti talán csak azért társította őt ide, mert hogy ő is mennyire erkölcstelen. És már a Tamás Gáspár Miklós is mennyire föl volt háborodva ettől a sok erkölcstelenségtől.

Nádas Péter

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank, a József Attila-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg